Cuiavian University in Wloclawek

Dnipro University of Technology

MAN AND SOCIETY IN THE DIMENSIONS OF SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION

Scientific monograph

IZDEVNIECĪBA BALTIJA PUBLISHING
2022

Recommended for printing and distribution via Internet by the Academic Council of Baltic Research Institute of Transformation Economic Area Problems according to the Minutes № 3 dated 25.04.2022

Reviewers:

dr **Wiesław Pędziak,** Cuiavian University in Wloclawek *(Law)*;
Yuliia Oleksandrivna Leheza, Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Civil, Commercial and Environmental Law, Dnipro University of Technology *(Law)*;
Dmytro Volodymyrovych Pryimachenko, Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Public Law, Dnipro University of Technology *(Law)*;
Mykhailo Yuriiovych Vikhliaiev, Doctor of Law, Professor, Director, Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation *(Law)*;
dr **Jolanta Kloc,** Cuiavian University in Wloclawek *(Philosophy. Cultural Studies)*;
dr **Zbigniew Brenda,** Cuiavian University in Wloclawek *(Philosophy. Cultural Studies)*;
***Yuliia* Oleksandrivna Shabanova,** Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Pedagogy, Dnipro University of Technology *(Philosophy. Cultural Studies)*;
Oleksii Vladyslavovych Khalapsis, DSc (Philosophy), Professor, Head of the Department of Social Disciplines and Humanities, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs *(Philosophy. Cultural Studies)*;
Viktoriia Mykolaivna Pishchanska, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor, Professor at the Department of Philosophy, Dnipro Academy of Continuing Education *(Philosophy. Cultural Studies)*;
mgr **Joanna Skiba,** Head of the Department of Foreign Languages, Expert in Adult Education and E-Learning, Head of the International Office, Cuiavian University in Wloclawek *(Philology)*;
dr **Adam Pieńkowski,** Cuiavian University in Wloclawek *(Philology)*;
dr **Jolanta Miziołek,** Cuiavian University in Wloclawek *(Philology)*;
Olena Mykolaivna Horoshkina, Doctor of Pedagogy, Professor, Head of the Department of Teaching the Ukrainian Language and Literature, Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine *(Philology)*;
Svitlana Yevhenivna Ihnatieva, PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Philology and Linguistic Communication, Dnipro University of Technology *(Philology)*;
Kseniia Volodymyrivna Taranenko, PhD in Philology, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Philology and Linguistic Communication, Dnipro University of Technology *(Philology)*;
dr **Urszula Kempińska,** Cuiavian University in Wloclawek *(History. Political Science)*;
Hennadii Mykolaiovych Vasylchuk, Doctor of History, Professor, Vice Rector for Scientific Affairs, Zaporizhzhia National University *(History. Political Science)*;
Hennadii Leonidovych Pervyi, PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of History and Political Theory, Dnipro University of Technology *(History. Political Science)*;
Oleksandr Mykolaiovych Rudik, PhD in Political Science, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History and Political Theory, Dnipro University of Technology *(History. Political Science)*.

Man and society in the dimensions of socio-cultural transformation : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. 304 p.

ISBN 978-9934-26-208-1

© Cuiavian University in Wloclawek, 2022
© Dnipro University of Technology, 2022

CONTENTS

LEGAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY AND STATE AMIDST TRANSFORMATIONAL CHANGES

SECTION 1. REGULATORY AND LEGAL ENVIRONMENTAL OPERATION OF PUBLIC INFORMATION SERVICES (Leheza Yu. O.) 6
1. Regulatory regulation of security of public information services 7
2. Subjective composition of legal relations to ensure the requirements of national security of public information services 11

SECTION 2. VOTE RIGHTS IN THE SYSTEM OF SUBJECTIVE PUBLIC RIGHTS (Morshynin Ye. V.) 22
1. The system of subjective public rights of an individual 23
2. Administrative service as a principle of functioning of the system of subjective public rights of an individual 27
3. Suffrage as part of the system of subjective public rights of the individual 30

SECTION 3. THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF THE RIGHT OF AN INDIVIDUAL TO A NAME (Pushkina O. V., Tiuria Yu. I.) 43
1. Normative consolidation of an individual right to a name 45
2. Decision of the Supreme Court on the implementation of the right to a name 51

SECTION 4. LANGUAGE POLICY OF THE USSR AS AN INSTRUMENT OF SOCIO-CULTURAL TRAUMA AND ITS CONSEQUENCES FOR THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY (Starynskyi M. V., Zavalna Zh. V.) 75
1. Ideology as an instrument to break the language and law 82
2. Oppression of the Ukrainian language: regulatory aspect 86

SECTION 5. BEHAVIORAL ANOMALIES IN THE TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY (Chubina T. D., Kosiak S. M., Fedorenko Ya. A.) 104
1. Dependent behavior: basic provisions and types 105
2. The essence of deviant behavior and the main forms of its manifestation 115

SECTION 6. UKRAINIAN SOLO OR "BANDURA FOREVER": CULTURALLY CREATIVE FEATURES OF ETHNOCENTRISM IN UKRAINE (Hromchenko V. V.) 128
1. Contemporary creativeness of famous Ukrainian composer Valentina Martynyuk in the light of national ethnocentric features 129
2. The musically instrumental logos as the contemporary creative foundation of the moderate Ukrainian ethnocentrism 132

SECTION 7. UKRAINIAN TRANSLATIONS OF PHILOSOPHICAL TEXTS: A TOOL FOR PRESERVING NATIONAL PHILOSOPHICAL THOUGHT IN HISTORICAL CONDITIONS AND MODERNITY (Kovtun L. V.) 141
1. Ukrainian translation of philosophical texts: problem statement 141
2. The current status of the Ukrainian language in the European language area 142
3. Philosophical text features 143
4. Language as a subject of philosophical research 145
5. Modern Ukrainian philosophical terminology as a step towards understanding between the author and the reader 150
6. Historical problems of the Ukrainian language functioning and ways to preserve it 153

SECTION 8. CROSS-DISCIPLINARY COMMUNICATIONS IN CHOREOGRAPHIC COLLEGE OFFLINE + ONLINE: "PHILOSOPHY", "CULTUROLOGY" (Romanova O. P.) 158
1. Definition of research, scope of work. Formation concept 161
2. The purpose and objectives of the electronic educational and methodological complex 164
3. Interactive learning tools in classes "Philosophy" 167
4. Interactive learning tools in classes "Culturology" 173
5. Final connection: philosophy, culturology. The results of work on the implementation of an interdisciplinary project 183

SECTION 9. OSCILLATION ASSERTIVENESS – AGGRESSION IN THE WORLDVIEW SPACE OF METAMODERN (Shabanova Yu. O.) 190
1. Formation of metamodern preconditions as a premonition of a new cultural paradigm 191
2. Metamodern oscillations and performance as a space of oscillation of aggression and assertiveness 194
3. The practice of assertiveness in context "Mosaic picture of the world" of the metamodern era 197

LANGUAGE, LITERATURE AND TRANSLATION IN MODERN COMMUNICATIVE SPACE

SECTION 10. ANALYZING GENRE RESTRICTIONS AND CONVENTIONS IN TRANSLATION STUDIES (Aksiutina T. V.) 202
1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation..... 203
2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development 205

SECTION 11. PROPER NAMES MATRIX IN THE HEADLINES OF THE MODERN INDIAN NEWSPAPERS (Nasakina S. V.)..... 219
1. The theoretical background of the proper names functioning in the headlines 221
2. The matrix of proper names functioning in the newspaper headlines..... 229

SECTION 12. ECOLOGICAL COMMUNICATION IN INTERNET DISCOURSE (Taranenko K. V.) 242
1. Linguistic features of Internet discourse..... 243
2. Verbal aggression as a language marker of non-environmental communication in Internet discourse 247

THE ROLE OF HISTORY IN MODERN CULTURAL SPACE

SECTION 13. SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF EDUCATORS OF KHARKIV REGION IN 1932–1933 (Svynarenko N. O.)..... 255
1. About features of educational and extracurricular activity of teachers 257
2. Participation of teachers in local centers of activists 261
3. Urgent problems in the work and life of teachers..... 264

SECTION 14. RADICAL ISLAM AND JIHAD: THE PROBLEMS OF MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE (Yampolska L. M.)..... 276
1. The reasons and factors of radicalization of Islam in Muslim society: a historical aspect 280
2. The concept of jihad in the Islamic civilization and cultural tradition 289

LEGAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY AND STATE AMIDST TRANSFORMATIONAL CHANGES

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-1

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СЕРВІСІВ

Легеза Ю. О.

ВСТУП

Належний рівень адміністративно-правового забезпечення публічних інформаційних сервісів дозволяє гарантувати практичну реалізацію прав кожної людини в цілому, і зокрема, з питань забезпечення права на отримання державних послуг, доступу до публічних відомостей, надання спеціальних дозволів, довідок та інших різновидів адміністративних актів.

В світлі зазначеного особливої уваги потребує вирішення проблеми встановлення специфіки адміністративно-правового забезпечення вимог національної безпеки публічних інформаційних сервісів та напрямів підвищення його ефективності.

Питання безпеки функціонування публічних інформаційних сервісів є відносно новим для вітчизняної юридичної науки. Окремі питання забезпечення ефективності здійснення адміністративних процедур, в тому числі, у сфері дозвільно-ліцензійного провадження, інформаційних адміністративних послуг здійснювались у дослідженнях Л. Д. Воєводіна, М. В. Вітрука, Є. О. Легези, О. В. Міцкевич та ін.

Встановлення напрямів підвищення ефективності інформаційного забезпечення функціонування органів публічного адміністрування здійснювалось у дисертаційному дослідженні Г. О. Блінової на тему «Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: актуальні питання теорії та практики» (2019 р.), де обґрунтовується, що класифікацію видів інформаційних потреб та інтересів органів публічної адміністрації за такими критеріями, як: правовий статус органу публічної адміністрації (інформаційні потреби та інтереси міністерства, відомства, служби, агентства, підрозділу, територіального підрозділу, посадової чи службової особи органу публічної адміністрації чи особи, що виконує публічні функції); територія, на яку поширюється повноваження органу

публічної адміністрації (локальні, національні та міжнародні інформаційні потреби та інтереси органів публічної адміністрації); напрями діяльності органів публічної адміністрації (організаційні, кадрові, функціональні, безпекові, фінансові, наглядові, контрольні); спрямованість інформаційної діяльності (внутрішні та зовнішні); час існування інформаційної потреби та інтересу (постійні, періодичні, тимчасові, разові)[1].

У дисертаційному дослідженні А. Г. Чорноус на тему «Адміністративно-правове регулювання Національної інформаційної інфраструктури України» (2020 р.) висвітлено поняття та особливості національної інформаційної інфраструктури; визначено структурні компоненти національної інформаційної інфраструктури та досліджено їх особливості та правове регулювання; розглянуто історію виникнення та взаємозв'язок національної та глобальної інформаційних інфраструктур; охарактеризовано національну інформаційну інфраструктуру як організаційно-правової основи діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; розкрито принципи, мету та завдання функціонування національної інформаційної інфраструктури; висвітлено поняття та елементи механізму адміністративно-правового регулювання національної інформаційної інфраструктури; проаналізовано правовий статус суб'єктів державного регулювання правовідносин у сфері формування та розвитку національної інформаційної інфраструктури; визначено перспективи розвитку національної інформаційної інфраструктури України з огляду на досвід зарубіжних країн; обґрунтовано особливості функціонування структурних компонентів національної інформаційної інфраструктури України як правової та організаційної платформи діяльності публічної адміністрації[2]. Однак при цьому в межах здійснених сучасних юридичних досліджень питання забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів здійснено поверхово, фрагментарно, поза дотримання вимог комплексності та системності, що обумовлює актуальність даної наукової роботи.

1. Нормативно-правове регулювання безпеки публічних інформаційних сервісів

Прийняття у 2003 році Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті» в Женеві

---

[1] Блінова Г. О. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: актуальні питання теорії та практики : дис. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. С. 33–35.

[2] Чорноус А. Г. Адміністративно-правове регулювання Національної інформаційної інфраструктури України : дис. … к.ю.н. : 12.00.07. Київ, 2020. 195 с.

на Всесвітньому саміті з питань інформаційного суспільства означало офіційне визнання постулатів пріоритетності взаємодії суспільства та держави на засадах прозорості, гласності, публічності обміну офіційними відомостями та базами даних про результати діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. формування інформаційного суспільства, що обумовлено глобальними світовими процесами інформатизації. Вирішення стратегічної задачі із розбудови інформаційного суспільства, для якого пріоритетом буде забезпечення концепції прозорості публічного адміністрування, є надзвичайно важливою стратегічною задачею, ідею співробітництва та взаємодії суспільства та держави на засадах партнерства та прозорості[3]. Реалізація та впровадження ідеї розбудови інформаційного суспільства визначається у Женевському плані дій, прийнятому 12 грудня 2003 року[4].

Дієвим заходом впровадження концепції інформаційного суспільства є створення дієвих публічних інформаційних сервісів як гарантії дотримання принципів прозорості та відкритості здійснення функцій публічного адміністрування. Саме задача із максимізації соціальних, економічних і екологічних благ інформаційного суспільства має вирішуватися державними органами, які повинні створювати правове, регуляторне і політичне середовище, яке має належний рівень довіри суспільства, прозорості та ефективності здійснення функцій із обміну та доступу до відомостей, що містяться у офіційних базах даних, пов'язані із наданням адміністративних послуг та реалізацією дозвільно-ліцензійних, деліктних та контрольно-наглядових адміністративно-процедурних проваджень[5]. Отже, пріоритетним напрямом розвитку сучасної держави має бути створення таких умов, за яких інформація має бути водночас і публічною.

Загальнонаціональна система інформаційного забезпечення діяльності органів публічного адміністрування має відповідати не лише вимогам прозорості, але і безпечності, що є безумовною складовою системи національної безпеки будь-якої держави світу, в тому числі України. Однак при цьому забезпечення прозорості та інформаційної відкритості органів державної влади та місцевого самоврядування, водночас виникає постає проблема інформаційної національної безпеки.

---

[3] Женевська декларація принципів. Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті (Женева, 12 грудня 2003 р.). *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. URL: http://apitu.org.ua/wsis/dp

[4] Женевський план дій. Женева, 12 грудня 2003 року. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. URL: http://apitu.org.ua/wsis/dp

[5] Женевська декларація принципів. Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті (Женева, 12 грудня 2003 р.). *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. URL: http://apitu.org.ua/wsis/dp

Отже, починаючи з 2003 року поступово формується система національних стратегічних документів з питань формування безпечного інформаційного суспільно-державного середовища в цілому, і зокрема, у сфері дотримання вимог безпеки у функціонуванні публічних інформаційних сервісів. Зокрема, одним із перших стратегічних документів, реалізація положень якого спрямовувалась на забезпечення ефективності розбудови інформаційного суспільства стала Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2008 р. № 14, що визначила пріоритетність запровадження ідеї публічного адміністрування на засадах забезпечення розвитку та захисту національної системи публічних інформаційних сервісів[6].

Законодавчим базисом для створення умов ефективного забезпечення безпеки інформаційних публічних сервісів є система нормативно-правових актів, до яких відносяться Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації»[7], Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI «Про захист персональних даних»[8] тощо. Окрім зазначених законодавчих актів постійно розробляються та впроваджуються стратегічні програмні документи, зокрема, одним із таких був Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»[9], де зазначались проблемні питання системного характеру, що мають пріоритетність вирішення для провадження концепції «good governance» в Україні. Крім того зазначеним законодавчим актом було встановлено систему принципів функціонування публічних інформаційних сервісів як складової системи інформаційного забезпечення діяльності органів публічної адміністрації, серед яких особливе місце мають принципи свободи створення, отримання, використання та розповсюдження інформації; принципи об’єктивності, достовірності, повноти і точності інформації; принципи гармонізації інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній діяльності; принципи імперативності оприлюднення інформації, що має важливе суспільне значення; принципи допустимості обмеження

---

[6] Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2008 р. № 14. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/n14-08/prin

[7] Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text

[8] Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

[9] Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text

доступу до інформації лише у разі встановлення заборони положеннями чинного законодавства; принципи мінімізації негативного інформаційного впливу та негативних наслідків функціонування інформаційних комп'ютерних технологій; принципи недопущення незаконного розповсюдження, використання і порушення цілісності інформації; принципи гармонізації інформаційного законодавства та всієї системи вітчизняного законодавства[10]. В світлі доцільності активізації процесів із систематизації інформаційного законодавства в Україні необхідно підкреслити, що неодноразово висувалася ідея розробки та прийняття проєкту Інформаційного кодексу України.

Ідея розробки проєкту Інформаційного кодексу України не є новою для національної системи. Діяльність із кодифікації інформаційного законодавства України триває вже майже три десятиріччя. Розробка Інформаційного кодексу України відбувається в умовах триваючої складної соціально-політичної та економічної криз. Ускладняються ситуація із розробки Інформаційного кодексу України відсутністю єдності підходів до визначення мети його прийняття. Деякі вчені наголошують на необхідності правового регулювання технології обігу інформації, інші – на встановленні механізму реалізації права на інформацію[11]. Ефективність функціонування будь-якого законодавчого акту, в тому числі і Інформаційного кодексу, безпосередньо залежить не лише від проявів політичної волі, але і від дотримання процедури громадського обговорення його проєкту, а також врахування досягнень юридичної науки, концептуальних основ її розвитку[12]. Змістовне наповнення проєкту Інформаційного кодексу України вимагає здійснення його поділу на Загальну та Особливу частини[13]. До Загальної частини Інформаційного кодексу України, на думку Л. П. Коваленко, має бути віднесено розгляд питань визначення підстав набуття інформаційних прав та обов'язків, особливостей здійснення інформаційних прав та здійснення функціональних обов'язків з встановлення специфіки їх захисту. В межах Загальної частини Інформаційного кодексу України має бути встановлено нормативне тлумачення

---

[10] Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text

[11] Потреба часу – створення Інформаційного кодексу України. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=70301&cat_id=64654

[12] Опришко В. Ф. Загальнотеоретичні та практичні проблеми систематизації законодавства України. *Право України*. 1999. № 12. С. 5–30.

[13] Коваленко Л. П. Деякі питання щодо систематизації інформаційного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_17

термінологічних категорій. Зміст Особливої частини проєкту Інформаційного кодексу України має відповідати вимогам вирішення задач нормативного регулювання особливостей обігу окремих видів інформації (зокрема, науково-технічної інформації, баз персональних даних та доступу до них, електронних документів суду, застосування електронного цифрового підпису тощо)[14].

Крім того безпосередньою складовою Інформаційного кодексу України має бути окремий розділ про забезпечення вимог інформаційної безпеки як складового елементу механізму національної безпеки[15].

Поставлені задачі розробки та прийняття Інформаційного кодексу України корелюються із задачами, визначеними положеннями Угоди про Асоціацію, підписану між Україною та Європейським Союзом, де, зокрема у ст. 14 обґрунтовується необхідність створення належного захисту баз персональних даних та інформаційних загальнонаціональних державних реєстрів[16].

Таким чином, нормативно-правова база режиму забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів має бути визначена як розгалужена сукупність законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, сучасний стан якої вимагає активізації процесів щодо систематизації законодавства задля досягнення належного рівня ефективності реалізації права на інформацію.

В межах даного дослідження пропонується під категорією публічні інформаційні сервіси розуміти спеціальні програмні засоби, що забезпечує доступ юридичних та фізичних осіб до загальнонаціональних та регіональних інформаційних систем органів державної влади та місцевого самоврядування.

2. Суб'єктний склад правовідносин із забезпечення вимог національної безпеки публічних інформаційних сервісів

До системи суб'єктів, уповноважених забезпечувати безпеку публічних інформаційних сервісів в Україні, відносяться такі органи державної влади та або їх структурні підрозділи, як: Міністерство інформаційної політики України, Міністерство цифрової трансформації України, Державне агентство з питань електронного урядування

---

[14] Коваленко Л. П. Деякі питання щодо систематизації інформаційного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_17

[15] Максименко Ю. Є. Щодо структури інформаційного кодексу України. URL: http://goal-int.org/shhodo-strukturi-informacijnogo-kodeksu-ukraini/

[16] Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1413961918333&uri=CELEX:22014A0529%2801%29

України, Комітет Верховної Ради з питань інформатизації та зв'язку, Комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації, Державне агентство з питань електронного урядування, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державна служба статистики України та інші, що мають забезпечувати вирішення задачі із формування та реалізації державної інформаційної політики та інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації. Такі органи державної влади, як Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та Президент України зобов'язані визначати основоположні засади із функціонування системи публічних інформаційних сервісів.

Основоположні засади функціонування публічних інформаційних сервісів визначаються системою нормативно-правових актів, які умовно можуть структуровані за рівнем юридичної сили: 1) законодавчі акти, що встановлюють керівні принципи поширення інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування (наприклад, Закон України «Про Регламент Верховної Ради України»[17], який визначає порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп); 2) підзаконні акти, що встановлюють інструктивні засади забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів (наприклад, таким є Розпорядження Верховної Ради України № 699 від 19 травня 2015 р. «Про веб-ресурси Верховної Ради України», де визначається засади прозорості та відкритості діяльності представницького органу, спрямовані на забезпечення ефективності звітування народних депутатів перед виборцями, ширшого залучення громадян до прийняття державних рішень).

Коло повноважень Міністерства цифрової трансформації України у сфері забезпечення безпеки публічних інформаційних ресурсів згідно із нормативно-правовими актами зводиться до виконання таких завдань, як: організація взаємодії утримачів державних електронних інформаційних ресурсів; забезпечення безпеки інтегрованої системи електронної ідентифікації; організація діяльності єдиного веб-порталу електронного урядування та єдиного державного веб-порталу відкритих даних; національного реєстру електронних інформаційних ресурсів; єдиного державного веб-порталу електронних послуг; формування та ведення Реєстру адміністративних послуг та координація діяльності органів, що утворили центри надання адміністративних послуг[18].

---

[17] Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 14–17. Стор. 412. Стаття 133.

[18] Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text

Важливе значення у системі забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів має Державне агентство з питань електронного урядування України, яке функціонує відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 492[19].

Повноваження Державного агентства з питань електронного урядування України мають спрямовуватися на: забезпечення узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції та розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України; організації проведення аналітичних та моніторингових досліджень стану розвитку інформаційного суспільства, електронного урядування та сфери інформатизації; проведення цифрової експертизи проєктів нормативно-правових актів з питань інформатизації, електронного урядування, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства, електронної демократії, надання адміністративних послуг або цифрового розвитку; здійснення реєстрації державних електронних реєстрів, кадастрів, державних та інших обов'язкових класифікаторів у Національному реєстрі електронних інформаційних ресурсів як різновидів публічних інформаційних сервісів; забезпечення розвитку Єдиного веб-порталу Кабінету Міністрів України з можливістю інтеграції інформаційних ресурсів центральних та місцевих органів виконавчої влади, що розміщені в Інтернеті, а також координацію діяльності органів виконавчої влади, пов'язану із створенням та інтеграцією електронних інформаційних систем і ресурсів в Єдиний веб-портал органів; організація функціонування системи «Єдине вікно подання електронної звітності»; координація адресного простору українського сегмента Інтернету; впровадження Національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства; організація навчання, підготовка та реалізація напрямів вдосконалення системи підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформатизації, електронного урядування.

До системи забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів відносяться не лише центральні органи виконавчої влади, але і територіальні органи державного управління, а також органи місцевого самоврядування. Керівні принципи із забезпечення вимог інформаційної безпеки встановлюються відповідно до положень чинного

[19] Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 492. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/492_14/print

законодавства України, зокрема, такими є положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»[20]. Отже, до кола повноважень органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів відносяться: повноваження вимагати та отримувати інформацію від підприємств, установ та організацій, що не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад з питань, віднесених до відання органів місцевого самоврядування; повноваження із оприлюднення протоколів засідань керівних органів та територіальних управлінь органів державної влади; взаємодія із правоохоронними органами із протидії кримінальним правопорушенням; сприяння діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

До системи суб'єктів, дотичних до сфери забезпечення вимог безпеки публічних інформаційних сервісів відносяться, окрім владних суб'єктів, юридичні особи приватного та публічного права (зокрема, такими є засоби масової інформації щодо питань оприлюднення відомостей електронних баз даних).

Таким чином, активними учасниками зовнішніх інформаційних відносин є система правоохоронних органів, зокрема, органи Національної поліції; Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інші органи, адміністративно-правовий статус яких визначається спеціальними нормативно-правовими актами.

Функціонування публічних інформаційних сервісів є безумовною складовою ефективності здійснення функцій державного адміністрування. Саме запровадження публічних інформаційних сервісів, як зазначає І. В. Лопушинський, дозволяє подолати суб'єктивізм у здійсненні функцій держави, що вимагає як один із пріоритетних напрямів стратегічного розвитку сучасної держави[21].

Згідно із Положенням про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів встановлюється ряд пріоритетних публічних інформаційних сервісів, що мають бути зареєстровані у Національному реєстрі електронних інформаційних ресурсів: Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, Державний реєстр актів цивільного стану громадян, Єдиний реєстр довіреностей, Державний реєстр обтяжень рухомого майна,

---

[20] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

[21] Лопушинський І. В. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2018. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf

Державний земельний кадастр, Єдиний державний демографічний реєстр, Державний реєстр фізичних осіб-платників податків, Реєстр платників податку на додану вартість, Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги, Єдина інформаційна система Міністерства внутрішніх справ, Єдиний державний реєстр Міністерства внутрішніх справ стосовно зареєстрованих транспортних засобів та їх власників, Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування, Державний реєстр виборців, Єдиний державний реєстр судових рішень, Єдиний реєстр документів, що дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт і засвідчують прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, відомостей про повернення на доопрацювання, відмову у видачі, скасування та анулювання зазначених документів, Єдиний реєстр об'єктів державної власності, Електронна система охорони здоров'я, Єдина державна електронна база з питань освіти[22]. Наприклад, згідно із чинним законодавством[23] Державний реєстр обтяжень рухомого майна визначається як єдина комп'ютерна база даних про виникнення, зміну, припинення обтяжень, а також про звернення стягнення на предмет обтяження, що ведеться з метою забезпечення виконання зобов'язань і захисту прав юридичних і фізичних осіб стосовно рухомого майна та надання в інтересах цих осіб інформації про наявність чи відсутність обтяжень рухомого майна. Держатель Державний реєстр обтяжень рухомого майна є Міністерство юстиції України, що є водночас уповноваженим на його ведення. Забезпечення безпеки даного публічного інформаційного сервісу покладається на відповідне державне підприємство, підзвітне Міністерству юстиції України. Реєстраторами є коло суб'єктів, уповноважених Міністерством юстиції України на акумуляцію відомостей про виникнення, зміну, припинення обтяжень, а також звернення стягнення на предмет обтяження, приймати заяви, видавати завірені витяги з Реєстру та виконувати інші функції.

---

[22] Положення про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 р. № 606. *Урядовий кур'єр.* 2016. № 172

[23] Про запровадження Єдиного реєстру довіреностей та внесення змін і доповнень до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України : Наказ Міністерства юстиції України від 28.12.2006 р. № 111/5. *Офіційний вісник України.* 2006. № 52. Стор. 421. Стаття 3547. Код акту 38296/2006; Про затвердження Інструкції про порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна та заповнення заяв : Наказ Міністерства юстиції України від 29.07.2004 р. № 73/5. *Офіційний вісник України.* 2004. № 31. Стор. 58. Стаття 2084. Код акту 29638/200

Наведений вище перелік державних реєстрів не є виключним переліком публічних інформаційних сервісів. Станом на 1 січня 2022 року в Україні нараховується понад 130 державних реєстрів, відання якими здійснюється більше ніж сорока центральними органами виконавчої влади, судової влади та правоохоронною ланкою механізму публічного адміністрування[24]. Попри доволі значний перелік публічних інформаційних сервісів адміністративно-правове регулювання їх функціонування є недосконалим та потребує запровадження реформаційних змін.

Однією із таких проблем є відсутність системного структурного підходу до визначення нормативних засад безпеки публічних інформаційних сервісів, що має бути втілено в окремий законодавчий акт. Основою для визначення структурного змісту проєкту законодавчого акту про публічні інформаційні сервіси має бути сутнісна класифікація реєстрів за рядом критеріїв, серед яких необхідно виділити: цільове призначення реєстру; сферу використання даних реєстру; уповноважена особа на ведення та утримання реєстру; особливості доступу до баз даних реєстру; строк його дії; платність надання відомостей реєстру; мета створення реєстру (призначення реєстру); специфіку та особливості інформаційної взаємодії осіб, уповноважених здійснювати наповнення баз даних. Отже, одним із нагальних напрямів розвитку правової системи України є активізації правотворчих процесів із розробки та прийняття окремого законодавчого акта «Про публічні інформаційні сервіси», де має бути відображено принципи їх створення, функціонування, збереження, використання, забезпечення безпеки доступу; сформулювати загальні засади управління зазначеними процесами[25].

У зазначеному проєкті законодавчого акта має бути передбачено принципи безпеки публічних інформаційних сервісів, до яких має бути віднесено: верховенство права та повага до прав та законних інтересів приватної особи; дотримання вимог реалізації національних інтересів України як критерію застосування обмеження доступу до певних баз даних; відкритість, доступність, стабільність інформаційного середовища держави; державно-приватне партнерство; дієвість механізму юридичної відповідальності за недотримання вимог інформаційної безпеки; міжнародне співробітництво в інформаційній сфері; запро-

---

[24] Звіт за результатами аналітичного дослідження «Стан та перспективи розвитку державних електронних інформаційних ресурсів». (TAPAS). URL: https://www.tapas.org.ua/ media/zvit-za-rezultatamy-analitychnoho-doslidzhennia-stan-ta-perspektyvy-rozvytku-derzhavnykhelektron nykh-informatsijnykh-resursiv

[25] Блінова Г. О. Механізм інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації: поняття, зміст, елементи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. P. 25–29.

вадження ефективних форм здійснення громадського контролю у сфері безпеки публічних інформаційних сервісів[26].

Ще однією прогалиною адміністративно-правового забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів є відсутність основоположних засад сприяння налагодженню інформаційної взаємодії органів публічної адміністрації, при цьому наявними є окремі підзаконні нормативно-правові акти. В якості прикладу підзаконного нормативно-правового акта з питань забезпечення інформаційної взаємодії органів публічного адміністрування може бути Порядок обміну інформацією між Міністерством доходів і зборів України, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування[27]. Отже, системною проблемою стану адміністративно-правового забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів є відсутність концептуальних засад функціональної взаємодії держателів відомостей, на формування баз даних яких є або публічний інтерес, або нормативна вимога.

Зокрема, у Порядку обміну інформацією про відомості, що містять ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю, затвердженому постановою Правління Пенсійного фонду України 29 травня 2017 року № 11-1 визначеною є система суб'єктів інформаційної взаємодії на центральному та територіальному рівні, встановлюється зміст їх повноважень, специфіка наповнення та ведення окремих публічних інформаційних сервісів, однак відсутніми є нормативно встановлені засади забезпечення комунікації таких суб'єктів владних повноважень[28].

Відсутність налагодженої інформаційної взаємодії органів публічного адміністрування призводить до зниження ефективності розбудови системи публічних інформаційних сервісів на засадах прозорості, відкритості, доступності та безпечності.

---

[26] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 15.03.2016 р. № 96/2016. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/96_16/print

[27] Про затвердження Порядку обміну інформацією між Міністерством доходів і зборів України, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування : Наказ Міністерства доходів і зборів України від 19.09.2013 р. № 494; Постанова правління Пенсійного фонду України від 19.09.2013 р. № 16-1. *Офіційний вісник України.* 2013. № 82. Стор. 434. Стаття 3062. Код акту 69337/2013

[28] Про Порядок обміну інформацією про відомості, що містять ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю : Постанова правління Пенсійного фонду України від 29.05.2017 р. № 11-1. *Офіційний вісник України*. 2017. № 63. Стор. 143. Стаття 1921. Код акту 86786/2017

Рівень інтенсивності збільшення обсягів інформаційних правовідносин в Україні обумовлений об'єктивними тенденціями сучасного глобального інформаційного суспільства. Усі науковці, досліджуючи окремі питання правового регулювання суспільних відносин в різних галузях, визнають важливість інформаційного забезпечення суб'єктів правовідносин як основу їх функціонування. Впорядкування інформаційних відносин в більшій чи меншій мірі є обов'язковим елементом усіх нормативно-правових актів.

ВИСНОВКИ

З метою забезпечення комплексності правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів є необхідним розробка окремого законодавчого акта. Таким актом має бути офіційний нормативно-правовий акт «Про публічні інформаційні сервіси», де має бути закріплено засади функціонування органів публічної адміністрації, їх концептуальної та системної взаємодію. У проєкті Закону України «Про публічні інформаційні сервіси» мають бути передбачені принципи безпеки обігу інформації, до яких має бути віднесено: верховенство права та повага до прав та законних інтересів приватної особи; дотримання вимог реалізації національних інтересів України як критерію застосування обмеження доступу до певних баз даних; відкритість, доступність, стабільність інформаційного середовища держави; державно-приватне партнерство; дієвість механізму юридичної відповідальності за недотримання вимог інформаційної безпеки; міжнародне співробітництво в інформаційній сфері; запровадження ефективних форм здійснення громадського контролю у сфері безпеки публічних інформаційних сервісів.

Забезпечення ефективності механізму адміністративно-правового регулювання функціонування публічних інформаційних сервісів вимагає встановлення імперативної вимоги щодо нормативного закріплення не лише принципів ведення державних реєстрів, але і принципів інформаційної взаємодії їх держателів та управителів.

АНОТАЦІЯ

У роботі присвячена проблематиці адміністративно-правового забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів. Здійснено характеристику сутності безпеки публічних інформаційних сервісів як складового елементу механізму національної безпеки, здійснено ретроспективний аналіз такого поняття та встановлено сучасний стан нормативного регулювання їх використання. Обґрунтовано, нормативно-правовою базою режиму забезпечення безпеки публічних інформаційних

сервісів є розгалужена сукупність законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, сучасний стан якої вимагає активізації процесів щодо систематизації законодавства задля досягнення належного рівня ефективності реалізації права на інформацію. Визначено доцільність розуміння під категорією «публічні інформаційні сервіси» спеціальні програмні засоби, що забезпечує доступ юридичних та фізичних осіб до загальнонаціональних та регіональних інформаційних систем органів державної влади та місцевого самоврядування. Обґрунтовано з метою забезпечення комплексності правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки публічних інформаційних сервісів доцільність розробки та прийняття окремого законодавчого акта. Визначено, що таким актом має бути офіційний нормативно-правовий акт «Про публічні інформаційні сервіси», де має бути закріплено засади функціонування органів публічної адміністрації, їх концептуальної та системної взаємодію.

Література

1. Блінова Г. О. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: актуальні питання теорії та практики : дис. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 545 с.

2. Чорноус А. Г. Адміністративно-правове регулювання Національної інформаційної інфраструктури України : дис. … к.ю.н. : 12.00.07. Київ, 2020. 195 с.

3. Женевська декларація принципів. Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті (Женева, 12 грудня 2003 р.). *Асоціація підприємств інформаційних технологій України.* URL: http://apitu.org.ua/wsis/dp

4. Женевський план дій. Женева, 12 грудня 2003 року. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. URL: http://apitu.org.ua/wsis/dp

5. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2008 р. № 14. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n14-08/prin

6. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text

7. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

8. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text

9. Потреба часу – створення Інформаційного кодексу України. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=70301&cat_id=64654

10. Опришко В. Ф. Загальнотеоретичні та практичні проблеми систематизації законодавства України. *Право України*. 1999. № 12. С. 5–30.

11. Коваленко Л. П. Деякі питання щодо систематизації інформаційного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_17

12. Максименко Ю. Є. Щодо структури інформаційного кодексу України. URL: http://goal-int.org/shhodo-strukturi-informacijnogo-kodek su-ukraini/

13. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1413961918333&uri=CELEX:22014A0529%2801%29

14. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 14–17. Стор. 412. Стаття 133.

15. Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text

16. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/492_14/print

17. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

18. Лопушинський І. В. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2018. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf

19. Положення про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 р. № 606. *Урядовий кур'єр.* 2016. № 172.

20. Про запровадження Єдиного реєстру довіреностей та внесення змін і доповнень до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України : Наказ Міністерства юстиції України від 28.12.2006 р.

№ 111/5. *Офіційний вісник України.* 2006. № 52. Стор. 421. Стаття 3547. Код акту 38296/2006

21. Про затвердження Інструкції про порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна та заповнення заяв : Наказ Міністерства юстиції України від 29.07.2004 р. № 73/5. *Офіційний вісник України.* 2004. № 31. Стор. 58. Стаття 2084. Код акту 29638/200

22. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Стан та перспективи розвитку державних електронних інформаційних ресурсів». (TAPAS). URL: https://www.tapas.org.ua/ media/zvit-za-rezultatamy-analitychnoho-doslidzhennia-stan-ta-perspektyvy-rozvytku-derzhavnykhelektronnykh-informatsijnykh-resursiv

23. Блінова Г. О. Механізм інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації: поняття, зміст, елементи. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2018. № 6. P. 25–29.

24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 15.03.2016 р. № 96/2016. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/96_16/print

25. Про затвердження Порядку обміну інформацією між Міністерством доходів і зборів України, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування : Наказ Міністерства доходів і зборів України від 19.09.2013 р. № 494; Постанова правління Пенсійного фонду України від 19.09.2013 р. № 16-1. *Офіційний вісник України.* 2013. № 82. Стор. 434. Стаття 3062. Код акту 69337/2013

26. Про Порядок обміну інформацією про відомості, що містять ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю : Постанова правління Пенсійного фонду України від 29.05.2017 р. № 11-1. *Офіційний вісник України*. 2017. № 63. Стор. 143. Стаття 1921. Код акту 86786/2017

Information about the author:
Leheza Yuliia Oleksandrivna,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Civil,
Commercial and Environmental Law
Dnipro University of Technology
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-2

ВИБОРЧІ ПРАВА У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТИВНИХ ПУБЛІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Моршинін Є. В.

ВСТУП

Виборчі права є невід'ємною складовою конституційно-правового статусу людини у сучасному суспільстві. Дотримання виборчих прав людини вимагається як на рівні національних державних інституцій, так і на рівні міжнародному рівні. Право обирати та бути обраним безпосередньо закріплено у статті 21 Загальної декларації прав людини 1948 року (Загальна декларація прав людини, 1948), де визначено, що здійснення виборів має відповідати засадам періодичності, загальності та рівності волевиявлення. Демократичні вибори – це вибори, що не були сфальсифіковані, які були проведені із дотриманням вимоги про таємність голосування чи за допомогою інших форм, що дозволяють реалізувати свободу виборчого процесу. Організація та проведення демократичних виборів є безумовним критерієм легітимності здійснення публічно-управлінських функцій суб'єктами владних повноважень. Положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року[1] відбулася деталізація виборчих прав особи.

При цьому доволі фрагментарним є визначення концептуальних засад розуміння системи суб'єктивних публічних прав людини, та місця в ній виборчих прав особи. Науково-теоретичні дослідження представників юридичної науки зосереджуються на визначенні специфіки врегулювання виборчих спорів, чому присвячені праці В. М. Бевзенка, О. Ю. Іванченка, С. В. Кальченка, С. В. Ківалова, Ю. Б. Ключковського, М. І. Козюбри, Р. О. Куйбіди, О. М. Пасенюка, Є. В. Сердюка, М. І. Смоковича та ін. Зокрема, у дослідженнях Ю. Б. Ключковського та М. І. Смоковича обґрунтований підхід, що підкреслюють недоцільність застосування категорії «право бути обраним», що свідчить про її безумовність, тоді як виборчий процес має гарантувати наявність реальної альтернативи волевиявлення[2].

---

[1] Zahalna deklaratsiia prav liudyny (1948) [The Universal Declaration of Human Rights], pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu OON. URL: http://kr-admin.gov.ua/mol/ molod/2.pdf

[2] Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти: монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 576 с. С. 155; Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія. К. : Час Друку, 2011. С. 23–26.

Однак розуміння системи суб'єктивних публічних прав людини, місця в її структурі виборчих прав є відносно новим для сучасної юриспруденції, що визначає актуальність даного дослідження.

Метою статті визначено здійснення характеристики виборчих прав як складової системи суб'єктивних публічних прав приватної особи.

1. Система суб'єктивних публічних прав приватної особи

Дискусійність розуміння категорії суб'єктивних публічних прав приватної особи є підставою для формування цілої системи критеріїв здійснення їх класифікації[3]. Надзвичайна розгалуженість системи суб'єктивних публічних прав приватної особи передусім пов'язується із неоднозначністю форм взаємодії індивідів і держави, громадських організації та адміністративних органів.

Очевидно, в системі наукового пізнання метод класифікації, метод узагальнення відноситься до методів, що дозволяють визначити сутність досліджуваного явища, є базисом для проведення емпіричних наукових розробок, певним інструментарієм із впорядкування знань. Необхідно розуміти під категорією «класифікація» як узагальнення певних предметів окремого роду за сутнісними критеріями, що своїм результатом дозволяє встановити їх особливості серед суміжних предметів (речей чи інших об'єктів того ж роду)[4].

Класифікація як метод наукового пізнання є ефективним гносеологічним засобом, застосування якого сприяє реалізації функції узагальнення знань, опису та характеристики досліджуваного об'єкта, керівних принципів побудови наукових концепцій та теорій[5].

Проведення класифікації суб'єктивних публічних прав приватної особи вирішує передусім задачу із забезпечення ефективності функціонування механізму взаємодії суб'єктів публічно-управлінських відносин, досягнення задоволення їх потреб і інтересів, захисту прав приватної особи від вчинення правопорушень у визначеній сфері.

В. К. Колпаков обґрунтовує, що загальновизнаним, хрестоматійним є поділ прав особи на права людини та права громадянина України, що закріплено і відповідно до положень Конституції України[6]. Натомість В. Я. Лазур підкреслює, що така класифікація не здатна відобразити

---

[3] Винницкий А. В. Учение о субъективных публичных правах vs «государственно-управленческого подхода» в науке. *Право и политика.* 2018. № 12. С. 31.

[4] Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. 3-е вид., перероб. і допов. К. : ВД «Професіонал», 2005. С. 152.

[5] Чуб А. В. Концепція суб'єктивних публічних прав приватної особи: адміністративно-правовий аспект : дис. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. С. 125–127.

[6] Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2004. С. 158–159.

специфіку публічно-управлінських правовідносин[7]. Крім того однією із негативних характеристик такої класифікації є доволі високий рівень її абстрактності, що не здатно належним чином задовольнити рівень її практичної затребуваності.

Акцент у бік необхідності розмежування категорій правоздатності та дієздатності здійснюється у дослідженнях Ю. С. Размєтаєвої, що дозволило вченій класифікувати права людини за такими критеріями, як час виникнення, характер суспільних відносин, предмет правового регулювання, рівень каузальності можливих форм діяльності правомочного суб'єкта, способи реалізації, допустимість застосування правообмежувальних засобів[8].

У наукових працях Л. В. Коваля обґрунтовується доцільність узагальнення прав особи залежно від її соціального статусу[9], що дозволило обґрунтувати природний та позитивний характер їх набуття.

Залежно від змісту системи прав та свобод приватної особи суб'єктивні публічні права приватної особи, за міркуваннями Ю. П. Битяка та В. В. Зуя, до її структури входять такі права, як: 1) право на участь у державному управлінні і соціально-політичній активності: на державну службу, внесення пропозицій, одержання необхідної інформації і документів у встановленій формі, проведення зборів, мітингів, демонстрацій, створювати суспільні об'єднання або входити до їх складу та ін.; 2) право на одержання допомоги від відповідних компетентних організацій: на медичну, санітарно-епідеміологічну допомогу, безкоштовне користування певними благами (бібліотеками, парками та ін.), користування транспортом, одержання платних і інших послуг; 3) право на захист: в адміністративному порядку (адміністративна скарга, адміністративно-юрисдикційне виробництво), судовому порядку (скарга, позов), особисто громадянином (необхідна оборона)[10].

Залежно від ступеня налагодженості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування В. Я. Лазур виділяє такі підгрупи прав та свобод людини, як: «права і свободи, як реалізуються громадянами та іншими фізичними особами за умови їх активної участі у публічному управлінні; права і свободи, що потребують наявності сприяння інститутів публічної влади; права і свободи, що гарантуються

---

[7] Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. К., 2011. С. 80.

[8] Размєтаєва Ю. С. Права людини у системі інститутів громадянського суспільства: аксіологічний вимір. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць.* О. : Юрид. літ., 2008. Вип. 40. С. 310–313.

[9] Коваль Л. В. Адміністративне право: курс лекцій. К. : Вентурі, 1996. С. 76–77.

[10] Битяк Ю. П., Зуй В. В. Административное право Украины. Общая часть : учебн. пос. Х. : ООО «Одиссей», 1999. С. 74–75.

адміністративно-правовим захистом органів держави; права і свободи, що реалізуються за сприяння громадських організацій; права і свободи, які реалізуються громадянами, які виконують функції представників органів державної влади та місцевого самоврядування»[11]. Отже, доцільно зробити висновок, що окрему групу суб'єктивних публічних прав складають управлінські права приватної особи, в тому числі шляхом реалізації таких можливостей, як організація проведення зборів, мітингів, демонстрацій і інших публічних заходів (ст. 39 Конституції України), об'єднання для захисту своїх інтересів (ст. 36), звернення особисто чи колективно до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40), відшкодування за рахунок держави, чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56) тощо[12].

Здійснення суб'єктивних публічних прав приватної особи, на думку В. Я. Лазуря, вимагає запровадження ефективної системи гарантій, реалізація яких дозволяє забезпечити їх охорону, захист та відновлення. До системи гарантій здійснення суб'єктивних публічних прав приватної особи у випадку їх порушення відноситься, зокрема, закріплення імперативу забезпечення рівності права особи на захист, недопустимість проявів будь-якої дискримінації, обґрунтованість підстав застосування обмеження волі особи, в тому числі застосування арешту, депортації тощо. Цікавим є підхід І. О. Ієрусалімової[13], яка до системи гарантій здійснення суб'єктивних публічних прав приватної особи віднесла також систему захисту прав споживачів[14], прав користувачів телекомунікаційного зв'язку[15], прав споживачів освітянських послуг[16] тощо.

---

[11] Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. К., 2011. С. 78–79.

[12] Ibid. С. 80–81.

[13] Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. С. 42.

[14] Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379.

[15] Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

[16] Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 37–38. Ст. 2004.

До системи гарантій здійснення суб'єктивних публічних прав необхідно віднести створення дієвого механізму доступу до інформації про діяльність та результати діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування[17].

Я. В. Лазур серед системи гарантій реалізації суб'єктивних публічних прав приватної особи виокремлюються також система гарантій захисту публічних службовців[18].

Залежно від функціонального змісту суспільних відносин суб'єктивні публічні права приватної особи М. М. Тищенко поділяє на регулятивні права особи та охоронні права особи (наприклад, право ознайомлюватися з матеріалами, давати усні і письмові пояснення, заявляти клопотання, користуватися при розгляді справи юридичною допомогою тощо)[19].

А. В. Чуб обґрунтовує доцільність здійснення класифікації суб'єктивних публічних прав приватної особи за такими критеріями, як: носій суб'єктивного публічного права, обсяг дієздатності, сфера правового застосування, зміст управлінських правовідносин, характер способу та форми захисту порушеного права, що дозволило вченому запропонувати власну теоретичну модель їх системи, де структурно виокремлено суб'єктивні публічні виборчі права, суб'єктивні публічні екологічні права, суб'єктивні публічні управлінські права, суб'єктивні публічні сервісні права, суб'єктивні публічні майнові права[20]. Запропонована вченим конструкція дозволяє вирішити задачу системного комплексного підходу до розуміння категорії «суб'єктивні публічні права приватної особи».

До підсистеми суб'єктивних публічних виборчих прав приватної особи відносяться: право свободи реалізації політичної волі шляхом утворення відповідних об'єднань; активне та пасивне виборчі права (тобто право обиратися та право бути обраним); право на реалізацію свободи мирних зібрань[21]. До речі, реалізація останнього в Україні ускладняється відсутністю нормативно закріпленого механізму його

---

[17] Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. С. 54.

[18] Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. К., 2011. С. 82–83.

[19] Тищенко Н. М. Гражданин в административном процессе. Х. : «Право», 1998. С. 106.

[20] Чуб А. В. Концепція суб'єктивних публічних прав приватної особи: адміністративно-правовий аспект : автореф. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. С. 23.

[21] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

здійснення. Своєрідною гарантією реалізації права на свободу мирних зібрань варто віднести конституційну норму про те, що необхідним є дотримання своєчасного сповіщення органів державної влади та місцевого самоврядування про намір проведення мирного зібрання[22]. Такий висновок підтверджується результатами судової практики розгляду спорів, де предметом захисту право особи на свободу мирних зібрань. Так, у справі «Вєрєнцов проти України» Європейський Суд з прав людини у рішенні від 11 квітня 2013 року, де закріплено, що в Україні є відсутнім нормативний механізм реалізації права особи на свободу мирних зібрань[23].

2. Адміністративна сервісність як принцип функціонування системи суб'єктивних публічних прав приватної особи

Система суб'єктивних публічних сервісних прав, дослідження її складових вимагає пошуку відповідей на питання встановлення їх сутності. Визначення сутності такої категорії суб'єктивних публічних прав вимагає здійснення дослідження поняття «адміністративна сервісність» як принципу впровадження концепції «good governance».

Ідея сервісності як основоположна засада розбудова системи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні вперше на нормативному рівні була закріплена відповідно до положень Концепції адміністративної реформи 1998 року[24], де було обґрунтовано доцільність перегляду підходів до розуміння змісту управлінської діяльності та трансформації командо-адміністративного ладу на структуру публічно-сервісної держави. Як зазначає Н. П. Побережна[25], пріоритетним змістом функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування є не видання адміністративних актів примусового характеру, а передусім адміністративних актів обслуговуючого характеру, що визначає сутність сервісної діяльності.

Встановлення сутності адміністративно-сервісної держави неодноразово ставало предметом досліджень таких вчених, як В. М. Бевзенко,

---

[22] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[23] Справа «Вєрєнцов проти України» : Рішення Європейського Суду з прав людини від 11 квітня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text

[24] Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text

[25] Побережна Н. П. Мета забезпечення позову в сфері публічно-правових відносин. *Правові новели*. 2020. № 12. Т. 3. С. 76–82; Побережна Н. П. Забезпечення адміністративного позову як спосіб захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб : автореф. … к.ю.н. : 12.00.07. Дніпро, 2021. 20 с.

Р. С. Мельник[26], Л. О. Золотухіна[27], Є. О. Легеза[28], Т. О. Коломоєць[29], В. В. Кудря[30], О. І. Миколенко[31] та ін.

Започаткування ідеї побудови української держави на принципах сервісності здійснення управлінських функцій пов'язується із XIX ст. Зокрема, у наукових філософських трактатах Богдана Кістяківського було доведено необхідність створення ефективного базису для здійснення прав та свобод, що пов'язується із наданням «позитивних державницьких послуг» органами державної влади[32].

На певний проміжок часу ідея сервісності сучасної держави була забута, та відродилась лише у 70-х роках XX ст. Так, Д. Кілінг у своєму дослідженні «Management in Government» підкреслював, що реалізація засад публічного адміністрування (public administration) визначається як найбільш ефективний засіб досягнення стратегічних державницьких задач, цілей та функцій[33].

Ідея сервісності вже незалежної України була висловлена одним із перших В. Б. Авер'яновим[34]. Саме у дослідженнях В. Б. Авер'янова фактично відбулося теоретичне концептуальне обґрунтування змісту та структурного функціонального наповнення етапів реалізації адміністративної реформи, визначено її основоположні засадничі ідеї[35].

Такий підхід до розуміння змісту адміністративної реформи було підтримано у подальших науково-теоретичних дослідженнях. Відповідно до наукових здобутків досліджень, проведених М. Пасальським, було обґрунтовано доцільність розуміння публічно-управлінських правовідносин як суспільних відносин, що виникають, змінюються та

---

[26] Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право : навч. посібник. за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.

[27] Золотухіна Л. О. Поняття та класифікація адміністративних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 115–117. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/32.pdf

[28] Легеза Є. О. Теорія публічних послуг: адміністративно-правова складова: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.

[29] Коломоєць Т. О. Управлінські послуги в контексті взаємовідносин особи й органів місцевої влади в Україні: концептуальний і нормативний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління.* 2002. Вип. 7. С. 178–182.

[30] Кудря В. В. Види проваджень за зверненнями громадян до органів виконавчої влади та адміністративні (управлінські) послуги. *Право України.* 2006. № 1. С. 12–15.

[31] Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине : учебное пособие. Х. : Одиссей, 2004. 270 с.

[32] Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое. *Вопросы философии*. 1990. № 6. С. 141–159, 84.

[33] Keeling D. Management in Government. London : Allen & Unwin, 1972. С. 243.

[34] Авер'янов В. Б. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. Київ : Юстиніан, 2007. С. 243–244.

[35] Ibid.

припиняються у сфері організації діяльності структури системи органів державної влади, місцевого самоврядування, інших соціальних інституцій, функціонування громадських організацій та об'єднань, життєдіяльності окремих фізичних осіб, що взаємодіють задля досягнення балансу дотримання балансу приватних (внутрішньо національних) та публічних (зовнішніх) інтересів[36]. Отже, публічно-управлінські відносини – це відносини, які характеризують діяльність владних суб'єктів як діяльність «служіння народу»[37].

З врахуванням зазначеного публічно-управлінських відносини мають розумітися як дуальне поєднання внутрішніх організаційних правовідносин, так і зовнішньої структурної діяльності адміністративних органів із здійснення функцій держави.

Публічно-управлінські суспільні відносини мають визначатися як сукупність правовідносин у сфері реалізації владного впливу правомочними суб'єктами (органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також – в окремих випадках, встановлених чинним законодавством України, юридичними особами приватного права), що втілюється у вжитті певних необхідних методів та засобів задля забезпечення балансу приватного та публічного інтересів[38].

Реалізація концепції «good governance», трансформації публічно-управлінських відносин відтак пов'язується безумовно із переглядом змісту взаємовідносин між державою та людиною задля досягнення потреб та інтересів осіб приватного та публічного права на засадах соціального партнерства, що визначається як одна із ознак розбудови держави, керуючись принципами адміністративної сервісності. Досягнення на міжнародному нормативному рівні реалізації концепції публічного адміністрування (управління), що пов'язується із прийняттям Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи 77 (31), схваленої 28 вересня 1977 р., де закріплено особливості здійснення адміністративних процедур, що дозволяє задля уникнення проявів суб'єктивізму у прийнятті управлінських рішень в цілому, і зокрема, процедури ухвалення адміністративного акта[39].

---

[36] Пасальський М. Концепція публічного управління у сучасній юридичній науці. *Юридична Україна*. 2015. № 7–8. С. 15–18.

[37] Ibid.

[38] Андрійко О. Ф. Державний контроль на етапі реформування. Наукові засади вирішення організаційно-правових проблем адміністративної реформи в Україні : наукова доповідь / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1999. С. 27–35; Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Вид. дім «Ін–Юре», 2002. С. 54.

[39] Туркова О. К. Сервісна спрямованість надання адміністративних послуг в Україні: процедурні аспекти. *Право і суспільство.* 2015. № 5.2 (3). С. 189–194 .

Комплексне відображення концепції публічного адміністрування («good administration») пов'язується із прийняттям Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи – CM/Rec (2007) 7 від 20 червня 2007 р., де закріплено такі принципи публічно-управлінських відносин, як: «законність, рівність, безсторонність, пропорційність, правова визначеність, прийняття рішення в розумні строки, участь, повага до приватного життя, прозорість»[40].

3. Виборчі права як складова системи суб'єктивних публічних прав приватної особи

Як встановлено вище сутністю публічно-правових правовідносин, їх структурного змісту є нормативно-правовий механізм гарантій, засобів, способів забезпечення реалізації та захисту суб'єктивних публічних прав та інтересів приватної особи, що полягає у реалізації особою можливостей доступу до інформації про діяльність адміністративних органів, здійснення виборчих права, управлінні та користування публічним майном тощо.

Очевидно, що специфічними ознаками публічно-управлінських правових відносин є наявність спеціального суб'єкта. Учасниками публічно-управлінських правових відносин завжди виступають органи державної влади та місцевого самоврядування, функціонування яких має відповідати меті задоволенні реалізації та захисту суб'єктивних прав та інтересів приватної особи у балансі інтересів держави, суспільства та людини[41]. Адміністративна сервісність є пріоритетною характеристикою публічно-управлінських правовідносин[42].

Суб'єктивні публічні права приватної особи, їх система складається із таких структурних елементів, як суб'єктивні публічні екологічні права, суб'єктивні публічні сервісні права, суб'єктивні публічні управлінські права, суб'єктивні публічні майнові права та суб'єктивні публічні виборчі права[43].

---

[40] Рекомендація CM/Rec(2007)14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо створення та діяльності неурядових організацій). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937#Text

41 Барліт А. Ю. Суб'єктивні публічні права як складова адміністративно-правового статусу приватної особи. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки.* 2020. № 3. С. 70–77.

[42] Замрига А. В. «Адміністративна сервісність» як ознака діяльності публічної адміністрації у сфері адміністративно-правового забезпечення господарської діяльності в Україні. *Правова позиція.* 2019. № 3. С. 31–39.

[43] Чуб А. В. Теорія суб'єктивних публічних прав приватної особи в умовах сучасного розвитку науки адміністративного права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 6. С. 164–166. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-6/40

Дослідження суб'єктивних публічних виборчих прав приватної особи визначається як проблема міждисциплінарного характеру, опис якої вимагає аналізу результатів наукових розробок як з теорії держави і права, конституційного права (де виділяються праці таких вчених, як А. М. Колодій[44], О. В. Петришина[45], П. М. Рабіновича[46], С. С. Сливки[47], В. І. Співака[48], М. О. Фокіна[49] та ін.), так із галузевих юридичних наук, зокрема науки адміністративного права та процесу, де виділяються праці С. В. Ківалова[50], В. К. Колпакова[51], Р. О. Куйбіди[52], М. І. Смоковича[53], М. І. Цуркана[54] та ін.

Прийняття Виборчого кодексу України не вирішило проблеми встановлення сутності категорій «суб'єктивні публічні права» та «виборчі права» (або ж «суб'єктивні публічні виборчі права»)[55].

---

[44] Колодій А. М. Розуміння «демократії» та забезпечення прав людини на шляху до європейської інтеграції України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2008 . № 4. С. 41–46.

[45] Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х. : Право, 2011. 584 с.

[46] Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 1. С. 19–26.

[47] Сливка С. С. Предмет проблем філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 94–104

[48] Співак В. І. Правова культура виборів в Україні: теорія і практика : монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 156 с.

[49] Фокіна М. О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 20 с.

[50] Ківалов С. В. Вибірчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2010. № 7. С. 7–19.

[51] Колпаков В. К. Предмет адміністративного права: поняття, структура і система адміністративно-правових відносин. В кн. «Питання адміністративного права». Кн. 2 / відп. за вип. Н. Б. Писаренко. Х. : ООО «Оберіг», 2018. С. 8–25.

[52] Куйбіда Р. О. Особливості окремих категорій адміністративних справ. Основи адміністріативного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіка. К. : Старий світ, 2006. 576 с. С. 405–406.

[53] Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти: монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 576 с. С. 4–19.

[54] Цуркан М. І. Проект Адміністративного процесуального кодексу України з точки зору усунення процедурних проблем при вирішенні виборчих спорів. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Вибори і референдуми в Україні*: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення». Київ, 13–15 листопада 2002 року (доповіді, виступи, рекомендації). К. : Нора-друк, 2003. С. 279–285.

[55] Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text

Втім надзвичайно важливе значення для розбудови системи органів публічного управління на засадах «good governance» має встановлення сутність та ознак виборчих прав, дослідження напрямів оптимізації механізму їх забезпечення, що підтверджується і рішенням ЄСПЛ у справі «Намат Алієв проти Азербайджану» (Case of Namat Aliyev v. Azerbaijan)[56].

Проведення виборів є надзвичайно важливим процесом легітимізації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, що є складовою системи суб'єктивних публічних прав приватної особи, закріплених на міжнародному рівні. Зокрема, відповідно до положень ч. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 року, де закріплено, що: «воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятись у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування»[57].

Відповідно до положень ст. 38 Конституції України визначено, що реалізація та захист виборчих прав громадян пов'язується із застосуванням складної сукупності актів виборчого законодавства України[58].

Розуміння необхідності забезпечення ефективності реалізації суб'єктивних публічних виборчих прав є складовою декларування демократичних засад розбудови системи публічного управління, що полягає у наділенні кожного громадянина України правом обирати чи бути обраним[59]. Згідно із положеннями статті 38 Конституції України громадяни мають право «вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування». Також до системи суб'єктивних публічних виборчих прав відноситься право особи на участь в референдумі, що особливо актуалізується у зв'язку із необхідністю його проведення як складової врегулювання воєнного збройного конфлікту між Росією та Україною[60].

---

[56] Case of Namat Aliyev v. Azerbaijan. URL: http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Namat%20%7C%20Aliyev&sessionid=6477&skin=hudoc-en

[57] Загальна декларація прав людини 1948 р., прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. URL: http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf

[58] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[59] Alla Basalaieva, Yuliia Leheza. Constitutional review in the system of protecting the electoral rights of Ukrainian citizens : status and perspectives of regulatory base development. *Journal of Law and Political Sciences. Scientific and Academy Journal*. 2020. Vol. 23. Issue 2/B/. P. 190–215.

[60] Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

Здійснення виборчих прав відбувається поетапно. Так, стадіями виборчого процесу в Україні є: 1) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 2) утворення одномандатних виборчих округів; 3) утворення виборчих комісій; 4) висування та реєстрація кандидатів на політичні посади; 5) проведення передвиборної агітації; 6) голосування (у тому числі за необхідності у декілька етапів); 7) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів; 8) реєстрація обраних кандидатів на політичні посади; 9) припинення повноважень виборчих комісій (ст.79, 137, 196 Виборчого кодексу України).

У дисертаційному дослідженні А. В. Басалаєва встановлено, що проблемами реалізації та захисту суб'єктивних публічних виборчих прав є: багатовекторність структурного змісту деліктів, що пов'язуються із порушенням виборчих прав; вжиття заходів психологічного впливу стосовно виборців шляхом порушення стандартів проведення передвиборчої агітації; застосування відповідних важелів адміністративного впливу на місцевому та загальнонаціональному рівнях під час проведення виборчого процесу, що негативно відображується на забезпеченні чесності та прозорості виборів; створення перешкод у здійсненні пасивного виборчого права громадянами України; диференціація кандидатів на виборні політичні посади залежно від їх фінансового забезпечення[61].

Виборчі права є невід'ємною складовою конституційно-правового статусу людини у сучасному суспільстві. Дотримання виборчих прав людини вимагається як на рівні національних державних інституцій, так і на рівні міжнародному рівні. Право обирати та бути обраним безпосередньо закріплено у статті 21 Загальної декларації прав людини 1948 року, де визначено, що здійснення виборів має відповідати засадам періодичності, загальності та рівності волевиявлення. Демократичні вибори – це вибори, що не були сфальсифіковані, які були проведені із дотриманням вимоги про таємність голосування чи за допомогою інших форм, що дозволяють реалізувати свободу виборчого процесу. Організація та проведення демократичних виборів є безумовним критерієм легітимності здійснення публічно-управлінських функцій суб'єктами владних повноважень. Положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року відбулася деталізація виборчих прав особи. Система виборчих прав людини згідно із положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод складається із реалізації та захисту таких

[61] Басалаєва А. В. Судовий контроль виборчого процесу як інструмент захисту виборчого права : дис. … д-ра філос. наук. Київ, 2021. С. 95.

суб'єктивних публічних прав, як: «права голосу та права бути кандидатом на виборах органу законодавчої влади». В цьому сенсі доволі цікавим є підхід, обґрунтований у дослідженнях Ю. Б. Ключковського, М. І. Смоковичем, що підкреслюють недоцільність застосування категорії «право бути обраним», що свідчить про її безумовність, тоді як виборчий процес має гарантувати наявність реальної альтернативи волевиявлення[62]. Міжнародні декларативні акти визнаються відповідно до чинного законодавства України визнаються частиною національної правової системи (стаття 9 Конституції України)[63].

Згідно із положеннями ч. 4 ст. 55 Конституції України визначено, що у разі вичерпання всіх національних форм захисту порушеного права є допустимим та прийнятним звернення до міжнародних правозахисних інституцій задля забезпечення реалізації відновлювальної та компенсаторної функцій права. У 2006 році в Україні було запроваджено механізм застосування рішень Європейського Суду з прав людини та встановлено їх імперативність для національної правової системи. На жаль, станом на 1 січня 2021 року Україна обіймає «почесне» третє за кількістю звернень громадян до Європейського Суду з прав людини після Російської Федерації та Румунії[64]. При цьому близько третини заяв до ЄСПЛ відхиляються через недотримання процедури та форми ініціювання звернення. Виконання рішення ЄСПЛ має здійснюватися із дотриманням таких етапів, як: направлення представницьким державним органом (функції якого, як правило, покладаються на Міністерство юстиції України) інформації, що має містити стислий виклад рішення органу публічної влади; повідомлення іншим правозахисним інституціям про зміст рішення ЄСПЛ та процедуру його виконання; підготовка та направлення Міністерством юстиції України заявникові повідомлення про роз'яснення права особи на подання до державної виконавчої служби заяви про виплату відшкодування; або направлення інформації та роз'яснювального акту про наявність у особи права ініціювання провадження про перегляд справи та/або його відновлення згідно із процедурними аспектами чинного законодавства України; направлення до державної виконавчої служби оригінального тексту та офіційного перекладу резолютивної

---

[62] Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. С. 155; Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія. К. : Час Друку, 2011. С. 23–26.

[63] Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141

[64] Захаров Є. Декілька рефлексій щодо рішень Європейського Суду з прав людини. URL: http://khpg.org/index.php?id=1571562356

частини рішення у справі проти України, у разі якщо нею закріплюється факт порушення прав людини та необхідність вжиття заходів із необхідної сатисфакції у справі проти України; відкриття державною виконавчою службою протягом десяти днів виконавчого провадження за відповідним рішенням ЄСПЛ; в конкретних випадках можуть бути визначені окремі зобов'язання щодо повідомлення органів, які мають вжити додаткових заходів, спрямованих на відновлення порушення суб'єктивного права приватної особи[65]. Рішення ЄСПЛ проти України має бути виконано органом державної влади впродовж трьох місяців, що однак не дотримується внаслідок недостатності коштів державного бюджету на такі цілі. Свідченням низького рівня ефективності діяльності із виконання рішень ЄСПЛ є приклад реалізації резолюції у справі «Бурмич та інші проти України», де був здійснений повторний розгляд через нездатність українського уряду належним чином забезпечувати реалізацію та захист прав і свобод людини в цілому, і зокрема, виборчих прав[66]. Варто наголосити, що ЄСПЛ може самостійно оцінити ефективність правозахисної національної системи, і навіть якщо не було вичерпано всі її механізми, що має слідувати зверненню за захистом до європейської інституції, прийняти заяву до розгляду. Таким прикладом стала справа «Танасе проти Молдови», де звернення до ЄСПЛ було ініційовано заявником, оминаючи ряд можливих правозахисних національних інституцій, зокрема, звернення за захистом до Уповноважений парламенту з прав людини, реагування якого має рекомендаційний характер для органів державної виконавчої влади[67].

Виборчі права, їх реалізація та захист на засадах демократичності, прозорості, таємності та свободи закріплюється згідно із ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод[68].

Врегулювання виборчих спорів ЄСПЛ має базуватися на стандартах, визначених у міжнародно-правових актах, серед яких необхідно виділити Рекомендації № Rec (2003) 16 Комітету міністрів Ради Європи

---

[65] Рішення щодо вилучення заяв із реєстру справ Європейського Суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України». URL: https://minjust.gov.ua/m/4600

[66] Ibid.

[67] «Танасе проти Молдови» (Tănase v. Moldova), № 7/08 [ВП], 27квітня 2010 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-98428"]}

[68] Перший протокол до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ратифіковано Законом України *N 475/97-ВР 17 липня 97 року «*Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції*». Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263.

«Про виконання адміністративних рішень і судових рішень у галузі адміністративного права»[69]. Зокрема, відповідно до положень зазначеного акта ефективність захисту права залежить від встановлення структурного змісту застосування відповідальності адміністративного органу, його належного визначення є «запорукою» успішності компенсаційної функції права[70].

У виборчих спорах реалізація функції судового контролю ЄСПЛ обмежується визначеним обсягом дискреційних повноважень владних суб'єктів. Зокрема, у справі «Ковач проти України» у рішенні ЄСПЛ обґрунтовано позицію про те, що порушення виборчих прав настало через надмірно широкий обсяг дискреційних повноважень окружних виборчих комісій[71].

Таким чином, здійснення захисту виборчих прав у порядку розгляду ЄСПЛ має відповідати вимогам ефективності, співмірності втручання в межі дискреційних повноважень адміністративних органів та сприяти реалізації право особи голосувати та/або бути кандидатом на посаду публічної служби.

ВИСНОВКИ

Система суб'єктивних публічних прав приватної особи класифіковано за такими критеріями, як: носій суб'єктивного публічного права, обсяг дієздатності, сфера правового застосування, зміст управлінських правовідносин, характер способу та форми захисту порушеного права, що дозволило обґрунтувати її структуру, до якої віднесено: суб'єктивні публічні виборчі права, суб'єктивні публічні екологічні права, суб'єктивні публічні управлінські права, суб'єктивні публічні сервісні права, суб'єктивні публічні майнові права.

До підсистеми суб'єктивних публічних виборчих прав приватної особи відносяться: право свободи реалізації політичної волі шляхом утворення відповідних об'єднань; активне та пасивне виборчі права (тобто право обиратися та право бути обраним); право на реалізацію свободи мирних зібрань. Зроблено висновок, що встановлення сутності такої категорії суб'єктивних публічних прав вимагає здійснення дослідження поняття «адміністративна сервісність» як принципу впровадження концепції «good governance».

---

[69] Рекомендація № Rec (2003) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про виконання адміністративних рішень і судових рішень у галузі адміністративного права». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_692#Text

[70] Ibid.

[71] Справа «Ковач проти України» : рішення Європейського Суду з прав людини від 07.02.2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_452

До системи гарантій здійснення суб'єктивних публічних прав необхідно віднести створення дієвого механізму доступу до інформації про діяльність та результати діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Таким чином, що здійснення реалізації та захисту виборчих прав має відповідати вимогам ефективності, співмірності втручання в межі дискреційних повноважень адміністративних органів та сприяти реалізації право особи голосувати та/або бути кандидатом на посаду публічної служби.

АНОТАЦІЯ

У статті визначено сутність та ознаки суб'єктивних публічних прав приватної особи. Метою статті визначено здійснення характеристики виборчих прав як складової системи суб'єктивних публічних прав приватної особи. Суб'єктивні публічні права приватної особи класифіковано за такими критеріями, як: носій суб'єктивного публічного права, обсяг дієздатності, сфера правового застосування, зміст управлінських правовідносин, характер способу та форми захисту порушеного права, що дозволило обґрунтувати її структуру, до якої віднесено: суб'єктивні публічні виборчі права, суб'єктивні публічні екологічні права, суб'єктивні публічні управлінські права, суб'єктивні публічні сервісні права, суб'єктивні публічні майнові права. До підсистеми суб'єктивних публічних виборчих прав приватної особи віднесено: право свободи реалізації політичної волі шляхом утворення відповідних об'єднань; активне та пасивне виборчі права (тобто право обиратися та право бути обраним); право на реалізацію свободи мирних зібрань. Зроблено висновок, що встановлення сутності такої категорії суб'єктивних публічних прав вимагає здійснення дослідження поняття «адміністративна сервісність» як принципу впровадження концепції «good governance».
До системи гарантій здійснення суб'єктивних публічних прав необхідно віднести створення дієвого механізму доступу до інформації про діяльність та результати діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки **завдань**, як-от: 1) визначення принципів врегулювання виборчих спорів Європейським судом з прав людини; 2) характеристика умов прийнятності заяви про захист виборчих прав; 3) узагальнення наявної європейської судової практики із розгляду та вирішення виборчих справ.

Як висновок встановлено, що задоволення заяви, поданої до ЄСПЛ, своїм наслідком повинна мати ініціювання перегляду відповідної адміністративної справи. Крім того розгляд виборчого спору ЄСПЛ має обмежуватися виокремленням суб'єктного складу справи та

особливостями оскаржуваного виборчого процесу. Отже, здійснення захисту виборчих прав у порядку розгляду ЄСПЛ має відповідати вимогам ефективності, співмірності втручання в межі дискреційних повноважень адміністративних органів та сприяти реалізації право особи голосувати та/або бути кандидатом на посаду публічної служби.

Література

1. «Танасе проти Молдови» (Tănase v. Moldova), № 7/08 [ВП], 27квітня 2010 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{“itemid”:[“001-98428”]}
2. Alla Basalaieva, Yuliia Leheza. Constitutional review in the system of protecting the electoral rights of Ukrainian citizens: status and perspectives of regulatory base development. *Journal of Law and Political Sciences. Scientific and Academy Journal.* 2020. Vol. 23. Issue 2/B/. P. 190–215.
3. Case of Namat Aliyev v. Azerbaijan. URL: http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/ view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Namat%20%7C%20Aliyev&sessionid=6477&skin=hudoc-en
4. Keeling D. Management in Government [Text]. London : Allen & Unwin, 1972.
5. Zahalna deklaratsiia prav liudyny (1948) [The Universal Declaration of Human Rights], pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu OON. URL: http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf
6. Авер’янов В. Б. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. Київ : Юстиніан, 2007. 288 с.
7. Андрійко О. Ф. Державний контроль на етапі реформування. Наукові засади вирішення організаційно-правових проблем адміністративної реформи в Україні : наукова доповідь / за заг. ред. В. Б. Авер’янова. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1999. С. 27–35.
8. Барліт А. Ю. Суб’єктивні публічні права як складова адміністративно-правового статусу приватної особи. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки.* 2020. № 3. С. 70–77.
9. Басалаєва А. В. Судовий контроль виборчого процесу як інструмент захисту виборчого права : дис. … д-ра філос. наук. Київ, 2021. 265 с.
10. Битяк Ю. П., Зуй В. В. Административное право Украины. Общая часть : учебн. пос. Х. : ООО «Одиссей», 1999. 224 с.
11. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text
12. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер’янова. К. : Вид. дім «Ін–Юре», 2002. 668 с.

13. Винницкий А. В. Учение о субъективных публичных правах vs «государственно-управленческого подхода» в науке. *Право и политика.* 2018. № 12. С. 27–40.

14. Загальна декларація прав людини 1948 р., прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. URL: http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf

15. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х. : Право, 2011. 584 с.

16. Замрига А. В. «Адміністративна сервісність» як ознака діяльності публічної адміністрації у сфері адміністративно-правового забезпечення господарської діяльності в Україні. *Правова позиція.* 2019. № 3. С. 31–39

17. Захаров Є. Декілька рефлексій щодо рішень Європейського Суду з прав людини. URL: http://khpg.org/index.php?id=1571562356

18. Золотухіна Л. О. Поняття та класифікація адміністративних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 115–117. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/32.pdf

19. Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. 205 с.

20. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое. *Вопросы философии*. 1990. № 6. С. 141–159.

21. Ківалов С. В. Вибірчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2010. № 7. С. 7–19.

22. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія. К. : Час Друку, 2011. 132 с.

23. Коваль Л. В. Адміністративне право: курс лекцій. К. : Вентурі, 1996. 208 с.

24. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. 3-е вид., перероб. і допов. К. : ВД «Професіонал», 2005. 240 с.

25. Колодій А. М. Розуміння «демократії» та забезпечення прав людини на шляху до європейської інтеграції України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 41–46.

26. Коломоєць Т. О. Управлінські послуги в контексті взаємовідносин особи й органів місцевої влади в Україні: концептуальний і нормативний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління.* 2002. Вип. 7. С. 178–182.

27. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2004. 528 с.

28. Колпаков В. К. Предмет адміністративного права: поняття, структура і система адміністративно-правових відносин. В кн. «Питання адміністративного права». Кн. 2 /.відп. за вип. Н. Б. Писаренко. Х. : ООО «Оберіг», 2018. С. 8–25.

29. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

30. Кудря В. В. Види проваджень за зверненнями громадян до органів виконавчої влади та адміністративні (управлінські) послуги. *Право України.* 2006. № 1. С. 12–15.

31. Куйбіда Р. О. Особливості окремих категорій адміністративних справ. Основи адміністріативного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіка. К. : Старий світ, 2006. 576 с.

32. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. К., 2011. 454 с.

33. Легеза Є. О. Теорія публічних послуг: адміністративно-правова складова: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.

34. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право : навч. посібник / за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.

35. Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине : учебное пособие. Х. : Одиссей, 2004. 270 с.

36. Пасальський М. Концепція публічного управління у сучасній юридичній науці. *Юридична Україна*. 2015. № 7–8.

37. Перший протокол до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ратифіковано Законом України № 475/97-ВР 17 липня 97 року «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263.

38. Побережна Н. П. Забезпечення адміністративного позову як спосіб захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб : автореф. … к.ю.н. : 12.00.07. Дніпро, 2021. 20 с.

39. Побережна Н. П. Мета забезпечення позову в сфері публічно-правових відносин. *Правові новели*. 2020. № 12. Т. 3. С. 76–82.

40. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 37–38. Ст. 2004.

41. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379.

42. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text

43. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

44. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19–26.

45. Размєтаєва Ю. С. Права людини у системі інститутів громадянського суспільства: аксіологічний вимір. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць.* О. : Юрид. літ., 2008. Вип. 40. С. 310–313.

46. Рекомендація № Rec (2003) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про виконання адміністративних рішень і судових рішень у галузі адміністративного права». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_692#Text

47. Рекомендація CM/Rec(2007)14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо створення та діяльності неурядових організацій). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937#Text

48. Рішення щодо вилучення заяв із реєстру справ Європейського Суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України». URL: https://minjust.gov.ua/m/4600

49. Сливка С. С. Предмет проблем філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 94–104

50. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 576 с. С. 155; Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія. К. : Час Друку, 2011. 132 с.

51. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 576 с.

52. Співак В. І. Правова культура виборів в Україні: теорія і практика : монографія. За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 156 с.

53. Справа «Вєрєнцов проти України»: Рішення Європейського Суду з прав людини від 11 квітня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text

54. Справа «Ковач проти України» : рішення Європейського Суду з прав людини від 07.02.2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_452

55. Тищенко Н. М. Гражданин в административном процессе. Х. : «Право», 1998. 186 с.

56. Туркова О. К. Сервісна спрямованість надання адміністративних послуг в Україні: процедурні аспекти. *Право і суспільство.* 2015. № 5.2 (3). С. 189–194.

57. Фокіна М. О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 20 с.

58. Цуркан М. І. Проект Адміністративного процесуального кодексу України з точки зору усунення процедурних проблем при вирішенні виборчих спорів. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Вибори і референдуми в Україні*: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення». Київ, 13–15 листопада 2002 року (доповіді, виступи, рекомендації). К. : Норадрук, 2003. С. 279–285.

59. Чуб А. В. Концепція суб'єктивних публічних прав приватної особи: адміністративно-правовий аспект : дис. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 458 с.

60. Чуб А. В. Концепція суб'єктивних публічних прав приватної особи: адміністративно-правовий аспект : автореф. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 34 с.

61. Чуб А. В. Теорія суб'єктивних публічних прав приватної особи в умовах сучасного розвитку науки адміністративного права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 6. С. 164–166. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-6/40

Information about the author:
Morshynin Yevhen Victorovych,
Postgraduate student at the Department
of Civil, Economic and Environmental Law
Dnipro University of Technology
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-3

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА ІМ'Я

Пушкіна О. В., Тюря Ю. І.

ВСТУП

Історично так склалося, що починаючи ще зі стародавніх часів існування цивілізації, люди себе ідентифікували за власним ім'ям. Можна стверджувати, що ім'я людини існує стільки, скільки й саме людство, воно здатне не лише індивідуалізувати особу, але й виокремити її серед інших, засвідчуючи її статус, місце та призначення в певному суспільстві. Протягом усієї історії існування людства роль, функції та призначення, які забезпечує ім'я, залишалися практично сталими та незмінними, окрім випадків, коли на певних історичних етапах розвитку суспільства імена людей асоціювалися з професіями та ремеслами й показували їх сутність. З перебігом часу й історичних перетворень ім'я людини трансформувалося в дещо набагато більше, аніж просто слово, складене із букв, воно стало забезпечувати соціальне буття особи у суспільстві.

Імена людей – це часточка історії кожного народу у світі. В них відбивається і побут, і вірування, і сподівання, і мрії, і творчість цілих епох. З раннього дитинства та впродовж усього життя людина настільки часто не чує жодного слова, аніж як своє ім'я.

Більшість антропологів вважають, що ім'я людини може впливати на її особистість і, як наслідок, визначати якоюсь мірою долю кожного. Зважаючи на це, варто дуже обережно та відповідально ставитися до вибору імені. Не бажано називати дитину, наприклад, на честь героїв улюблених телесеріалів чи іменем лідера держави, святих та інш. Мода на імена швидкоплинна та залежить від традицій та етапу розвитку держави та суспільства.

Водночас слід пам'ятати, що особисте ім'я – це не тільки юридично зафіксоване слово, за допомогою якого здійснюється індивідуалізація особи, а також це «оберіг» – супутник життя певної людини. Людина з народження вже починає ставити собі питання, на кшталт: «Хто я?», «Чи схожий я на інших?», «Чи така у мене буде доля, як в інших?» тощо. У процесі особистого розвитку та самоідентифікації ім'я та людина нібито будують відносини один з одним. Чим більш значні стаються в особистому житті людини зміни, тим дужче може змінюватися її ім'я. Наприклад, приймаючи постриг при вступі до

монастиря (в православній та католицькій церквах), людина зрікається свого імені та отримує нове. Таким чином можна стверджувати, що самопізнання людини суттєво залежить від ідентифікації її зі своїм особистим іменем, внаслідок чого воно набуває особливого значення та сенсу життя для носія цього імені.

Активний розвиток політичних та соціально-економічних тенденцій, які можуть відбуватися у державі, суттєво впливають навіть на структуру соціальних пріоритетів, що існують в будь-якому суспільстві. Відповідно до цього на перший план повинна вийти людина та непорушність її прав та свобод. Така політика «людиноцентризму» сьогодні є визначальною, та такою, що відповідає європейським цінностям. Політико-філософське переосмислення місця та значення людини у суспільстві повинно стати правовою легітимацією ідеї соціального верховенства людини, непорушності та захисту її особистого права і законних інтересів[1].

Ґенеза права на ім'я є доволі давньою, оскільки право на ім'я складає цінність для кожної особи, адже становить невіддільну частину її приватного і публічного життя та забезпечує можливість індивідуалізації у суспільстві. В сучасному світі право на ім'я набуває все більшого значення, тому що часто воно може бути основою особистого бренду, за яким особа стає знаменитою, а іноді – приводом для насмішок, образ і дискримінації[2].

Світова глобалізація зумовлює встановлення меж приватності людини з метою недопущення порушення її особистих прав та інтересів. Заборона втручання в особисте життя та забезпечення належного рівня охорони законних інтересів, прав та свобод громадянина є завданням кожної держави. Україна як демократична держава, орієнтуючись на міжнародну спільноту, ствердила нові орієнтири та фундаментальні цінності, що невід'ємно пов'язані з правами людини. В цьому контексті слід підкреслити, що ст. 3 Конституції України закріплює людиноцентристську спрямованість розвитку держави, як

---

[1] Стефанчук Р. О., Стефанчук Р. О. Право на ім'я / Р. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2(13–14). С. 83–97. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2005_1-2_15

[2] O. Pokrason, K. M. Martyniuk, i L. O. Bulko. «The right to the name of an individual: civil and moral aspects» / А. О. Покрасьон, К. М. Мартинюк, Л. О. Булко. *Scientific Journal of Public and Private Law*. 2020. Вип. 2(6). С. 37–41. DOI: 10.32844/2618-1258.2020.6-2.7

наслідок визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю[3].

Все це зумовлює надання особливого значення питанню щодо забезпечення та гарантування права людини, зокрема на власне ім'я, як в Україні та і в усьому світі. Адже правове закріплення права фізичної особи на ім'я у світовому законодавстві різних країн дещо різниться, що природно пов'язано з історичною ретроспективою кожного народу.

Новий вектор розвитку нашої країни спрямовує на необхідність дослідження права фізичної особи на ім'я як в міжнародному, так і в національному аспектах.

1. Нормативне закріплення права фізичної особи на ім'я

Наша країна як демократична держава підтримала та утвердила принципи щодо поваги й непорушності прав та законних інтересів людини, забезпечення та реалізація яких є основним та пріоритетним обов'язком європейської держави.

Конституційні засади правової держави визначені у Конституції України, зокрема: ч. 2 ст. 3 «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»; ст. 21 «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»; ст. 22 «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані»; ст. 64 «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені»[4].

Декларування забезпечення та захисту прав і свобод людини є важливим, але не єдиною ознакою правопорядку в суспільстві та державі. Необхідно також створити певні умови для реалізації відповідних прав, що може бути забезпечено надійною системою державних гарантій, адже соціальна цінність будь-якого права полягає не лише в законодавчому закріпленні, а і в наявних фактичних можливостях для його здійснення[5]. Для права на ім'я ця домінанта набуває особливого значення, оскільки саме реальна реалізація проголошеного права виражає безпосередньо сутність демократії і характеризує державу як

---

[3] Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[4] Ibid.

[5] Молчанов Р. Ю. Гарантії здійснення права на ім'я / Р. Ю. Молчанов. *Право і Безпека*. 2008. № 2. С. 159–162. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7208/Harantii%20zdiisnennia%20prava%20na%20imia_Molchanov_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y

правову та демократичну. Тому державна політика має бути спрямована на створення найбільш сприятливих умов, в межах яких право на ім'я стає фактичною можливістю для кожного громадянина.

Отже, якими є загальні засади правової політики, визначені цивільним законодавством України?

Відповідно до статті 294 Цивільного кодексу (далі – Кодекс) «Фізична особа має право на ім'я». Також зазначеною статтею передбачено, що «Фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції». Тобто ім'я людини в Україні розуміється як сукупність трьох частин: власного імені, прізвища та по батькові.

За ч. 1 ст. 201 Кодексу ім'я фізичної особи відноситься до особистих немайнових благ.

Крім того, у статті 28 цього ж Кодексу передбачено, що «Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям». Але також фізичній особі надано право використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені[6].

У вітчизняній правовій науці відсутній єдиний підхід щодо визначення змісту права на ім'я фізичної особи, але найпоширенішим є такий зміст права, який включає декілька аспектів, зокрема:

- право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм ім'ям;
- право вимагати від інших осіб звертатися до особи відповідно до її імені;
- право на псевдонім;
- право вимагати припинити незаконне використання свого імені, а також будь-які інші його порушення.

Власне реалізація особою *права на володіння ім'ям* здійснюється внаслідок реалізації обов'язку батьків щодо надання імені новонародженій дитині при державній реєстрації народження. У розділі III «Державна реєстрація окремих актів цивільного стану» наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні» від 8 жовтня 2000 року № 52/5 пп. 1 п. 1 «Державна реєстрація народження фізичної особи та її походження» передбачено, що «Державна реєстрація народження дитини проводиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням їй прізвища, власного імені та по батькові»[7]. Батьки

---

[6] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15

[7] Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0719-00

зобов'язані невідкладно, але не пізніше ніж через один місяць з дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Варто зазначити, що законом України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 року № 2494-XII закріплюється норма, зокрема ст. 12, згідно з якою «Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни, в національній традиції яких немає звичаю зафіксовувати «по батькові», мають право записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження – ім'я батька і матері»[8].

Право на використання імені визначено ст. 296 Кодексу, зокрема: «Фізична особа має право використовувати своє ім'я у всіх сферах своєї діяльності». Ця норма гарантує кожній особі право користуватися власним іменем в усіх суспільних відносинах, наприклад, посвідчувати особу власним ім'ям в будь-яких документах (дитячий проїзний документ, документ на пільговий проїзд, шкільний атестат), договорах, засвідчувати авторство твору, при здійсненні правочинів тощо. Також цією статтею передбачено, що «Використання імені фізичної особи в літературних та інших творах, крім творів документального характеру, як персонажа (дійової особи) допускається лише за її згодою», а у п. 3 ст. 296 Кодексу наголошено про «Використання імені фізичної особи з метою висвітлення її діяльності або діяльності організації, в якій вона працює чи навчається, що ґрунтується на відповідних документах (звіти, стенограми, протоколи, аудіо-, відеозаписи, архівні матеріали тощо), допускається без її згоди»[9].

Однак необхідно зауважити, що автор інтелектуального продукту і його право на ім'я не збігається з загальноцивільним правом фізичної особи на ім'я.

Автору твору науки, літератури та мистецтва належать особисті немайнові права, встановлені ст. 423 Кодексу, а також право визначене ст. 438, а саме:

1) вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це можливо;

2) забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору;

3) обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору;

4) на недоторканність твору.

---

[8] Про національні меншини в Україні : Закон України від від 25.06.1992 № 2494-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2494-12

[9] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15

Особисті немайнові права автора є абсолютними, невіддільними від автора та не мають економічного змісту. Цей той базис прав, який за фактом створення твору набуває автор, та який є підставою для визнання авторства. Ці права не виникають від народження, оскільки належать тільки авторам творів.

За ст. 423 Кодексу особисті немайнові права автора є невідчужувані, від них не можна відмовитися або передати за договором, вони належать автору незалежно від його майнових прав і зберігаються за ним навіть у випадку відступлення виключних прав на використання твору. Головним є те, що дія цих норм має необмежений строк.

Аксіома права авторства полягає в тому, що певна фізична особа і тільки вона є автором відповідного твору. В цьому аспекті право на ім'я значить, що автор має право вибирати ім'я, яким буде підписано твір чи витвір мистецтва тощо. Немайнове право на ім'я виникає із народження фізичної особи та відіграє значну роль у її становленні як особистості. Відповідно до цього не слід плутати між собою право авторства і право на ім'я.

Однією зі складових права на ім'я є *право розпорядження ім'ям*, одним з його найпоширеніших видів є право на зміну імені.

Право на зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи передбачено статтею 295 Кодексу.

Зміна імені (прізвища, власного імені, по батькові) здійснюється відповідно до Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 року № 915.

Відповідно до закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права фізичної особи на зміну по батькові» від 3 листопада 2020 року № 942-IX до ст. 149 Сімейного кодексу України та до частин першої, другої й третьої ст. 295 Цивільного кодексу України вносяться такі зміни: «Дитина, яка досягла шістнадцяти років, має право на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я, та (або) по батькові. Дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я, та (або) по батькові за згодою батьків»[10]. Також зазначеними нормативно-правовими актами передбачено, що «Прізвище, власне ім'я та по батькові фізичної особи можуть бути змінені у разі її усиновлення, визнання усиновлення недійсним або його скасування.

[10] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права фізичної особи на зміну по батькові : Закон України від 03.11.2020 № 942-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/942-20

Прізвище фізичної особи може бути змінене у разі реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу або визнання його недійсним».

Право вимагати звертатися до особи відповідно до імені полягає в тому, що ніхто не має права на довільне спотворення в написанні чи вимові імені. Будь-яке спотворення є порушенням цього права. Ч. 3 ст. 294 Кодексу передбачено, що «У разі перекручення імені фізичної особи (наприклад, у засобах масової інформації, під час спілкування тощо) його має бути виправлено. Якщо перекручення було здійснено в документі, то такий документ підлягає заміні. Якщо перекручення імені здійснене у засобі масової інформації, воно має бути виправлене у тому ж засобі масової інформації»[11].

У науково-практичному коментарі до статті 294 Цивільного кодексу України зазначено, що «в ч. 3 коментованої статті записані гарантії забезпечення даного права, зокрема, ніхто не має права на довільне спотворення в написанні чи вимові імені, оскільки вводиться презумпція, відповідно до якої будь-яке спотворення, наприклад шляхом перекручування імені, є порушенням права на ім'я. Перекручення чи спотворення імені, на нашу думку, може відбуватись не лише шляхом перестановки, не вживання чи додавання окремих літер до імені особи, але й шляхом неправильної постановки наголосу чи іншого інтонаційного спотворення. Тому, фізична особа при записі її імені у відповідних документах має право вимагати вказати правильний наголос в її імені, чим попередити можливість порушення її права на ім'я з боку інших осіб. Для забезпечення цього повноваження, законодавець передбачає, що у разі перекручення імені фізичної особи воно має бути виправлене»[12].

Ще одним додатковим повноваженням, що включається до структури права на ім'я, є *право фізичної особи на псевдонім*, тобто вигадане ім'я, вибране автором чи виконавцем для позначення свого авторства. Проте вказане повноваження передбачено лише в ст. 14 закону України «Про авторське право і суміжні права», де зазначено, що автор твору має право вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого його публічного використання[13]. Проте слід зауважити, що псевдонім повинен підлягати усім видам захисту, якими користується офіційне ім'я. Адже псевдонім, так як і

---

[11] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15

[12] Науково-практичний коментар до статті 294 Цивільного кодексу України / *LIGA: ZAKON*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KK000446

[13] Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3792-12

ім'я, є засобом індивідуалізації особи, але лише у певній сфері діяльності. Саме тому, що псевдонім виконує ті ж функції, що й ім'я, то і захист його потрібно забезпечити адекватний до правового захисту імені. Як зазначено у науково-практичному коментарі до статті 294 Цивільного кодексу України з метою недопущення зловживань щодо використання псевдоніму слід встановити певні межі щодо його використання, наприклад:

а) псевдонім повинен реально індивідуалізувати його носія;

б) поряд із вживанням псевдоніму не потрібно вказувати справжнього імені особи;

в) користування псевдонімом повинно бути не заборонене законом;

г) псевдонім повинен не збігатися з офіційним ім'ям третьої особи, якщо ця особа займатиметься тим же видом діяльності, що і носій псевдоніма, оскільки це призведе до змішування осіб[14].

Право вимагати припинити незаконне використання свого імені також включається до складу права на ім'я, а також будь-які інші його порушення.

Під поняттям «незаконне використання імені» слід розуміти будь-яке використання імені фізичної особи, на яке, той хто здійснює таке використання, немає відповідних повноважень. Однією з форм захисту свого імені від незаконного носіння його іншою особою є проведення власної ідентифікації, шляхом пред'явлення паспорта або іншого посвідчення особи (посвідчення водія, посвідчення інваліда, учасника бойових дій тощо) як документа, що ідентифікує[15].

Аналізуючи зазначені норми, варто підкреслити, що сьогодні в нашій країні відсутні правові підстави для втручання державних органів до процесу реалізації права на ім'я. Чинне українське законодавство не містить ані заборон, ані обмежень щодо здійснення батьками вибору імені дитини, утім існує необхідність врахування ними такого суспільно значущого блага як особистий інтерес дитини в майбутньому.

Зважаючи на це, можна погодитися з твердженням С. О. Сліпченка щодо функцій, які виконує ім'я. По-перше, ім'я це мовне вираження (набір звуків, букв або слів), розпізнавальний знак, який позначає людину, тобто мовна форма позначення людини. По-друге, за допомогою такої мовної форми, як ім'я, здійснюється індивідуалізація конкретної людини. По-третє, оскільки ім'я – це мовний вираз, а мова (слова, вираз) є знаковою інформаційною системою, яка зазвичай

---

[14] Науково-практичний коментар до статті 294 Цивільного кодексу України / *LIGA: ZAKON*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KK000446

[15] Ibid.

виконує функцію формування, зберігання та передачі інформації, то очевидно, що ім'я людини виконує аналогічні функції, зокрема: формування, зберігання та передачі відомостей про певного суб'єкта, його риси, вчинки, навички, обставини життя тощо. Безумовно ім'я надає дитині можливість набувати права та створювати для себе цивільні обов'язки, а також відповідно їх реалізовувати під своїм іменем[16].

Оскільки ім'я є однією з умов набуття та здійснення фізичною особою своїх прав та обов'язків, то фактично воно являється елементом цивільно-правового статусу особи. Усвідомлюючи це, можна стверджувати, що вибір батьками імені дитині є важливим етапом майбутнього його становлення, а тому потребує більш серйозного та відповідального ставлення до цього процесу як з боку батьків, так і з боку законодавця[17].

2. Рішення Верховного суду щодо реалізації права на ім'я

Однакове та уніфіковане застосування закону обумовлює загальнообов'язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність. З іншого боку, потреба в забезпеченні єдиного застосування закону не має призводити до негнучкості такого закону й до необґрунтованих обмежень у відповідному розвитку законодавства.

Єдине застосування закону є визначальним задля принципу рівності перед законом. Окрім того, питання правових визначеності й передбачуваності є невід'ємною складовою верховенства права. У державі, яка керується принципом верховенства права, громадяни виправдано очікують, що до них будуть ставитися, як до всіх інших. Єдине застосування закону обумовлює довіру громадськості до судів та покращує громадську думку стосовно справедливості та правосуддя[18].

У країнах загального права рішення судів вищих інстанцій, що розв'язують юридичний спір, набувають характеру обов'язкового до застосування прецеденту щодо ідентичних спорів у майбутньому. Відповідно рішення суду, особливо верховного, мають ширше значення, ніж щодо тієї окремої справи, стосовно якої ухвалене

---

[16] Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи / С. О. Сліпченко. *Юрист України*. 2012. № 1–2. С. 41–45.

[17] Менів Л. Д., Божук І. І. Право на ім'я як особисте немайнове право фізичної особи: актуальні питання сьогодення / Л. Д. Менів, І. І. Божук. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 87. С. 37–45. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/04/meniv_bozhuk_87.pdf

[18] Realization of the right to education: theory and practice [Текст] : монографія / Y. I. Tiuria. Publishing House "Baltija Publishing". 2021. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/175/5027/10526-1

рішення. Таким чином рішення Верховного Суду можливо вважати як джерело права.

Розв'язання суперечностей у судовій практиці є повноваженням Верховного Суду, який має забезпечувати єдність судової практики для того, щоб виправляти непослідовності та, таким чином, підтримувати громадську довіру до судової системи. До функцій Верховного Суду крім здійснення правосуддя відноситься також забезпечення ефективності національної правової системи та дія принципу верховенства права. У цьому контексті особливий інтерес для дослідження являють правові позиції Верховного Суду, сформульовані за результатами касаційного перегляду конкретних справ.

В аспекті цього дослідження нас цікавитиме саме право на зміну прізвища та право на власне ім'я, надання якого делеговано батькам дитини.

2.1. Право на зміну прізвища неповнолітньої особи

Верховний Суд, враховуючи особисте бажання самої дитини, а також відповідність до її інтересів, психологічного та гармонійного розвитку, підтвердив законність права неповнолітньої особи на зміну прізвища, відповідно до постанови Верховного Суду від 02 серпня 2019 року (Справа № 607/13952/17)[19].

Так, у листопаді 2017 року позивач (мати) звернулася до суду з позовом до відповідача (батько) про зміну прізвища їх спільної дитини.

Позовна заява мотивована тим, що між позивачем та відповідачем був укладений шлюб, але 24 грудня 2003 року він був розірваний. У цьому шлюбі народилася дівчинка, яка з народження проживала разом з позивачкою (матір'ю) та перебувала у неї на вихованні та утриманні.

Біологічний батько дитини практично не цікавився життям дочки, потребами, навчанням, при цьому участі у вихованні дитини не брав, не проявляв до неї батьківської турботи та піклування.

Формально відповідач (батько) звертався до суду з позовом про усунення перешкод у спілкуванні з донькою, водночас батько не брав участі в побаченнях зі своєю дитиною без будь-яких поважних причин. Відповідно судом йому було відмовлено у поновленні пропущеного

[19] Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 02.08.2019 року у справі № 607/13952/17 (провадження № 61-36154св18) / *Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини*. 2020. Вип. 1. С. 3–4. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

строку для пред'явлення виконавчого листа щодо встановлених побачень з дитиною до виконання.

Рішенням Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 08 листопада 2016 року, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Тернопільської області від 20 грудня 2016 року, відповідачу (батьку) повторно встановлено графік побачень з донькою. Втім батько жодного разу так і не виявив бажання щодо побачень з донькою.

До того ж позивачка (мати) зазначала, що відповідач (батько) не визнавав доньку своєю рідною дитиною. Більш того, донці довелося здавати аналізи при проведенні судовобіологічної (судово-генетичної) експертизи, чим дитині було завдано тяжкої психологічної травми. Відповідно до висновку судовобіологічної експертизи практично з 99,99 % було доведено біологічне батьківство відповідача відносно доньки.

Водночас як засвідчила позивачка, відповідач (батько) також оскаржує у касаційному порядку судові рішення щодо стягнення з нього аліментів на утримання доньки.

09 серпня 2016 року позивачка зареєструвала новий шлюб, від якого в неї народилася друга дитина (син). Її теперішній чоловік піклується про обох дітей, надає їм матеріальну допомогу, з огляду на це, донька вважає його своїм батьком.

Враховуючи відмінність прізвища дочки від інших членів теперішньої сім'ї, позивачка наголошувала на тому, що це завдає її дитині постійної психологічної травми. Оскільки фактично відсутній будь-який зв'язок дитини з біологічним батьком, окрім його прізвища, позивачка просить суд змінити прізвище її неповнолітньої доньки.

Рішенням Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 10 січня 2018 року позов задоволено.

Постановою Апеляційного суду Тернопільської області від 10 квітня 2018 року рішення суду першої інстанції залишено без змін.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо права дитини на зміну прізвища зазначено в його рішенні[20].

«Відповідно до частини третьої статті 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

---

[20] Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 02.08.2019 року у справі № 607/13952/17 (провадження № 61-36154св18) / *Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини*. 2020. Вип. 1. С. 3–4. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

Частиною 1 статті 3 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року (ратифікована Україною 27 лютого 1991 року, дата набуття чинності для України 27 вересня 1991 року) визначено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Відповідно до статті 145 Сімейного Кодексу України (далі – СК України), прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Частинами третьою, п'ятою статті 148 СК України передбачено, що у разі зміни прізвища одного з батьків прізвище дитини може бути змінене за згодою обох батьків та за згодою дитини, яка досягла семи років.

У разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Верховний Суд виходить з того, що судом на перше місце ставляться «якнайкращі інтереси дитини», оцінка яких містить в собі знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення, тому суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку, що зміна прізвища дитини буде відповідати її інтересам, психологічному та гармонійному розвитку, оскільки відповідач не приділяє належної уваги та турботи доньці, яка проживає та виховується позивачкою спільно з її новим чоловіком, у яких є спільна дитина, а також враховуючи особисте бажання самої дитини змінити прізвище.

У зв'язку з наведеним Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що при вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також враховується особисте бажання самої дитини змінити прізвище. Судом на перше місце ставляться «якнайкращі інтереси дитини». Зміна прізвища дитини буде відповідати її інтересам, психологічному та гармонійному розвитку, тому касаційну скаргу позивача слід залишити без задоволення, а рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 10 січня 2018 року та

постанову Апеляційного суду Тернопільської області від 10 квітня 2018 року – без змін».

2.2. Право матері на визначення імені дитини

Верховний Суд, враховуючи відсутність добровільного визнання батьківства, підтвердив право матері дитини, яка на момент її народження не перебувала у шлюбі, визначати самостійно ім'я дитини відповідно до постанови Верховного Суду від 11 листопада 2019 року (Справа № 127/23994/18)[21].

21 вересня 2018 року з метою внесення зміни щодо визначення імені дочки до актового запису про народження позивач (батько) звернувся з позовом до відповідача (мати).

Протягом з 2012 року по 2016 рік позивач (батько) проживав разом з відповідачем (мати) однією сім'єю без реєстрації шлюбу, в якій народилася дочка. Позивач при реєстрації народження доньки був відсутній. Між позивачем та відповідачем виникали постійні спори стосовно надання імені дитини та визнання батьківства. 21 листопада 2013 року відповідно до статті 135 СК України відповідачка (мати) самостійно зареєструвала доньку, при цьому ім'я дитини («ОСОБА 4») зазначила на свій розсуд. При проведенні 17 січня 2014 року релігійного обряду хрещення дитині було видане відповідне свідоцтво на інше ім'я («ОСОБА 4*»).

Вихователі Комунального закладу «Дошкільний навчальний заклад № 46 ВМР», який відвідує дівчинка, зазначили, що вона при зверненні до неї відгукується лише на ім'я «ОСОБА 4», що зазначене в її свідоцтві про народження, при цьому ніяких інших імен щодо себе не сприймає.

Водночас після досягнення дитиною трирічного віку вона одночасно відгукується на обидві імені – «ОСОБА 4» та «ОСОБА 4*».

Позивач (батько) постійно наполягав на зміні імені дочки на «ОСОБА 4*», проте відповідачка (мати) категорично відмовлялася це зробити.

06 березня 2019 року рішенням Вінницького міського суду Вінницької області позов батька було задоволено. У рішенні зазначено, що при досягненні дитиною річного віку, відповідачка (мати) називала дитину ім'ям «ОСОБА 4*», це, своєю чергою, може свідчити про досягнення між батьками згоди щодо імені дитини при її народженні. Отже визначення малолітній дитині подвійного імені відповідатиме

[21] Постанова КЦС ВС від 11.11.2019 у справі № 127/23994/18 / *Інформаційно-правова система «Прецедент»*. URL: https://precedent.ua/85614405

вимогам закону, буде враховувати інтереси дитини та забезпечить право батька на вибір імені доньці.

Втім постановою Вінницького апеляційного суду від 02 березня 2019 року апеляційну скаргу відповідачки (мати) задоволено, рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 06 березня 2019 року скасовано, у позові про визначення імені дитини, внесення змін до актового запису про народження відмовлено.

Постанова апеляційного суду мотивована тим, що ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Оскільки на час народження дитини відповідачка у шлюбі не перебувала, позивач добровільно себе батьком не визнавав, а отже обов'язку узгоджувати з ним ім'я дитини відповідачка не мала.

Приймаючи рішення щодо подвійного ім'я, суд першої інстанції не визначив які саме інтереси дитини будуть забезпечені зміною її власного імені.

При визначенні інтересів дитини у цій справі апеляційний суд виходить із того, що зміна власного імені дитини у віці, коли вона себе ідентифікує за конкретним ім'ям, за яким дитину так само ідентифікують у її соціальному середовищі (діти та вихователі у дошкільному навчальному закладі, танцювальному гурткові тощо), навіть якщо воно залишається частиною її подвійного імені, очевидно призведе до ускладнень в житті самої дитини, зокрема через необхідність внесення змін до низки документів (окрім самого свідоцтва про народження, документація в дошкільному навчальному закладі, медична документація тощо), може призвести до негативних психологічних наслідків через можливий дискомфорт у спілкуванні з однолітками, несприйняття подвійного власного імені самою дитиною чи кимось із її оточення, в тому числі й матір'ю дитини, з якою вона на тепер проживає. Натомість позивач не навів жодних аргументів, які б свідчили про те, що зміна імені дитини матиме якісь позитивні наслідки для неї. Усі його аргументи зводяться виключно до необхідності захистити його право називати дочку так, як хоче він та його родичі.

У травні 2019 року позивач (батько) звернувся до Верховного Суду з касаційною скаргою.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо права визначення матір'ю імені дитини зазначено в його рішенні[22].

---

[22] Постанова КЦС ВС від 11.11.2019 у справі № 127/23994/18 / *Інформаційно-правова система «Прецедент»*. URL: https://precedent.ua/85614405

«Відповідно до частини першої статті 146 СК України ім’я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір’ю дитини.

Судами встановлено факт реєстрації народження дитини сторін за заявою відповідача відповідно до статті 135 СК України.

Позивач визнаний батьком дитини за рішенням Вінницького міського суду Вінницької області від 16 січня 2018 року на підставі його позову, поданого 06 січня 2017 року.

Зазначені обставини, встановлені судами попередніх інстанцій, свідчать про те, що під час реєстрації народження дочки сторін, відповідач, не перебуваючи з позивачем у шлюбі, з огляду на відсутність добровільного визнання батьківства позивачем, правомірно визначила ім’я дитини.

Зазначені обставини спростовують твердження касаційної скарги про зміну відповідачем імені дитини зі спливом трьох років.

Відповідно до частини першої статті 294 Кодексу фізична особа має право на ім’я.

У статті 295 Кодексу визначені норми щодо зміни імені фізичної особи, відповідно до яких фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім’я за згодою батьків або одного з них у разі, якщо другий з батьків помер, визнаний безвісно відсутнім, оголошений померлим, визнаний обмежено дієздатним, недієздатним, позбавлений батьківських прав щодо цієї дитини, а також якщо відомості про батька (матір) дитини виключено з актового запису про її народження або якщо відомості про чоловіка як батька дитини внесені до актового запису про її народження за заявою матері. Фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім’я. Прізвище, власне ім’я та по батькові фізичної особи можуть бути змінені у разі її усиновлення, визнання усиновлення недійсним або його скасування відповідно до закону.

Таким чином, апеляційний суд дійшов правильного висновку про те, що ім’я дитини визначено відповідачем відповідно до норм сімейного права та про відсутність правових підстав для його зміни.

Доводи касаційної скарги про те, що дитину називали іншим іменем до трирічного віку та хрещення дитини з використанням кількох імен, утримання дитини та створення відповідачем перешкод для участі у вихованні дитини не мають правового значення для вирішення даної справи.

У зв’язку з наведеним Верховний Суд у складі постійної колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що зміна власного імені дитини у віці, коли вона себе

ідентифікує за конкретним ім'ям, за яким дитину так само ідентифікують у її соціальному середовищі, навіть якщо воно залишається частиною її подвійного імені, очевидно призведе до ускладнень в житті самої дитини, зокрема через необхідність внесення змін до низки документів (окрім самого свідоцтва про народження документація в дошкільному навчальному закладі, медична документація тощо), може призвести до негативних психологічних наслідків через можливий дискомфорт у спілкуванні з однолітками, несприйняття подвійного власного імені самою дитиною чи кимось із її оточення, тому касаційну скаргу позивача слід залишити без задоволення, а постанову Вінницького апеляційного суду від 02 березня 2019 року – без змін».

2.3. Підстави щодо відмови про зміну прізвища дітей

Верховний Суд, беручи до уваги, що часті зміни прізвищ малолітніх дітей через конфлікт між батьками може бути визнане як нехтування інтересами дітей, їх поступовим духовним та психологічним розвитком, відмовив матері у зміні прізвища своїх дітей відповідно до постанови Верховного Суду від 30 березня 2020 року (Справа № 759/5739/18)[23].

У травні 2017 року позивачка (мати) звернулася до суду з позовом до відповідача (батько), треті особи: служба у справах дітей Зборівської районної державної адміністрації, Зборівський районний відділ державної реєстрації актів цивільного стану Головного територіального управління юстиції у Тернопільській області, про зміну прізвища дітей.

У червні 2012 року позивачка (мати) та відповідач (батько) зареєстрували шлюб, в якому народилося двоє дітей. Позивачка стверджувала, що після народження дітей відповідач (батько) не виконував свої батьківські обов'язки, матеріальної допомоги не надавав та участі у вихованні дітей не брав. У 2013 році шлюб між позивачем та відвідачем було розірвано, а позивачці присвоєно дошлюбне прізвище «ОСОБА 6». При цьому діти залишилися з позивачкою та виховувалися в її родині, яка має прізвище «ОСОБА 6», тому позивачка вважала, що вони також мають носити її прізвище.

Рішенням Зборівського районного суду Тернопільської області від 08 червня 2017 року позов задоволено.

---

[23] Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 30.03.2020 року у справі № 759/5739/18 (провадження № 61-48321св18) / *Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини*. 2020. Вип. 1. С. 7–8. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

Рішенням апеляційного суду Тернопільської області від 15 серпня 2017 року апеляційну скаргу відповідача (батька) задоволено частково. Рішення Зборівського районного суду Тернопільської області від 08 червня 2017 року скасовано, ухвалено нове рішення, яким у задоволенні позову відмовлено.

Оскільки позивачка (мати) не надала до апеляційного суду належних та допустимих доказів на підтвердження факту того, що відповідач (батько) свідомо та умисно не піклується про фізичний і духовний розвиток дітей, їх навчання та виховання, не навідується до дітей та матеріально їх не забезпечує.

Судом було встановлено, що на час розгляду справи позивачка (мати) з дітьми проживала у м. Івано-Франківську, однак про фактичне місце проживання дітей та засоби зв'язку з ними відповідача (батька) не повідомляла. Тому твердження позивачки щодо не виконання відповідачем (батьком) батьківських обов'язків без надання нею належних доказів, що можуть це підтвердити, суд визнає необґрунтованими. Водночас судом встановлено, що батько дітей не має заборгованості по аліментах, що своєю чергою позивачкою не спростовано. До того ж апеляційний суд розцінив, що часті зміни прізвищ малолітніх дітей через конфлікт між батьками, як нехтування інтересами дітей, їх поступовим духовним та психологічним розвитком.

У вересні 2017 року позивачка (мати) подала касаційну скаргу до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, в якій просила оскаржуване судове рішення скасувати, посилаючись на неправильне застосування судом норм матеріального права та порушення норм процесуального права, й залишити в силі рішення суду першої інстанції.

У травні 2018 року справу передано до Верховного Суду.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо відмови матері про зміну прізвища дітей зазначено в його рішенні[24].

«Відповідно до частини третьої статті 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Частиною 1 статті 3 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року (ратифікована Україною 27 лютого 1991 року, дата набуття чинності для України 27 вересня 1991 року) визначено, що в усіх діях

[24] Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 30.03.2020 року у справі № 759/5739/18 (провадження № 61-48321св18) / *Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини*. 2020. Вип. 1. С. 7–8. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Відповідно до статті 145 СК України прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Спір між батьками щодо прізвища дитини можуть вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Частинами третьою, п'ятою статті 148 СК України передбачено, що у разі зміни прізвища одного з батьків прізвище дитини може бути змінене за згодою обох батьків та за згодою дитини, яка досягла семи років. У разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Пунктом 71 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866, врегульовано порядок розв'язання спорів між батьками, щодо визначення імені, прізвища, по батькові дитини.

Колегія суддів виходить з того, що судом на перше місце ставляться «якнайкращі інтереси дітей», оцінка яких містить в собі знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення, тому суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку, що часта зміна прізвищ малолітніх дітей через конфлікт між батьками не відповідатиме їх інтересам, психологічному та гармонійному розвитку.

Розглядаючи спір, який виник між сторонами у справі, суд апеляційної інстанції правильно визначився з характером спірних правовідносин та нормами матеріального права, які підлягають застосуванню, повно та всебічно дослідив наявні у справі докази і дав їм належну оцінку, правильно встановив обставини справи, внаслідок чого ухвалив законне й обґрунтоване судове рішення, яке відповідає вимогам матеріального та процесуального права.

У зв'язку з наведеним Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що ненадання позивачем належних та допустимих доказів на підтвердження факту того, що відповідач свідомо та умисно не піклується про фізичний і духовний розвиток дітей, їх навчання та

виховання, не навідується до дітей та матеріально їх не забезпечує може бути підставою для відмови в позові про зміну прізвища дітей. Вирішуючи спір між батьками, суди повинні на перше місце ставити «якнайкращі інтереси дітей», оцінка яких містить в собі знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення. Також часті зміни прізвищ малолітніх дітей через конфлікт між батьками може бути розцінено судом як нехтування інтересами дітей, їх поступовим духовним та психологічним розвитком, тому касаційну скаргу позивачки слід залишити без задоволення, а рішення апеляційного суду Тернопільської області від 15 серпня 2017 року – без змін».

2.4. Підстави щодо відмови про зміну прізвища дітей за наявності їхньої згоди на цю зміну

Верховний Суд, беручи до уваги, що інтереси дитини є пріоритетними та визначальними для вирішення спору щодо зміни прізвища дітей, та, ставлячи на перше місце «якнайкращі інтереси дитини», оцінка яких містить в собі знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення, відмовив матері у зміні прізвища своїх дітей відповідно до постанови Верховного Суду від 01 квітня 2020 року (Справа № 234/19213/17)[25].

У грудні 2017 року позивач (мати) звернулася до суду з позовом до колишнього чоловіка, треті особи: орган опіки та піклування Краматорської міської ради, Краматорський міський відділ державної реєстрації актів цивільного стану Головного територіального управління юстиції у Донецькій області, про зміну прізвища дітей.

З 28 грудня 2007 року позивачка (мати) перебувала з відповідачем (батьком) у зареєстрованому шлюбі, в якому мають двох неповнолітніх дітей (хлопчика та дівчинку). 28 січня 2013 року шлюб між позивачкою та відповідачем було розірвано, при цьому діти залишилися проживати з матір'ю. На підставі рішення Краматорського міського суду Донецької області від 12 лютого 2013 року у справі № 234/189/13-ц відповідач (батько) є платником аліментів на утримання дітей.

Як зазначала позивачка (мати) після розлучення відповідач (батько) вихованням дітей не займався, лише іноді з ними зустрічався, а надалі ці зустрічі зовсім припинились, у зв'язку з чим діти образились на відповідача та не бажають з ним зустрічатись. Зараз позивачка (мати) перебуває у фактичних шлюбних відносинах з іншим чоловіком, який фактично взяв на себе обов'язки з виховання її дітей. Мати дітей

[25] Постанова КЦС ВС від 01.04.2020 по справі № 234/19213/17 / *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88815152

стверджувала, що систематична відсутність біологічного батька у житті дітей призвела до того, що вони бажають змінити своє прізвище на дошлюбне прізвище матері. Відповідно позивачка (мати) вважає, що зміна прізвища дітей цілком відповідає їх інтересам.

Рішенням Краматорського міського суду Донецької області від 01 квітня 2019 року, залишеним без змін постановою Донецького апеляційного суду від 17 липня 2019 року, у задоволенні позову було відмовлено.

При вирішенні цієї справи суди враховували, що кожна дитина відповідно до статті 7 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року має право на збереження індивідуальності.

Одним з основних засобів ідентифікації дитини є її ім'я, яке надається дитині при народженні і складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

Частинами третьою, п'ятою статті 148 СК України передбачено, що у разі зміни прізвища одного з батьків прізвище дитини може бути змінене за згодою обох батьків та за згодою дитини, яка досягла семи років.

У разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Інтереси дитини є пріоритетним і визначальним для вирішення спору щодо зміни прізвища дітей.

Дитина є суб'єктом права і, попри незначний вік, неповну цивільну дієздатність, має певний обсяг прав. Одним з основних її прав є право висловлювати свою думку та право на врахування думки щодо питань, які стосуються її життя. Закріплення цього права підкреслює, що дитина є особистістю, з думкою якої потрібно рахуватись, особливо при розв'язанні питань, які безпосередньо її стосуються.

У статті 12 Конвенції про права дитини визначено, що держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

01 квітня 2007 для України набула чинності Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. Положеннями статті 3 Європейської конвенції передбачено права дитини бути проінформованим та висловити свою думку під час розгляду справи (судового розгляду).

Згідно зі статтею 171 СК України дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

26 березня 2019 року у судовому засіданні суду першої інстанції у присутності педагога суд вислухав думку дітей.

Син позивачки (мати) та відповідача (батька) пояснив, що після розлучення батьків проживає разом з матір'ю та вітчимом. З батьком він бачився давно, приблизно півроку тому у присутності матері. Хлопчик пояснив, що раніше з батьком він спілкувався часто, окрім цього батько брав його до себе додому та приходив до нього у школу. Останнім часом вони не спілкуються, а телефона батька у нього нема. Але тато дарував йому подарунки, залишаючи їх у вчителя, хоча він їх і не бажав приймати. Рік тому, коли хлопчик перейшов до нової школи, однокласники деякий час ображали його, оскільки він мав прізвище батька, у зв'язку з чим він попросив матір змінити йому прізвище. Водночас зараз однокласники вже не ображають його, але він хотів би змінити прізвище батька на прізвище матері. При цьому хлопчик вважає, що спортивні та шкільні досягнення він має завдяки матері, але ці досягнення пов'язуються з прізвищем батька, який пишається ним, але не бере у повному обсязі участі у його вихованні.

Донька позивачки (мати) та відповідача (батька) у судовому засіданні пояснила, що в школі її не ображали, з батьком бачилася давно, номера його телефона в неї нема. Вона також зазначила, що раніше, коли дозволяла позивачка (мати), вони ходили в гості до дідуся та бабусі з боку батька. Батько декілька разів приходив до неї на змагання, передавав тренеру для неї спортивний шолом та перчатки для зайняття спортом. Але дівчинка вважає, що з прізвищем матері їй буде краще, оскільки спортивні та шкільні досягнення пов'язуються з прізвищем батька, втім наразі він не бере участі у її вихованні.

При вирішенні справи про зміну прізвища дитини необхідно також враховувати стосунки, які існують між дитиною та її батьками, в тому числі й з тим із батьків, хто проживає окремо.

Якщо той із батьків, хто має спільне з дітьми прізвище і проживає окремо від них, зберігає з ними близькі стосунки і продовжує брати участь в їх вихованні, то не є доцільним сприяти відчуженню між батьком та дітьми, зокрема, шляхом зміни їх прізвища.

У справі, яка розглядається, було встановлено, що відповідач (батько) постійно намагався спілкуватися з дітьми, сплачувати аліменти на їх утримання, проте позивачка (мати) постійно перешкоджала спілкуванню батька з дітьми.

Було також зазначено, що суди попередніх інстанцій навели відповідні мотиви, за яких вони дійшли висновку про те, що оцінка дітьми поведінки своїх батьків, життєвих обставин є необ'єктивною, через те, що діти ще не розуміють, що зміна їх прізвищ не може вплинути на обставини, які відбулися або відбудуться, та на взаємовідносини, які склались між колишнім подружжям. Відповідно суд, надавши належну правову оцінку всім доказам, визначивши найкращі інтереси дітей, дійшов висновку щодо відмови у задоволенні позову про зміну прізвища дітей.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо відмови матері про зміну прізвища дітей зазначено в його рішенні[26].

«Відповідно до частини третьої статті 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Частиною першою статті 3 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року (ратифікована Україною 27 лютого 1991 року, дата набуття чинності для України 27 вересня 1991 року) визначено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Відповідно до статті 145 СК України прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Верховний Суд виходить з того, що при вирішенні спору щодо дитини судом на перше місце ставляться «якнайкращі інтереси дитини», оцінка яких охоплює в собі знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення.

---

[26] Постанова КЦС ВС від 01.04.2020 по справі № 234/19213/17 / *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88815152

Статтею 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей передбачено порядок прийняття рішення судовими органами під час розгляду справи, що стосується дитини.

Дитина є суб'єктом права і, попри незначний вік, неповну цивільну дієздатність, має певний обсяг прав. Одним з основних її прав є право висловлювати свою думку та право на врахування думки щодо питань, які стосуються її життя.

Так, якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, перед прийняттям рішення судовий орган: упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консультує дитину сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілий дитині спосіб (у разі необхідності – приватно), якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною.

На виконання вимог статті 171 СК України, пункту 3 частини першої статті 382 Цивільного процесуального кодексу України, суди попередніх інстанцій навели відповідні мотиви, за яких вони дійшли висновку про те, що оцінка дітьми поведінки своїх батьків, життєвих обставин є необ'єктивною, оскільки діти ще не розуміють, що зміна їх прізвищ не може вплинути на обставини, які відбулися або відбудуться, та на взаємовідносини, які склались між колишнім подружжям.

У зв'язку з наведеним Верховний Суд дійшов висновку, що суд першої інстанції, з висновком якого погодився суд апеляційної інстанції, встановивши обставини справи, надавши належну правову оцінку всім доказам, які містяться в матеріалах справи у їх сукупності та взаємозв'язку, належним чином визначив найкращі інтереси дітей, а тому дійшов правильного висновку про відмову у задоволенні позову про зміну прізвища дітей».

2.5. Врахування інтересів дитини щодо зміни її прізвища

Верховний Суд, беручи до уваги, що діти мають право свідомо змінити своє прізвище і в такий спосіб самим визначити себе в новому родинному оточенні, аби певним чином дистанціюватись від негативу, що пов'язаний із негідною поведінкою батька стосовно матері й них безпосередньо, підтвердив законність права дитини на зміну прізвища відповідно до постанови Верховного Суду від 15 серпня 2018 року (Справа № 759/3363/16-ц)[27].

[27] Постанова КЦС ВС від 15.08.2018 року у справі № 759/3363/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_15_08_2018_roku_u_spravi_759_3363_16_ts/

У березні 2016 року позичка (мати) звернулась до суду з позовом до відповідача (батько) про зміну прізвища дітей.

Позовна заява обґрунтована тим, що з 02 серпня 2003 року сторони перебували у зареєстрованому шлюбі, який був розірваний за рішенням Святошинського районного суду міста Києва від 11 листопада 2014 року. У шлюбі у позивачки та відповідача народилося двоє дітей (хлопчик та дівчинка).

Позивачка (мати) у суді зазначила, що звернення до суду із позовом було обумовлене бажанням старшого сина, якому виповнилося 11 років, змінити своє прізвище на прізвище матері. Бажання хлопчика було пов'язано з тим, що в мережі Інтернет його батько розповсюджував інформацію, яка висвітлювала хлопця в негативному світі, до того ж батько негативно висловлюється на адресу мами.

Позивачка стверджувала, що відповідач (батько) ухиляється від обов'язку матеріальної підтримки й забезпечення дітей, чинить на дітей негативний психологічний тиск та створює перешкоди в їх оздоровленні. З січня 2015 року батько не намагається зустрітись із дітьми та не цікавиться їх життям. Тому позивачка (мати), посилаючись на зазначене, просила суд ухвалити рішення щодо зміни прізвища дітей на своє прізвище та внести відповідні зміни в актові записи про народження дітей.

Рішенням Святошинського районного суду міста Києва від 03 серпня 2016 року залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 20 грудня 2016 року позов було задоволено та змінено прізвище дітей на прізвище матері.

Рішення судів були мотивовані тим, що діти сторін свідомо бажають змінити своє прізвище, тим самим бажають визначити себе в новому родинному оточенні та певним чином дистанціюватись від негативу, що пов'язаний з негідною поведінкою батька по відношенні до матері й до них безпосередньо. Відповідач (батько), не зважаючи на рішення судів, будь-якої участі в утриманні дітей не приймає, з дітьми безпосередньо не спілкується, крім того, у спілкуванні засобами зв'язку налаштовує дітей проти матері, та нової сім'ї. Було також встановлено, що з метою відпочинку та оздоровлення для тимчасового виїзду за кордон дозвіл дітям батько не надав. У ставленні до батька, діти досить категоричні і їх рішення про зміну прізвища достатньо мотивоване.

У січні 2017 року відповідач (батько) подав касаційну скаргу, в якій просить оскаржені рішення скасувати та ухвалити нове про відмову в задоволенні позовних вимог.

Касаційна скарга була обґрунтована тим, що суди при вирішенні справи не врахували, що: позивачкою не доведено, а судом не встановлено об'єктивних обставин та доказів, за яких суд мав би дійти

висновку, що зміна прізвища відповідатиме інтересам дітей; підставою для зміни прізвища дітей, стала думка матері про доцільність такої зміни прізвища. У скарзі також акцентувалася увага на тому, що відповідач (батько) не позбавлений батьківських прав. Позивачка (мати) забороняє йому зустрічатись з дітьми. Діти не бажають змінювати прізвище. Покази свідків та висновки психологів з боку позивача не відповідають дійсності.

У березні 2017 року надійшло заперечення на касаційну скаргу позивачки (мати), в яких вона просить касаційну скаргу відхилити, а оскаржені рішення залишити без змін.

Заперечення мотивоване тим, що бажання змінити прізвище йшло від самих дітей. Відповідач (батько) здійснює негативний психологічний вплив на дітей, що погано впливає на останніх. Відповідач не виконує свої батьківські обов'язки.

15 грудня 2017 року справа була передана до Верховного суду.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо зміни прізвища дітей зазначено в його рішенні[28].

«Інтереси дитини є пріоритетними й визначальними при вирішенні спору щодо зміни прізвища дитини, про що наголошено Верховним Судом у складі Касаційного цивільного суду в постанові від 15.08.2018 р. у справі № 759/3363/16-ц.

Мотиви, якими керувався Верховний суд при ухваленні рішення, враховують установлені судами першої та апеляційної інстанцій обставини щодо розірвання шлюбу позивачки та відповідача, визначення місця проживання дітей разом із матір'ю, установлення способу й порядку участі батька у вихованні дітей. Водночас доказами, які були враховані судами, стали пояснення вчительки, яка помітила в поведінці учня зміни, а саме те, що він демонстративно не відкликається на своє прізвище, у ході бесіди з учнем з'ясувала, що він бажає, щоб його сприймали за прізвищем матері. Такі зміни в поведінці дитини свідок пов'язала з негативом, що йде від її батька стосовно матері й дитини.

Суди встановили, що відповідно до висновку психолога діти бояться батька, знаходяться під його впливом, перебувають у пригніченому стані, поводяться агресивно щодо оточення, у тому числі й до інших близьких родичів. Після того, як діти стали постійно проживати з матір'ю, лікарі-психологи відмітили позитивну динаміку в їхній поведінці та психоемоційному стані, зокрема фахівці зазначили, що діти відкрито не проявляють агресію, легко йдуть на контакт, доброзичливі. Також, згідно з висновком психологічного обстеження

[28] Постанова КЦС ВС від 15.08.2018 року у справі № 759/3363/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_15_08_2018_roku_u_spravi_759_3363_16_ts/

емоційно-вольова сфера дітей характеризується стабільністю, урівноваженістю та вираженою позитивною спрямованістю. У дітей чітко сформований образ родини, їм комфортно в родинному оточенні, де їх люблять та поважають. Виявлений міцний емоційний зв'язок із матір'ю, яка є для них центром безпеки, спокою, стабільності та комфорту. Діагностовано емоційну прихильність між собою та до вітчима, якого діти вважають за батька. У ставленні до батька, діти досить категоричні і їх рішення про зміну прізвища досить мотивоване, а тому психолог прийшов до висновку, що зміна прізвища не матиме травматичного впливу на психіку дітей.

Відповідно до клопотання позивача (мати) суд першої інстанції у присутності педагога заслухав думку 11-річного сина, який у суді підтвердив бажання змінити прізвище, що зазначено в журналі та наявне у звукозаписі судового засідання.

Верховним Судом здійснено посилання на приписи статті 12 Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р. щодо забезпечення дитині, здатній сформулювати власні погляди, права вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага відповідно до її віку та зрілості, а також зауважено про те, що тлумачення частини п'ятої статті 148 СК України дає підстави зробити висновок, що при вирішенні спору між батьками щодо зміни прізвища дитини беруться до уваги різні обставини, які мають свідчити про те, що така зміна відповідає інтересам дитини, а саме: виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини; інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища дитини її інтересам. Тобто інтереси дитини є пріоритетним і визначальним для вирішення спору щодо зміни прізвища дитини.

У зв'язку з наведеним Верховний Суд дійшов висновку, що зміна прізвища відповідає інтересам дітей, а суди зробили обґрунтований висновок про задоволення позову».

2.6. Реалізація права на зміну прізвища, що відповідає інтересам, психологічному та гармонійному розвитку дитини

Верховний Суд, беручи до уваги, що зміна прізвища дитини повинна відповідати її інтересам, психологічному та гармонійному розвитку, відмовив у задоволенні позову про зміну прізвища дитини відповідно до постанови Верховного Суду від 15 квітня 2020 року (Справа № 365/322/17)[29].

[29] Постанова КЦС ВС від 15.04.2020 по справі № 365/322/17 / *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88834060

У травні 2017 року позивач (батько) звернувся до суду з позовом до відповідачки (мати) про визначення прізвища дитини та внесення змін до актового запису про народження, усунення перешкод у спілкуванні з дитиною.

На обґрунтування позовних вимог зазначав, що він та відповідач (мати) є батьками малолітньої дитини (донька). Наразі дитина проживає з матір'ю, водночас яка чинить йому перешкоди у спілкуванні з донькою, відмовляє йому у побаченнях, на контакт не виходить, чим порушує батьківські права та обов'язки позивача (батька). Позивач (батько) зазначає, що має належні умови для проживання та виховання дочки, характеризується позитивно, зараз одружений та від цього шлюбу теж має малолітню дочку. У досудовому порядку домовитись з відповідачкою (мати) про участь позивача (батька) у вихованні та спілкуванні з дитиною сторонам не вдається.

Позивач зауважив, що з часу винесення ухвали Апеляційного суду Київської області від 05 вересня 2013 року, якою частково скасовано рішення Згурівського районного суду від 03 червня 2013 року та відмовлено в позові в частині визначення прізвища дитини за його прізвищем, змінились обставини, зокрема, він сплачує аліменти на утримання дитини, реалізовує себе як батько. Тому з урахуванням уточнених позовних вимог, позивач (батько) просить визначити прізвище дитини, батьком якої він є, своє прізвище.

Рішенням Згурівського районного суду Київської області від 01 червня 2018 року позов задоволено частково. Визначено спосіб участі позивача у вихованні та спілкуванні з дочкою. У задоволенні інших позовних вимог відмовлено.

Рішення суду першої інстанції було мотивовано тим, що батьки є рівними у своїх правах та обов'язках щодо своєї дитини, не має жодних переваг матері перед батьком, а так само переваг того з батьків з ким проживає дитина. Спілкування з дитиною та її виховання є не тільки правом, а й обов'язком батьків. Позивач позитивно характеризується, має задовільні житлово-побутові умови, які облаштовані для виховання та проживання малолітніх дітей, сплачує аліменти на утримання дочки. Підстав для обмеження позивача у спілкуванні з дочкою суд не вбачав, відчуженість між батьком та дитиною відбувається через нерегулярність їх побачень, а також через напружені стосунки, які склались між позивачем та відповідачем. Визначаючи зустрічі позивача з дитиною без присутності матері, суд ураховував вік дитини, відсутність обмежень щодо її психологічного та фізичного здоров'я, а також постійні конфлікти, що виникають між батьками, зокрема і в присутності дитини, а також відсутність жодних обмежень щодо цього.

Відмовляючи в задоволенні позову в частині визначення прізвища дитини за прізвищем батька та внесення відповідних змін в актовий запис про народження, суд першої інстанції виходив із недоведеності позову в цій частині, оскільки дитина проживає з матір'ю, більше з нею контактує, а тому має більшу емоційну прив'язаність до матері. Дитині виповнилося 5 років, весь цей час вона живе і позиціонує себе саме з прізвищем матері. У сучасних реаліях прізвище матері не створює жодного психологічного дискомфорту для дитини, за умови належного виконання батьком своїх обов'язків та його участі у вихованні дитини.

Постановою Київського апеляційного суду від 24 січня 2019 року апеляційна скарга позивача (батька) відхилена, апеляційну скаргу відповідачки (мати) задоволено частково, рішення Згурівського районного суду Київської області від 01 червня 2018 року в частині визначення способу участі у вихованні та спілкуванні з дитиною змінено.

У лютому 2019 року позивач (батько) подав до Верховного Суду касаційну скаргу, у якій, посилаючись на неправильне застосування судами норм матеріального права та порушення норм процесуального права, просить ухвалене у справі судове рішення першої інстанції в частині відмови в задоволенні позову та судове рішення апеляційної інстанції в повному обсязі скасувати та ухвалити нове рішення про задоволення позову в частині визначення прізвища дитини та внесення змін в актовий запис про народження дитини.

Позиція Верховного Суду та нормативно-правове обґрунтування щодо зміни прізвища дитини зазначено в його рішенні[30].

«Відповідно до статей 3, 18 Конвенції про права дитини в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Батьки несуть основну відповідальність за виховання дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

Що стосується вирішення позову в частині визначення прізвища дитини та внесення змін до актового запису про народження, то Верховний Суд зазначає таке.

Відповідно до частини першої статті 135 СК України при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за

[30] Постанова КЦС ВС від 15.04.2020 по справі № 365/322/17 *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88834060

прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою.

Як встановили суди та не заперечується сторонами відповідачка народила дочку, народження якої зареєструвала відповідно до статті 135 СК України.

Батьком дитини є позивач, що також не заперечується сторонами.

Згідно із частиною п'ятою статті 148 СК України у разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку про відсутність підстав для зміни прізвища дитини, оскільки дитина від народження проживає з матір'ю та має прізвище матері, позивачем не доведено необхідність такої зміни, а також того, що зміна прізвища буде відповідати її інтересам, психологічному та гармонійному розвитку. При цьому судами враховано Висновок органу опіки та піклування Подільської районної в місті Києві державної адміністрації від 04 грудня 2018 року, яким вирішено за доцільне не змінювати прізвище малолітньої дитини, враховуючи емоційний стан дитини, її внутрішній дискомфорт та прив'язаність до матері.

У зв'язку з наведеним Верховний Суд у складі постійної колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що позивач (батько) повинен був довести необхідність зміни прізвища дитини, а також те, що зміна прізвища буде відповідати її інтересам, психологічному та гармонійному розвитку, тому касаційну скаргу позивача слід залишити без задоволення, а рішення Згурівського районного суду Київської області від 01 червня 2018 року, в частині яка не змінена апеляційним судом, та постанову Київського апеляційного суду від 24 січня 2019 року – без змін.

Таким чином, основне призначення вищого судового органу держави полягає не просто у здійсненні правосуддя, а в забезпеченні однакового тлумачення і застосування законів усіма судами. Його завдання полягає не лише у виправленні судових помилок, допущених у конкретних справах, а передусім у забезпеченні єдності судової практики.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можна зауважити, що право на ім'я є цінністю кожної особи, найважливішим знаковим засобом соціального й культурного самовизначення особистості, що зі свого боку забезпечує її індивідуалізацію у суспільстві. Ґенеза правового інституту імені є

досить тривалою у часовому вимірі та пов'язана з визнанням права на ім'я як основної домінанти соціального буття, завдяки чому немайнове право фізичної особи на ім'я віднайшло своє закріплення на рівні основних законодавчих актів. Право на ім'я сформувало свою соціальну цінність та являється невідчужуваним особистим благом людини. Практична реалізація цього права забезпечується систематичною організаторською діяльністю держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій зі створення сприятливих умов для реального використання фізичними особами своїх імен.

Право на ім'я відрізняється безстроковим характером, а, здобувши законодавчу форму закріплення, це право існує постійно та здійснюється вільно, на власний розсуд носія цього права. Право на ім'я належить кожному від народження і виступає як таке, що діє безпосередньо, незалежно від інших юридичних умов та не припиняється після реалізації. Вибір імені дитині повинен ґрунтуватись на принципі розумності та врахування всіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, які зі свого боку можуть погіршити майбутнє становище дитини.

Право на ім'я є невідчужуваним немайновим правом, що закріплено Цивільним кодексом України. Право на ім'я має певні аспекти його реалізації, зокрема: право на зміну імені та право дати ім'я новонародженій дитині є одночасно правом та обов'язком батьків.

АНОТАЦІЯ

Україна, орієнтуючись на міжнародну спільноту, ствердила нові орієнтири та фундаментальні цінності, що невід'ємно пов'язані з правами людини. Особливого значення набуває забезпечення та гарантування права на ім'я як в Україні та і в усьому світі. Новий вектор розвитку нашої країни спрямовує на необхідність дослідження права на ім'я як в міжнародному, так і в національному аспектах.

Проведене дослідження дозволило встановити, що в Україні право на ім'я посідає одне з найважливіших місць у системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Розглянуто поняття «ім'я» в контексті немайнового блага людини, визначено його як основний засіб індивідуалізації людини, що виникає з моменту народження, дозволяє визначити приналежність особи до певного етносу, роду та родини, а також у повному обсязі набути цивільної дієздатності.

Встановлено, що на сьогодні право на ім'я найбільш широко представлено цивільним законодавством України.

Розгляд практики застосування рішень Верховного суду в контексті реалізації права на ім'я вказує на необхідність проведення подальших досліджень особистих немайнових правовідносин, з'ясування їх місця в системі цивільного права, пошуку правових механізмів регулювання та охорони прав на особисті немайнові блага.

Література

1. Стефанчук Р. О., Стефанчук Р. О. Право на ім'я / Р. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2(13–14). С. 83–97. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2005_1-2_15

2. O. Pokrason, K. M. Martyniuk, i L. O. Bulko. «The right to the name of an individual: civil and moral aspects» / А. О. Покрасьон, К. М. Мартинюк, Л. О. Булко. *Scientific Journal of Public and Private Law*. 2020. Вип. 2 (6). С. 37–41. DOI: 10.32844/2618-1258.2020.6-2.7

3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

4. Молчанов Р. Ю. Гарантії здійснення права на ім'я / Р. Ю. Молчанов. *Право і Безпека.* 2008. № 2. С. 159–162. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7208/Harantii%20zdiisnennia%20prava%20na%20imia_Molchanov_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y

5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15

6. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0719-00

7. Про національні меншини в Україні : Закон України від від 25.06.1992 № 2494-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2494-12

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права фізичної особи на зміну по батькові : Закон України від 03.11.2020 № 942-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/942-20

9. Науково-практичний коментар до статті 294 Цивільного кодексу України / *LIGA: ZAKON*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KK000446

10. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3792-12

11. Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи / С. О. Сліпченко. *Юрист України*. 2012. № 1–2. С. 41–45.

12. Менів Л. Д., Божук І. І. Право на ім'я як особисте немайнове право фізичної особи: актуальні питання сьогодення / Л. Д. Менів, І. І. Божук. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 87. С. 37–45.

URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/04/meniv_bozhuk_87.pdf

13. Realization of the right to education: theory and practice [Текст] : монографія / Y. I. Tiuria. Publishing House “Baltija Publishing”. 2021. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/175/5027/10526-1

14. Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 02.08.2019 року у справі № 607/13952/17 (провадження № 61-36154св18) / Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини. 2020. Вип. 1. С. 3–4. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

15. Постанова КЦС ВС від 11.11.2019 у справі № 127/23994/18 / *Інформаційно-правова система «Прецедент»*. URL: https://precedent.ua/85614405

16. Правовий висновок у постанові Верховного Суду від 30.03.2020 року у справі № 759/5739/18 (провадження № 61-48321св18) / Дайджест судової практики з сімейного права у справах про зміну імені, прізвища дитини. 2020. Вип. 1. С. 7–8. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/Daydjest_zmina%20prizvishya%20ditini%2004%2001%202021.pdf

17. Постанова КЦС ВС від 01.04.2020 по справі № 234/19213/17 / *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88815152

18. Постанова КЦС ВС від 15.08.2018 року у справі № 759/3363/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_15_08_2018_roku_u_spravi_759_3363_16_ts/

19. Постанова КЦС ВС від 15.04.2020 по справі № 365/322/17 / *Zakon Online*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/888 34060

Information about the authors:
Pushkina Olena Viktorivna,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Civil, Economic and Environmental of Dnipro University of Technology
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

Tiuria Yuliia Ivanivna,
Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil, Economic and Environmental Law of Dnipro University of Technology,
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-4

МОВНА ПОЛІТИКА СРСР ЯК ІНСТРУМЕНТ СПРИЧИНЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Старинський М. В., Завальна Ж. В.

У всіх народів мова – це засіб спілкування, у нас це – фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки Імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм.
Ліна Костенко

ВСТУП

Існування будь-якого народу пов’язане з безліччю історичних та політичних подій, які впливали на його формування тим чи іншим чином. В одних випадках, ці події призводили до піднесення народів і активізації його представників та формування зовнішніх атрибутів існування, як це було з державою Ізраїль, в інших – до пригнічення народів та їх пригноблення як це було з народами після створення СРСР на його території.

Український народ до проголошення своєї незалежності в 1990 та виникнення суверенної держави Україна пройшов надзвичайно складний шлях. Протягом своєї історії, практично всі сусідні держави, які мали спільні кордони із сучасними українськими землями, в той чи інший період, намагались підкорити її населення, захоплюючи тут чи іншу частину території. Протягом всього свого існування український народ намагався протистояти чужинським впливам та намагалися зберегти свою ідентичність. В різні історичні періоди це відбувались з різною інтенсивністю та результатом. Але деякі із них відбились на подальшому існуванні українського народу надзвичайно важкими наслідками. Одним з таких періодів є існування Української Радянської Соціалістичної Республіки в складі Радянського Союзу, оскільки майже 70 років український народ існував в стані постійного пригноблення.

Політика, що проводилась керівництвом СРСР відносно українського народу з повним правом можна назвати політикою окупанта, що була спрямована не лише на захоплення території, але й на знищення будь яких ідентифікуючих національних ознак (культури, історії,

релігії, мови тощо) захопленого населення. Одним із механізмів, що використовувася радянською владою стало правове регулювання мовної політики, результатом застосування якої стало формування соціокультурної травми українського народу наслідки якої ми продовжуємо відчувати навіть сьогодні. В цьому аспекти, ми ставимо собі за мету окреслити політико-правові умови формування соціокультурної травми українського народу, що здійснювалось в ідеологічному просторі Радянського Союзу за допомогою нормативно-правового регулювання використання української мови на території сучасної України.

Методологія дослідження соціальної травми

Досліджуючи соціокультурну травму українського народу, яка виникла в результаті застосування нормативного закріплення мовної політики на основі ідеології радянського уряду, попередньо вимагає визначитись з рядом методологічних моментів, які є важливими для усвідомлення результатів нашого дослідження. Такими методологічними аспектами є: 1) визначення поняття та окреслення суті соціокультурної травми, як соціального явища; 2) окреслення «тоталітарної мови» як форми об'єктивації мовної ідеології на окупованих територіях; 3) аналіз та синтез партійних документів та нормативних актів як місце зосередження травмованої мови і як інструмент завдання соціокультурної травми.

Сутність соціокультурної травми і суспільство травми в українських реаліях

1) Соціокультурні травми є досить новим напрямком наукових досліджень. Соціокультурна травма була об'єктом дослідження в соціології культури, соціології політики, політології, соціології економічних відносин, соціології права та інших галузях науки починаючи з середини 90-х років минулого століття. Аналіз наукових праць свідчить, що вчені досліджували вплив соціокультурної травми на колективну пам'ять[1], травмуючі фактори в історії етносу[2], феномен травми в посттоталітарних суспільствах у зв'язку з процесами структурної деконверсії[3], символічні механізми, що конструюють травму[4], особливості

---

[1] Neal A. *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century.* Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe,1998. 224 p.

[2] Caruth C. *Trauma. Explorations in Memory.* Baltimor and London : Johns Hopkins University Press, 1995. 284 p.; Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History.* Baltimor: Johns Hopkins University Press. 1996. 167 p.

[3] Maruvama M. Post-totalitarian Deconversion Trauma. *Hyman Systems Management.* 1996. № 15. P. 135–137.

[4] Alexander J.C. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. Oxford: University Press, 2003. 238 p. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195160840.001.0001 (Дата відвідування 10 лютого 2022).

формування смислів в результаті колективної травми[5], взаємозв'язок між травмою, пам'яттю та онтологічною безпекою[6], процес конструювання ідентичності під впливом травми[7] та багато інших. Проте цікавість до дослідження проблематики соціокультурних травм пов'язана появою робіт П. Штомпки[8], який сформував цілісну концепцію соціокультурної травми та її впливу на суспільство, яку ми підтримуємо і беремо за основу для свого дослідження. Однією з останніх робіт, що з'явилась на теренах пострадянського простору, є робота Ж. Т. Тощенко, в якій досліджується соціокультурна травма суспільства, з точки зору, одного із можливих та нормальних напрямків розвитку суспільства в цілому поряд з еволюцією та революцією[9].

Соціально-політичні катаклізми, що відбулися на початку XX століття в ході Першої світової війни, а потім Другої світової війни, соціально-економічні суперечності та несприйняття окремими націями певних стандартів співжиття, постійний ріст соціальних невдоволень практично у всіх куточках земної кулі поставили під сумнів як безперервність позитивних змін в житті людства, так і об'єктивність існуючих теорій його розвитку. При цьому намагання дослідників пояснити виявлені відхилення від сталого розвитку в окремих регіонах призвели до виявлення в їх розвитку певних особливостей та суб'єктивних факторів, оминувши увагою загальнонаціональні тенденції. У цьому зв'язку вчені, які більш глибоко та системно вивчали соціальний розвиток прийшли до висновку про те, що для суспільств є характерним переживати соціокультурні травми, які в подальшому впливають на їх розвиток. Наслідком таких соціокультурних травм є травматичні соціальні зміни і трансформації як самого суспільства, так і його окремих членів. При цьому наслідки, що викликаються

---

[5] Hirschberger G. Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. Front. *Psychol.* 2018. Vol. 9. 1441 p. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01441 (Дата відвідування 10 лютого 2022).

[6] Volkan V. Chosen trauma: unresolved mourning. In *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism.* New York : Farrar, Straus, & Giroux, 1997. P. 36–49.

[7] Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Golledge, J., and Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(2). P. 308–333. DOI: 10.1037/0022-3514.90.2.308 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

[8] Штомпка П. Социальные изменения как травма. *Социс.* 2001. № 1. С. 6–16; Штомпка П. Культурная травма в посткомунистическом обществе. *Социс.* 2001. № 2. С. 3–12; Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва : Логос. 2005. С. 472–492.

[9] Тощенко Ж. Т. *Общество травмы: между эволюцией и революцией (опыт теоретического и эмпирического анализа).* Москва : Изддательство «Весь мир», 2020. 352 с.

соціокультурними травмами, в своїй переважній більшості є незворотними.

Про формування «суспільства травми» на території України та наслідки його функціонування ми вже почали розглядати в попередніх свої публікаціях[10]. До зазначеного маємо тільки додати, що функціонування «суспільства травми» призводить до трансформації соціальних зв'язків і зміни відношення членів суспільства до соціальних інститутів. Результатом такого функціонування, в своїй переважній більшості є конвертація ресурсів влади в капітал і капіталу у владу, тобто в «суспільствах травми» політична влада стає джерелом доходів і служить виправданню і прикриттям сумнівних економічних і фінансових акцій[11]; втрата колишніх орієнтирів при відсутності нових сформованих, наявність подвійних стандартів політичного та соціального існування[12].

В наступні історичні періоди, може відбуватись усвідомлення наявності колективної травми самим народом. Тобто соціокультурна травма стає одним з найбільших об'єднуючих факторів нації. Найбільшому усвідомленню її наявності сприяє факт визнання її нанесення та чітка ідентифікація суб'єкта, діями якого була нанесена травма. Це в свою чергу сприяє виокремленню суб'єкта-жертви (конкретний народ) та суб'єкта-агресора що в подальші історичні періоди стають ворогуючими сторонами. В нашому випадку суб'єктом – жертвою соціокультурної травми став український народ, який усвідомлює завдання такої травми, а відповідно суб'єктом агресором держава СРСР. На сьогоднішній день, завдавач соціокультурної травми існує об'єктивно, але суб'єктивне усвідомлення такої своєї ролі даним

---

[10] Старинський М. В. Соціокультурні перешкоди ефективному впровадженню децентралізації в Україні. *Форум права.* № 2. 2020. URL: http://forumprava.pp.ua/files/131-142-2020-2-FP-Starynskyi_14.pdf. (Дата відвідування 10 лютого 2022); Старинський М. В. Історико-правові передумови для виникнення корупції як наслідку соціокультурної травми на території України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 3. С. 22–26. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022); Starinskyi M. V., Zavalna Zh. V. Social conscience of the Ukrainian nation: peculiar features of its formation during the establishment of soviet dictatorship and consequences of its modern functioning. In *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union* : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. P. 925–953. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-588-43-3/2.19

[11] Тощенко Ж. Т. Травма как деформация эволюционного и революционного развития общества (опыт социологического теоретизирования). *Социс.* 2017. № 4. С. 21.

[12] Славин Б. Ф. *Идеология возвращения*. Москва : Социально-гуманитарные исследования. 2009. С. 23.

суб'єктом відсутнє. Держава, яка стала юридичною та фактичною спадкоємцею СРСР не бажає визнавати себе агресором, яка би взяла на себе відповідальність за завдану соціокультурну травму перед українським народом як це зробили деякі сучасні європейські держави вибачаючись перед єврейською нацією.

Глибина та сутність соціокультурної травми прямо впливає на розвиток та існування травмованого народу. Разом з цим варто звернути увагу на те, що розуміння сутності соціокультурної травми є досить складним завданням, оскільки її формування та існування прямо пов'язане з «сірою зоною Прімо Леві»[13] – туманною областю, в якій різниця між жертвами та злочинцями не завжди чітко окреслена, а жертви можуть вести себе як злочинці і навпаки – злочинці як жертви. Мало того, проводячи агресію на сході України та захоплення АР Крим подається даним суб'єктом як визвольна війна «російськомовних українців».

Зазначене є викладом основних напрямків наукових досліджень соціокультурних травм та їх впливу на існуючі суспільства. На цій основі прослідкуємо формування соціокультурної травми на території України та її вплив на правову політичну, соціальну активність сучасного українського суспільства. При цьому, перед тим, як безпосередньо звернутись до дослідження виникнення і функціонування «суспільства травми» звернемо увагу на один головний момент, який є важливими для розуміння нашого підходу. Під українським суспільством ми розуміємо сукупність всіх приватних, громадянських, державних інституцій, що формувались на території сучасної держави Україна, і які є носіями всіх соціокультурних, політичних та правових надбань, що формувались в ньому протягом останнього століття в системі подвійних ідеологічних стандартів СРСР.

Також при аналізі історичних подій ми будемо виходити з того, що основні політичні події, які відбувались в державах, в які входила територія України також мали вплив на народ українського суспільства, зокрема як на сучасного носія соціокультурної травми.

Мова як засіб травмування

2) Другим методологічним аспектом в дослідженні формуванні соціокультурної травми та її наслідків для української нації є з'ясування сутності та використання «тоталітарної мови»[14] в правовому регулюванні відносин в ідеологічному суспільстві СРСР. Історичний та філософський аспект дослідження цього феномену тісно пов'язаний з лінгвістичним питанням.

---

[13] Levi P. *Survival in Auschwitz.* New York, NY : The Orion Press, 1959. P. 124.

[14] Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ : КЛІО, 2017. С. 12.

Мова і суспільство мають тісний зв'язок. Мова як соціальне явище всотує особливості суспільної свідомості, культури, ціннісних орієнтирів певного суспільства. Мова – це посередник між об'єктивною дійсністю і суб'єктивним сприйняттям її людиною; ставлення людини до світу цілком зумовлене мовою[15]. В одночас, мова є й «найнебезпечнішим благом», «небезпекою з небезпек», оскільки лише мова може вибудовувати «простір, у якому під загрозою є все буття, простір, у якому можна заблукати <…> вона створює можливість втрати буття…»[16]. Таким чином, мова крім комунікативної і пізнавальної функцій, також виконує сугестивну функцію. Тобто мова також є потужним інструментом впливу на свідомість людини, її ціннісні орієнтири, а також знаряддям конструювання соціальної реальності.

Як свідчить історія, прикладом використання мови як засобу впливу для побудови соціальної реальності є особлива знакова система, що виникла в тоталітарних державах XX століття. Вона постала одночасно з політичним режимом і швидко перетворилась на основне знаряддя трансформації свідомості населення. Від початку, в літературі вона дістала загальну назву «новояз», що використав у своєму творі відомий письменник Джордж Орвелл «1984». Автор схарактеризував цей феномен на основі вивчення мови всеохоплюючої державної пропаганди у двох тоталітарних державах – гітлерівській Німеччині та сталінському СРСР.

В науковій літературі, що присвячена дослідженню використання мови термін «новояз» має досить тривале використання, що дає можливість говорити про його термінологізацію. Разом з цим, паралельно функціонують і інші назви: «мова тоталітарного суспільства», «мова тоталітаризму», «тоталітарна мова», «мова тоталітарної партії», «совєтський язик», «мова Совдепіїї»[17]. Характерними особливостями тоталітарної мови є її одноманітність, уніфікованість і стереотипність. Ці особливості забезпечувались використанням матриці, основою якої були партійні тексти промов керівників держави, що рясніли штампами і ідеологемами, на основі яких формувалась фіктивна картина світу. При цьому в «новоязі» завжди домінує дихотомічний поділ світу, оцінка явища над його значенням та захаращення квазіуточнюючих

---

[15] Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. / Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / пер. Г. В. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1984. С. 37.

[16] Гайдеггер М. *Гельдерлін і сутність поезії* / Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 198.

[17] Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ : КЛІО, 2017. С. 11.

ознак явища[18]. Ми використаємо наведені ознаки змін української мови в ході аналізу нормативних актів та партійних документів.

Нормативне закріплення інструменту травмування

3) Щодо третього методологічного прийому в нашому дослідженні, необхідно зазначити, що ми здійснили аналіз актів регулювання як місце зосередження травмованої мови та як інструмент завдання травми. Для аналізу були використані найяскравіші нормативні акти із різних галузей та різних рівнів. Така вибірковість обумовлена тим, що нашим завданням є не дослідження всієї системи законодавства УРСР в певній галузі, а ілюстрація процесу реалізації травмуючої політики радянського уряду та демонстрація загальної тенденції використання правових інструментів при цьому.

В аналіз також були включені деякі партійні документи та керівні вказівки партійих лідерів. Такий крок ми пояснюємо тим, що партійні документи РКП(б) та КПРС в УРСР слугували як основа для прийняття всіх інших нормативних актів, поширювались на всю територію підконтрольній радянській владі, були обов'язковими для виконання, мали юридичні наслідки і тому виходячи із сукупності названих ознак підтримуємо позицію вчених[19], що дані документи є якщо не повноцінним джерелом права, то є джерелом регулювання суспільних відносин.

Партійні документи та нормативні акти обирались для аналізу виходячи із того чи торкались вони регулювання питань української мови, національності, освіти, науки, культури. Так само, аналізувались нормативні акти, які регулювали встановлення правового режиму існування російської мови на території теперішньої України. При цьому, ми здійснювали порівняльний аналіз встановлення нормативних заборон, позитивних зобов'язувань та обмежень щодо російської та української мови.

Відповідно до викладених вище теоритичних та методологічних основ спробуємо охарактеризувати роль «мови тоталітаризму» у завданні соціокультурних травм та її впливу на сучасне українське суспільство. В рамках нашої розвідки, відсліковуючи історичний розвиток політичних подій на території нинішньої України, в першому розділі основної частини нашої статті проаналізуємо нормативні акти та партійні документи, які ілюструють як мова стала ідеологічним

---

[18] Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ : КЛІО, 2017. С. 19–42.

[19] Алексеев С. С. Советское право как средство осуществления политики КПСС. *Правоведение.* 1977. № 5. С. 15–23; Корельский В. М. Об особенностях и значении норм, содержащихся в совместных постановлениях ЦК КПСС и Совета министров СССР. *Правоведение*. 1965. № 2. С. 23–28.

інструментом в руках радянської влади. Другий розділ присвячений результатам аналізу партійних документів та нормативних актів, в якому відображено процес формування мовної політики радянського уряду та завдання соціокультурної травми в зв'язку із утисками застосування української мови в українському суспільстві.

1. Ідеологія – інструмент зламу мови і права

Жовтнева революція 1917 року почалась з збройного державного перевороту. З юридичної точки зору дана подія оцінюється як один із найтяжчих злочинів у всіх державах незалежно від форми правління і політичного режиму. В основу своїх дій заколотниками, як творцями «нового порядку», було поставлено завдання знищення існуючого на території державного ладу, витравлення з свідомості населення істинного сенсу таких вічних соціальних категорій як мораль, добро, зло, право, порядок і вкласти в них суто ідеологічний класовий характер. У цьому зв'язку яскравим підтвердженням зазначеного є настанови ідеолога революції В. І. Леніна, який в своїх роботах зазначав: «…для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату…», «…в основі комуністичної моральності лежить боротьба за укріплення комунізму…»[20].

Наслідком такого підходу до існуючого права і правопорядку стала втрата революційним правом його ціннісного морального характеру. Право стало інструментом класової боротьби. Творці нового порядку розірвали багатовікову традицію, відповідно до якої правова система встановлювала соціальні, моральні та етичні обмеження незалежно від того чи були вони уявними чи реальними. Прийнявши за основу такий підхід до права більшовики поставили право на службу політичній владі. У цьому зв'язку варто погодитись з думкою, висловленою Ю. Хаскі, який зазначав, що формула «революційна доцільність прирівнюється до революційної законності» була виразником того, що більшовицька влада визнавала і продукувала тільки те право, норми і принципи якого служили інтересам революції[21].

Враховуючи зазначене, можна погодитись з думкою про те, що перші три післяреволюційні роки були періодом нічим не обмеженої державної сваволі, періодом розквіту «червоного терору» і

---

[20] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Москва : Издательство политической литературы, 1974. Т. 41. С. 301, 131.

[21] Хаски Ю. Российская адвокатура и советское государство. Происхождение и развитие советской адвокатуры 1917–1939 рр. Москва : Ин-т государства и права РАН, 1993. С. 32.

«узаконеного» державного нігілізму[22]. Саме в цей період, в соціумі, почав панувати терор. У цьому зв'язку варто нагадати слова народного комісара юстиції СНК РСФСР І. З. Штейнберга, який характеризуючи це явище зазначав: «…якщо терору немає зараз, то завжди є можливість його повторення, є душевна звичність до нього тих хто тероризує і тих яких тероризують…[23]». Особливістю радянського тоталітарного режиму було те, що страх і терор застосовувався не тільки як інструмент залякування та знищення дійсних та уявних ворогів, а й як щоденно використовуваний інструмент управління масами. З цією метою постійно культивувалась і відтворювалась атмосфера громадянської війни, яка за оцінкою В. І. Леніна, була однією з форм диктатури пролетаріату[24].

На цьому тлі більшовицька держава активно почала використовувати мову як засіб управління населенням. Як зазначають дослідники, більшовики застосовували в політичному ідеологічному процесі побудови влади три основні способи використовування мови: а) створення відношення до людей як до неживих об'єктів, б) використання переформатування сенсу слів та використання евфемізмів, в) надзвичайна ідеологізація[25].

Названі способи були основними в юридичній техніці при розробці як індивідуальних та нормативних актів, так і партійних документів, які вважались ідеологічною підставою для введення законодавчих та підзаконних актів. Аналіз тогочасних нормативних актів та партійних документів дає можливість проілюструвати дану тенденцію в юридичних термінах. Для встановлення та підтримання у виконавців правильності своїх дій та вказівок партії, для того щоб відрізати будь-які людські емоції до класових ворогів, людей та їх групи в нормативних та партійних документах називались: «куркульсько-капіталістичний елемент»[26] (Postanova TsVK i RNK SRSR 1932: 64); «антирадянські елементи», «маси», «міжнародні буржуазні

---

[22] Ромашов Р. А., Пеньковский Е. В. Философия права и преступления. Санкт-Петербург : Алетея, 2016. С. 84.

[23] Штейнберг И. З. Нравственный лик революции (1919–1921). Берлин, 1923. С. 24.

[24] Рогозин Э. Л. Ленинская мифология государства. Москва : Юристь,1996. С. 239.

[25] Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : КЛІО, 2017. С. 113.

[26] Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. / *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941)* / за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.

елементи»[27]; «чужерідний елемент», «кар'єристський елемент» (Rezolyutsiya Vos'mogo s"yezda RKP (b)[28]; «кулацький і напівкулацький слой», «міщанські та напівміщанські елементи»[29].

В нормативних актах, а також в офіційній документації відслідковується приховування злочинних дій та намірів шляхом застосування жаргону та евфемізмів. Переформатування сенсу слів, що означали смерть, застосування смертного покарання, розстрілу замінено на різного роду мовні евфемізми, в яких перевертається сутність самої дії. Зокрема, процес звільнення із лав РКП (б) в партійний документах називався «чистка», «відсів»[30]. Участь в терористичних та інших заходах на користь більшовицької партії та революції мала назву «*діло» (Виділено – В. Леніним)*[31]. Розстріл в Кримінальному кодексі РСФС 1922 року був замінений таким евфемізмом як «інші міри соціального захисту», «вища міра покарання». В Постанові політбюро ЦК ВКП(б)У від 10 березня 1933 року – «вищою мірою соціального захисту»[32]; Наказ НКВС СРСР № 00515 від 1939 р. «10 років виправно-трудових таборів без права переписки й передач»[33].

Надзвичайна ідеологізація та політичний вплив проявляється у новій юридичній лексиці, яка встановлювала в нових нормативних актах ознаки ворога та ознаки розмежування між «своїм» та «чужим».

---

[27] Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР. 1922 года». URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/UK_RSFSR_1922_goda.pdf

[28] Резолюция Восьмого съезда РКП (б) «О политической пропаганде и культурно-просветительной работе в деревне» от 18–23 марта 1919. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1917–1922.* Т. 2. Москва : Издательство политической литературы, 1983. С. 111–114. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8624-t-2-1917-1922-1983#mode/inspect/page/611/zoom/4

[29] Письмо ЦК РКП (б) всем парттийным организациям «О проведении чистки партии» от 27 июля 1921 г. / *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1917–1922.* Москва : Издательство политической литературы, 1983. Т. 2. С. 439. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8624-t-2-1917-1922-1983

[30] Ibid.

[31] Письмо ЦК РКП (б) всем парттийным организациям «О проведении чистки партии» от 27 июля 1921 г. / *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1917–1922.* Москва : Издательство политической литературы, 1983. Т. 2. С. 441. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8624-t-2-1917-1922-1983

[32] *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. Київ : Абрис, 1997.С. 296.

[33] *Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов* / под общ. ред. А. Н. Яковлева. Москва : Политиздат, 1991. С. 243.

Прикладом можуть бути лексеми, що застосовувались на рівні Rонституцій СРСР та УРСР та кримінальних кодексів різних років як то: «диктатура працюючих і експлуатуємих мас пролетаріяту», «гнобителі й експлуататори капіталісти», «червоноармійські депутати УСРР»[34]; «контрреволюційні злочини», «контрреволюційна пропаганда» «антирадянська агітація», «контрреволюційна діяльність», «релігійні забобони», «ворог трудящих»[35]; видворення за межі СРСР на певний строк; видворення за межі УРСР, антирадянські виступи[36].

В більш пізніх документах, закріплюються більш радикальні та ще більш негативні за емоційною шкалою назви «ворог народу», «ворожий соціальний клас», «куркульські, кримінальні й інші антирадянські елементи»[37]; «члени право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», «правотроцькістські шпигуни», «зрадник батьківщини», «дружина зрадника батьківщини» «член сім'ї зрадника батьківщини» «інші антирадянські елементи»[38].

Такі способи викривлення мови відслідковуються в історичній ретроспективі партійних документів та нормативних актів починаючи із 20 років із встановлення та укріплення більшовицької влади і аж до початку 60-років – відлиги. Звертає увагу на себе той факт, що в нормативних актах початку 1960 –х років, офіційне видання яких здійснювалось вже російською мовою, лексика та евфемізми змінюються із радикально революційних та воєнізованих на більш сталі, мирні. Але така заміна не є пом'якшенням для існування та

---

[34] Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березеня 1919 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022 року)

[35] Кримінальний кодекс УСРР, 1927 р. Київ : Держполітвидав, 1950. URL: https://toloka.to/download.php?id=54866&t=42099

[36] Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи проти куркульства» від 23 січня 1930 р. та Постанова ВКП (б) «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р. / Васильєв В., Лінн В. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця : Логос, 1997. С. 437.

[37] Спеціальне розпорядження НКЮ «Про соціальнокласовий підхід при винесенні вироків керуючись постановою від 7 серпня 1932 р.» від 14 вересня 1932 р. *Борьба с преступностью в Украинской ССР : сб. док.* : в 2 т. / авт. очерка и сост. проф. П. П. Михайленко. Київ : КВШ МООП УССР, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. 1967. С. 341.

[38] Наказ НКВС СРСР № 00447 «Про операцію 144 по репресії колишніх куркулів, злочинців та ін. антирадянських елементів», спрямований на виконання постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р.» від 30 липня 1937. / Білокінь С. І. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження*. Київ : НАН України, 1999. С. 167.

застосування української мови та зростання національної культури і її носіїв.

В даний період травма поглиблюється за рахунок роздвоєності смислових контекстів слів, що використовуються в нормативних актах. На законодавчому рівні починають застосовуватися лексеми, із позитивним юридичним значенням, які вказують на об'єднання осіб в єдиний радянський народ на кшталт: «соціалістична держава», «держава трудящих», «загальносоюзні закони», «соціалістичний правопорядок», «радянська армія», «колективи трудящих»[39]. І навпаки, особи, які транслюють національні чи мовні відмінності, сприймались тоталітарною державою як неприпустимі і оцінювалась в лексемах із негативним юридичним значенням: «національні забобони»[40]; «диверсія», «ворожа діяльність», «приватнопідприємницька діяльність», «національна ворожнеча», «расова ворожнеча»[41].

Наведені евфемізми та лексеми зберігались в нормативних актах аж до набуття Україною незалежності, а точніше до першої хвилі (1990–1993 рр.) внесення змін в законодавчі акти УРСР та створення законодавчих актів нової незалежної України.

2. Утиски української мови: нормативно регулятивний аспект

Найбільшого впливу від політизованості та ідеологізації зазнала професійна юридична мова. Здійснюючи заміну слів та словосполучень ідеологемами, більшовики та радянська влада виконувала два завдання: по-перше здійснювалось перекодування мовного дискурсу в соціумі а, по-друге, встановлювались нові межі поведінки, необхідні для нової влади. Виконуючи ці завдання, радянська влада на міжнародний загал транслювала позитивні декларації щодо рівності та поваги до прав різних національностей в СРСР. В середині країни, м'яке загравання із націоналістично налаштованими представниками республік змінювалось жорсткими політичними репресіями, аж до фізичного знищення і лідерів, і пересічних громадян-носіїв української мови та культури.

Декларування рівності української мови прослідковується в нормативних актах всього періоду існування радянської влади, починаючи із моменту прийняття акту про створення СРСР і аж до набуття Україною

[39] Гражданский кодекс Украинской Социалистической Советской Республики (УССР) от 16 декабря 1922 года. URL: https://yurist-online.org/publ/kodeksy_ukrainy_kodeksi_ukrajini/grazhdanskij_kodeks_ussr_1922_goda_civilnij_kodeks_usrr_1922_roku/3-1-0-152 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

[40] Кримінальний кодекс УСРР, 1927 р.: за станом на 1949 р. Київ : Держполітвидав, 1950. URL: https://toloka.to/download.php?id=54866&t=42099

[41] Уголовный кодекс Украинской ССР от 28 декабря 1960 года. Киев : Гос. Издат. Полит. Литер УССР, 1961. С. 11, 67, 75.

незалежності. В більшовицьких партійних актах відкидається навіть закид на культурну автономію, а «національна культура» сприймається як буржуазна, роз'єднуюча, така що «…протирічить інтернаціональній культурі всесвітнього пролетаріату…»[42]. Трохи згодом, ставиться завдання формування довіри до російського пролетаріату інакших (ніж російська) націй через декларування національного рівноправ'я[43].

Партійні рішення щодо побудови національної політики знаходять своє закріплення в нормативних актах молодої більшовицької держави. Політичні завдання та ідеологія закріплювалась на законодавчому рівні у таких словосполученнях: звільнення від імперського гніту, визнання рівних прав за працюючими, незалежно від їх раси і національності, недопущення пригнічення національних меншостей або обмеження їх рівноправності[44]. Так, в Декреті ВУЦВК про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською декларувалась рівність української мови із великоруською мовою. Також наголошувалось про неприпустимість надання переваги великоруській мові[45]. Більш того, на рівні конституції була зафіксована можливість вільного прийняття рішень, аж до виходу із СРСР, національна свобода та рівність[46].

В подальшому, уряд УРСР прийняв цілий ряд нормативних актів направлених на розвиток української мови, культури, освіти, які ознаменували період названий істориками українізацією. Зокрема, цими нормативними актами встановлювались: «…обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською

---

[42] Резолюция съезда «О национальном вопросе». Седьмая (апрельская) Всеросийская конференция РСДРП (б) 24–29 апреля (7–12 мая) 1917 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Т. 1. 1898–1917. Москва : Политиздат, 1983. С. 503. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf

[43] Резолюция съезда «О национальном вопросе». XII съезд РКП (б) 17–25 апреля 1923 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Т. 3. 1922–19257. Москва : Политиздат, 1983 С. 79–87. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf

[44] Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки від 10 березеня 1919 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022 року)

[45] Декрет ВУЦВК про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською 21 лютого 1920 р. // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Сп. 413 (1). Арк. 129.

[46] Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. II съезд Советов СССР 31 января 1924 года. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1924.htm (Дата відвідування 10 лютого 2022)

мовою викладання…» (Postanova Tymchasovoho Robitnycho-Selyan-s'koho Uryadu Ukrayiny 1919:260); «…обов'язок Державному видавництву подбати про видання, за погодженням з Наркомосом, достатньої кількості підручників українською мовою, так само, як і художньої літератури і всіх інших видань»; «…обов'язок усім радянським установам подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення» (Postanova VUTsVK (U) 1920:5); «…обов'язок виконкомам мати в кожному губернському місті не менше однієї української газети»[47].

Положення «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» зобов'язувало застосовувати українську мову в усіх радянських закладах, в тому числі використовувати її для видання законів, урядових та урядничих постанов, офіційного діловодства, на публічних знаках, на гербах, штампах, гербових печатках, в зносинах між державними органами та іншими організаціями та в інших випадках[48]. На сам кінець, передбачалось остаточне переведення викладання у вищих шкільних закладах на українську мову та введення української мовив навчальні програми як обов'язкової дисципліни.

М'які ідеологічні впливи показали свою неефективність та небезпечність для радянської влади (українізація почала дуже швидко розгортатись не тільки на території УРСР, але й на території інших республік СРСР). І вони рішуче були доповнені жорсткими не тільки ідеологічними, але політичними, управлінськими заходами. На початку 30-х років, відбувається згортання українізації. Радянський уряд під приводом Сталіна вдається до фізичного знищення носіїв української мови, застосовуючи політичні репресії за національною ознакою.

Характерним було те, що заходи геноциду та мовоциду, як правило, здійснювались на основі підзаконних актів чи партійних документів. Постановою СНК СРСР і ЦК ВКП (б) 7 серпня 1935 року «Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої та середньої

---

[47] Постанова Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України "Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України» від 9 березня 1919 року. Збірка узаконень УСРР 1919 р., № 23, арт. 260; Постанова ВУЦВК'У "Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською» від 21 лютого 1920 р. Збірка узаконень УСРР 1920 р., № 1, арт. 5; Постанова РНК УСРР "Про заходи в справі українізації шкільно-виховавчих та культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р. Збірка узаконень УСРР 1923 р., № 29 арт. 15.

[48] Положення РНК УСРР «Про забезпечення рівноправности мов та про сприяння розвиткові української культури». Збірник узаконень УРСР 1927 р., № 1, арт. 34.

школи» було відмічено як недолік недостатність підручників на російській мові та виданих неросійською мовою. Навіть за кількісними показниками можна говорити про привілейованість російської мови. На 52 млн. екземплярів підручників російською мовою, було заплановано тільки 8,6 млн. примірників українською мовою, що призначались для шкільної освіти УРСР[49]. Хоча в нормативних актах заборона на вивчення української мови не була встановлена, таку відсутність радянська влада компенсувала тим, що можливість вступу у вищі навчальні заклади на території СРСР пов'язувалась тільки із успішною здачею обов'язкового екзамену із російської мови не залежно від профілю навчання[50].

На законодавчому ж рівні, Радянський Союз вибудовував образ найдемократичнішої, найосвітченої держави в світі. В Конституції УРСР 1937 року декларувалась рівноправність громадян УРСР незалежно від їх національності, заборонялось пряме чи безпосереднє обмеження прав чи навпаки, їх обмеження залежно від національної приналежності, а також проголошувалось право навчання у школах рідною мовою[51].

Хоча останнє формулювання щодо «рідної мови» має доволі глибокий латентний зміст. Найперше питання яке виникає: «Яку мову вважати рідною?» З юридичної точки зору на території українських земель рідною мала б бути українська, оскільки дане положення сформульоване і введене в Основному законі УРСР. Але фактично, з огляду на те, що до кінця 30-х років Донбас і більша частина південних областей була заселена переселенцями із інших частин Радянського Союзу носіями російської мови, відповідь приходить сама собою. Реалізація конституційних положень на сході України у вигляді

---

[49] Постановление СНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Об издательстве и продаже учебников для начальной, неполной средней, средней школы» от 7 августа 1935 года / *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* Т. 6. Москва : Изд-во полит. лит., 1984. С. 254. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022).

[50] Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) О работе высших учебних заведений и о руководстве высшей школой 23 июня 1936 года. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6.* Москва : Изд-во полит. лит., 1984. С. 351. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022).

[51] Конституція (Основний закон) Української радянської соціалістичної республіки від 30 січня 1937 року. URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html (Дата відвідування 10 лютого 2022)

русифікації почала давати свої плоди вже на початку 40-х років XX століття[52].

В період Другої світової війни мовне питання відійшло на другий план, оскільки на першому плані стояла необхідність у посиленні ідейно-патріотичного виховання населення та протистоянням німецькому фашизму. В середині літа 1942 року вся території України була окупована німецькими військами, які ставили за мету використання освіти як інструменту встановлення «нового порядку» на захоплених територіях. Мовне питання поглиналось освітньою політикою німецької влади, що базувалась на расистському характері та ідеологічній спрямованості. Результатом встановлення нового порядку стало знищення 5 тисяч бібліотек з 19 млн. книжок. В даний період про вживання та вивчення української мови не йдеться. Так само, про регулювання вживання української мови не йшлось і в повоєнний час. Більша частина нормативних актів повоєнного періоду ставить питання про підняття рівня патріотичного виховання, висвітлення героїзму вождів, які «привели радянський народ до перемоги»[53].

Із відновленням еконономіки та мирного життя в країні знову постає питання мови. Прихований механізм русифікації у сфері освіти містило в собі розпорядження № 3947-р Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 року, яке передбачало звільнення учнів початкових, семирічних і середніх шкіл союзних республік від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо ця мова не була рідною і навчання у школі здійснювалося не на мові цієї республіки[54]. Такий стан справ тривав до кінця 50-х років. 24 грудня 1958 року Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР», яким започаткувалася новий етап м'яких ідеолого-правових заходів придушення української мови. Названим нормативним актом українська мова та література були введені у список необов'язкових предметів, а в російських школах скорочено кількість годин на

---

[52] Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках XX століття. *Наукові записки ІПіЕНД. ім І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. № 3 (65). С. 365–367. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yarmolenko_movna.pdf (Дата відвідування 10 ютого 2022)

[53] Мічуда В. В. Радянська система освіти в повоєнний період (1945–1950). *Молодий вчений.* № 12.1 (40), грудень, 2016 р. С. 268. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/62.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

[54] Бажан О. Мовний процес в українській рср в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.). С. 95–103. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/78249/06-Bazhan.pdf?sequence=1 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

вивчення даних предметів. При чому, такі дії прикривались бажанням батьків і дітей[55].

Практика встановлення привілейованого правового режиму для російської мови посилюється на початку 60-х років. Причому, ця привілейованість встановлюється шляхом «розмивання» смислів, нав'язуванням братерської єдності всіх народів Радянського Союзу, їх дружби з трудящими соціалістичних країн. При цьому, акцент робився на тому, що російська мова є мовою між національного спілкування, стає рідною для різних національностей, а національні ознаки є неістотними, оскільки всі народи СРСР прагнуть патріотизму, дружби, солідарності.

Особливістю також є те, що такі привілеї встановлюються нормативними актами підзаконного рівня, частіше – спільними документами (вказівками) центрального комітету комуністичної партії уряду УРСР[56]. Так, згідно Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 травня 1963 року радянським урядом була визнана, необхідність розвитку вищої та середньої спеціальної освіти в напрямку формування «…високої комуністичної свідомості…», розвитку «…почуття радянського патріотизму», виховання «….готовності до захисту соціалістичної Батьківщини» та «духу солідарності з усіма народами…»[57].

На виконання партійних документів, Радою міністрів СРСР надається доручення Міністерству освіти УРСР, Міністерству культури УРСР, організувати видання шкільної серії вибраних творів класичних і кращих творів *радянських та зарубіжних* письменників[58]. Продовжуючи наступ на українську мову, вже через місяць радянський уряд приймає наступну постанову, в якій вказується на необхідність: «виховувати школярів на революційних і трудових традиціях

---

[55] Парахіна М. Особливості русифікації в Українській РСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х років (До історії мовної проблеми). *Український історичний журнал.* 2014. № 4. С. 132–133.

[56] Шевченко С. М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50–60-ті роки XX ст.). 2014. С. 233–242. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/84274631.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022).

[57] Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию высшего и среднего специального образования, совершенствованию подготовки и использования специалистов» 1963 г. В Коммунистической партии Советского Союза в постановлениях решения съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6 (1961–1965). Москва : Политиздат, 1983. С. 348–349.

[58] Постановление ЦК КПСС и СМ СССР Постановление ЦК КПСС и СМ СССР «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы» № 874 от 10 ноября 1966 года. URL: http://base.garant.ru/1566260/ (Дата звернення 12 лютого 2022).

радянського народу; розкривати значення *братерської єдності всіх народів Радянського Союзу…»*; виховувати учнів у дусі *солідарності з усіма народами…»*[59]. Коментуючи наведені положення необхідно відмітити перенесення акцентів в юридичній техніці формування нормативних актів даного періоду із націоналістичної площини (заборона української мови, встановлення преференцій вивчення російської мови) на ідеологічно-патріотичний (виховання радянської людини, здатної до дружби братерства та солідарності з усіма народами світу). Таким чином, відбувалось ослаблення, вичищення від націоналістичних (національних) ознак ідентифікуючих українських характеристик і формування викривленого радянського світогляду.

Початок 70-х років ознаменувався відкритою політичною боротьбою проти носіїв української мови. Так, центральне партійне керівництво приймає Постанову ЦК КПРС 1971 року «Про політичну боротьбу серед населення Львівської області», яка встановлює порядок проведення каральних заходів щодо науково-педагогічної та творчої інтелегенції, яка чинила спротив русифікації[60]. Доповідаючи на з'їзді ЦК КПРС 1972 року про ідеологічну ситуацію в УРСР Перший секретар ЦК КПРС В. Щербицький вказував, що російська мова «…стала другою рідною мовою в УРСР і є загальним засобом забезпечення взаємного спілкування всіх народів СРСР»[61]. На підкріплення політичного курсу взятого в напрямку русифікації тодішній уряд УРСР в 1974 році приймає Закон УРСР «Про народну освіту», в якому незмінно декларувалась *«…*свобода вибору мови навчання: навчання рідною мовою або мовою іншого народу СРСР»[62]. Завданнями даного закону було забезпечення подальшого зростання культури нової формації «радянського народу», формування комуністичного світогляду формування у молодого покоління

---

[59] Постанова ЦК КП України і Ради Міністерства Української РСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» № 900 від 8 грудня 1966 р. *Офіційний сайт Верховної ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-66-%D0%BF#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022).

[60] Реєстр розсекречених архівних фондів України : міжархів. довідник. Т. 3. *Розсекречені архівні фонди ЦДАВО України, ЦДНТА України, Держархіву в АРК, держархівів областей України, міст Києва і Севастополя (2004–2010 рр.).* Упоряд. С. Зворський; Редкол. О. Гінзбург (гол.) та ін. Київ : Укрдержархів ; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства, 2013. 706 с.

[61] Щербицкий В. *Воспитывать сознательных атктивных строителей комунизма.* Москва : Политиздат, 1974. 83 с.

[62] Закон УРСР «Про народну освіту» від 1 жовтня 1974 року : Постанова Верховної Ради УРСР від 28 червня № 2779-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html

марксистсько-ленінського світогляду, соціалістичного інтернаціоналізму та радянського патріотизму.

В Конституцію 1978 року традиційно переходить декларативна норма «…Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР», а також положення про захист їх національної ідентичності: «Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за законом»[63]. Водночас, на заявленому демократичному фоні приймається підзаконний акт, який не просто перекреслює всі національні та мовні права, але слугує інструментом поглиблення соціокультурної травми. Уряд УРСР виконує пряме розпорядження всесоюзного уряду про скорочення україномовних шкіл приймаючи підзаконні нормативні акти, в яких здійснюється розробка конкретних заходів направлених на викреслення української мови із культурного, наукового, освітянського середовища[64]. Зокрема, Міністерству освіти УРСР, Держплану УРСР, Виконкомам обласних (Київської і Севастопольської міських) Радам депутатів трудящих, центральний уряд СРСР надає перелік конкретних методичних, навчальних, організаційних, наукових заходів щодо підняття якості вивчення російської мови в школах. Серед таких заходів передбачалося: збільшення в школах кількості учителів російської мови та літератури; пільги для абітурієнтів педагогічних ВНЗ, які обрали спеціальність російська філологія; створення окремих кафедр; відкриття наукових відділів та аспірантури; збільшення обсягів фінансування на облаштування в школах кабінетів російської мови та літератури, в тому числі на забезпечення встановлення лінгафонних систем; збільшення методичного забезпечення та розширення обсягів підвищення кваліфікації для вчителів російської мови та літератури тощо[65].

Реформування освіти оголошене у 80-х роках значно не вплинуло на використання української мови. Аж до набуття Україною незалежності

---

[63] Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року. URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html

[64] Постанова Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» № 518 від 2 листопада 1978 р. *Офіційний сайт Верховної ради України URL:* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022)

[65] Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР : Постанова Ради міністрів УРСР від 2 листопада 1978 р. № 518. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022)

спостерігалось збільшення годин на обов'язкове вивчення російської мови із 6-ти річного віку[66]. Результатом русифікації, на прикінці 80-х в містах південної України (Миколаїв, Донецьк, Луганськ, Сімферополь) не залишилось жодної української школи, в інших – спостерігалось різке скорочення[67].

Демократизація суспільства, що відбувалась в останні роки існування СРСР, винесла на порядок денний обговорення болісних проблем, серед яких найактуальнішими, виявилися мовні проблеми пов'язані з деформацією в мовно-культурному розвитку союзних республік. Відкрите обговорення в ЗМІ та на партійних з'їздах національних мовно-культурних питань, яскраво показало смислову і змістовну порожнечу пропагованих десятиліттями тез про рівність мов усіх народів СРСР та повноцінний розвиток націй під «крилом комуністичної партії СРСР». Але наслідки семидесятилітнього впливу радянської пропаганди втіленої в заідеологізоване законодавство покладене на травмовану свідомість української нації впливає на соціальне та політичне життя українського суспільтва і досьогодні.

Залежно від політичних та соціальних обставин радянська влада застосовувала м'які та жорсткі ідеологічні впливи. В першому випадку йдеться про введення радянською владою в нормативні акти декларативних норм, зміст яких говорив про демократичні засади здійснення влади, рівність між націями, народами, мовами, неприпустимість порушення прав різних національностей, тощо. Жорсткі ідеологічні впливи забезпечувались введенням норм, які дозволи чи прямо передбачали силових заходів.

В результаті аналізу партійних та нормативних актів СРСР та УРСР було виявлено послідовний процес у формуванні соціокультурної травми українському народу, що складається з двох стадій. Перша стадія – створення ідеологізованої мови – тоталітарної мови, яка стає інструментом впровадження ідей тоталітарної влади. Друга стадія – використання травмованої ідеологізованої мови в нормативних актах, які в свою чергу стають інструментом впливу в соціумі.

Аналіз нормативних актів показав, що при встановлені правового регулюванні використання російської та української мов, прямих нормативних заборон використання української мови не зафіксовано,

---

[66] Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» № 287 від 10 липня 1984 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (Дата відвідування 10 лютого 2022)

[67] Крипякевич І., Дольницький М. *Історія України*. Львів : Меморіал, 1991. 352 с.

хоча радянською владою широко застосовується диспозитивний метод правового регулювання щодо її вивчення та використання. В той же час, зафіксовано наявність імперативних норм, в яких встановлювався привілейований правовий режим для розвитку, застосування, вивчення російської мови.

На рівні законодавчих норм встановлюються загальні норми, що декларували рівний розвиток і захист української мови та культури на івні із російською мовою та культурою. На рівні підзаконних актів, відслідковується послідовна і така, що посилюється тенденція до пригнічення національної культури, зокрема української мови. В підзаконних актах УРСР встановлювались правові та організаційні методи обмеження застосування мови та розвитку національної культури, починаючи із встановлення привілейоване правового режиму для розвитку та підтримки російської мови в культурі, освіті, науці, і аж до фізичного знищення носіїв української мови та культури.

Такий розрив між деклараціями та фактичним виконанням мовної політики призводить до травмування свідомості українського народу. Саме таким чином формувалась «радянська людина» основною, об'єднуючою та визначальною ознакою якої стала російська мова. Як результат, з одного боку встановлювалась декларативна рівність всіх народів в рамках Радянського Союзу, а з іншого боку розвивався культ російської мови як основи «об'єднання народів», забезпечення їх «рівності в сім'ї СРСР». Це призвело до того, що на території України періоду існування СРСР з'явився дивний, і в той же час надзвичайно небезпечний покруч «російськомовний українець», який став головною причиною сучасної політичної, економічної та правової розрізненості українського народу і, як результат, нестабільності незалежної України.

ВИСНОВКИ

На сьогодні Україна, що проіснувала вже майже 30 років як незалежна держава, намагається будувати державність на демократичних засадах. Український народ має глибоко вкорінену соціокультурну травму, що стало одним із факторів нинішнього розколу в суспільстві на ґрунті мовного питання. Мовний розкол України – це не тільки опозиція двох мов, але це також протистояння ідентичностей і цивілізаційних орієнтирів населення. Асимільовані і денаціоналізовані середовища великих міст південно-східних і частково центральних областей нашої держави стали не тільки блокатором процесу формування солідарності української нації, а й основною причиною зовнішньої агресії. Саме під приводом захисту «російськомовних українців» Російська Федерація, яка проголосила себе

правонаступницею СРСР окупувала територію Криму та частину Донецької і Луганської областей.

Все це вимагає від держави Україна впровадження виваженої та дієвої державницької мовної політики, основою якої мають стати впровадження дієвих правових механізмів процеси дерусифікації з паралельним вжиттям заходів щодо впровадження в реальне життя суспільства статусу української мови як державної, а також забезпечення її розвитку в майбутньому.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто процес формування соціокультурної травми на території сучасної України під впливом мовної політики СРСР.

Авторами проаналізовано нормативно-правові джерела на предмет виявлення тенденцій в правовому регулюванні мовної політики СРСР і її ролі в завданні соціокультурної травми українському народу. Було проаналізовано комплекс нормативних джерел СРСР та УРСР законодавчого та підзаконного рівня. Аналізу також піддавались рішення та резолюції з'їздів та конференцій більшовицької (комуністичної) партії, оскільки партійні документи були основою всіх нормативних актів, в тому числі і в питаннях розробки мовної політики.

В процесі дослідження доводиться, що завданню соціокультурної травми українському народу сприяв розрив між фактичним та заявленим відношенням радянської влади до української мови та її носіїв. Причому такі подвійні стандарти фіксуються на різних рівнях нормативних актів. На законодавчому рівні декларується рівність української мови та культури із російською; на підзаконному рівні – встановлюються пріоритетні економічні, соціальні, правові режими функціонування, вивчення та розвитку російської мови. Показано дві стадії формування соціокультурної травми за допомогою мови: перша формування «тоталітарної мови» під впливом ідеології; другий – використання травмованої мови в нормативних актах для виховання нової нації «совєтського народу».

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що в результаті мовної політики СРСР сучасне українське суспільство отримало соціокультурну травму, яка проявляється у вигляді існування в українському суспільстві «російськомовних українців». Останнє стає підставою для агресії сусідніх держав під приводом захисту їх «мовних прав».

Література

1. Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimor: Johns Hopkins University Press. 1996. 167 p.

2. Neal A. *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century.* Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe,1998. 224 p.

3. Caruth C. *Trauma. Explorations in Memory.* Baltimor and London : Johns Hopkins University Press, 1995. 284 p.

4. Maruvama M. Post-totalitarian Deconversion Trauma. *Hyman Systems Management.* 1996. № 15. P. 135–137.

5. Alexander J.C. *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology.* Oxford: University Press, 2003. 238 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195160840.001.0001 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

6. Hirschberger G. Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. Front. *Psychol.* 2018. Vol. 9. 1441 p. Doi: 10.3389/fpsyg.2018.01441 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

7. Volkan V. Chosen trauma: unresolved mourning. In *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism.* New York : Farrar, Straus, & Giroux, 1997. 564 p.

8. Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Golledge, J., and Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90 (2). P. 308–333. doi: 10.1037/0022-3514.90.2.308 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

9. Штомпка П. Социальные изменения как травма. *Социс.* 2001. № 1. С. 6–16.

10. Штомпка П. Культурная травма в посткомунистическом обществе. *Социс.* 2001. № 2. С. 3–12.

11. Штомпка П. *Социология. Анализ современного общества.* Москва : Логос. 2005. 664 с.

12. Тощенко Ж. Т. *Общество травмы: между эволюцией и революцией (опыт теоретического и эмпирического анализа).* Москва : Весь мир, 2020. 352 с.

13. Старинський М. В. Соціокультурні перешкоди ефективному впровадженню децентралізації в Україні. *Форум права.* № 2. 2020. URL: http://forumprava.pp.ua/files/131-142-2020-2-FP-Starynskyi_14.pdf. (Дата відвідування 10 лютого 2022)

14. Старинський М. В. Історико-правові передумови для виникнення корупції як наслідку соціокультурної травми на території України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 3. С. 22–26. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

15. Starinskyi M. V., Zavalna Zh. V. Social conscience of the Ukrainian nation: peculiar features of its formation during the establishment of soviet dictatorship and consequences of its modern functioning. In *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union:* Collective monograph. Riga : Izdevniecība “Baltija

Publishing”, 2020. P. 925–953. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-588-43-3/2.19 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

16. Тощенко Ж. Т. Травма как деформация эволюционного и революционного развития общества (опыт социологического теоретизирования). *Социс.* 2017. № 4. С. 20–29.

17. Славин Б. Ф. *Идеология возвращения.* Москва : Социально-гуманитарные исследования. 2009. 234 с.

18. Levi P. *Survival in Auschwitz.* New York, NY: The Orion Press, 1959. 212 p.

19. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. / Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / пер. Г. В. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1984. 289 с.

20. Гайдеггер М. *Гельдерлін і сутність поезії* / Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. 633 с.

21. Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму.* Київ : КЛІО, 2017. 240 с.

22. Алексеев С. С. Советское право как средство осуществления политики КПСС. *Правоведение.* 1977. № 5. С. 15–23.

23. Корельский В. М. Об особенностях и значении норм, содержащихся в совместных постановлениях ЦК КПСС и Совета министров СССР. *Правоведение.* 1965. № 2. С. 23–28.

24. Ленин В. И. *Полное собрание сочинений.* Москва : Издательство политической литературы, 1974. Т. 41. 412 с.

25. Хаски Ю. *Российская адвокатура и советское государство. Происхождение и развитие советской адвокатуры 1917–1939 р.р.* Москва : Ин-т государства и права РАН,1993. 183 с.

26. Ромашов Р. А., Пеньковский Е. В. *Философия права и преступления*. Санкт-Питербург: Алетея, 2016. 344 с.

27. Штейнберг И. З. *Нравственный лик революции (1919–1921).* Берлин, 1923. 313 с.

28. Рогозин Э. Л. *Ленинская мифология государства.* Москва : Юристь,1996. 320 с.

29. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р./ *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941)* / за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.

30. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР.

1922 года». URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/UK_RSFSR_1922_goda.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

31. Резолюция Восьмого съезда РКП (б) «О политической пропаганде и культурно-просветительной работе в деревне» от 18–23 марта 1919 / *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1917–1922.* Т. 2. Москва : Издательство политической литературы, 1983. 606 с. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8624-t-2-1917-1922-1983#mode/inspect/page/611/zoom/4 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

32. Письмо ЦК РКП (б) всем парттийным организациям «О проведении чистки партии» от 27 июля 1921 г./ *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1917–1922.* Москва : Издательство политической литературы, 1983. Т. 2. 606 с. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8624-t-2-1917-1922-1983 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

33. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* / Ю. Шаповал, В.Пристайко, В. Золотарьов. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

34. *Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов* / под общ. ред. А. Н. Яковлева. Москва : Политиздат, 1991. 461 с.

35. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березеня 1919 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022 року)

36. Кримінальний кодекс УСРР, 1927 р. Київ : Держполітвидав, 1950. URL: https://toloka.to/download.php?id=54866&t=42099

37. Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи проти куркульства» від 23 січня 1930 р. та Постанова ВКП (б) «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р. / Васильєв В., Лінн В. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.).* Вінниця : Логос, 1997. 536 с.

38. Спеціальне розпорядження НКЮ «Про соціальнокласовий підхід при винесенні вироків керуючись постановою від 7 серпня 1932 р.” від 14 вересня 1932 р. *Борьба с преступностью в Украинской ССР: сб. док.* : в 2 т. / Авт. очерка и сост. проф. П. П. Михайленко. Київ : КВШ МООП УССР, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. 1967. 952 с.

39. Наказ НКВС СРСР № 00447 «Про операцію 144 по репресії колишніх куркулів, злочинців та ін. антирадянських елементів», спрямований на виконання постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р.» від 30 липня 1937. / Білокінь С. І. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження.* Київ : НАН України, 1999. 448 с.

40. Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року. URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html

41. Гражданский кодекс Украинской Социалистической Советской Республики (УССР) от 16 декабря 1922 года. URL: https://yurist-online.org/publ/kodeksy_ukrainy_kodeksi_ukrajini/grazhdanskij_kodeks_ussr_1922_goda_civilnij_kodeks_usrr_1922_roku/3-1-0-152 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

42. Кримінальний кодекс УСРР, 1927 р. станом на 1949 р. Київ : Держполітвидав, 1950. URL: https://toloka.to/download.php?id=54866&t=42099 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

43. Уголовный кодекс Р. С.Ф. С.Р. от 1 июня 1922 года. Собрание узакононений № 15. 153 с. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/UK_RSFSR_1922_goda.pdf(Дата відвідування 10 лютого 2022)

44. Уголовный кодекс Украинской ССР от 28 декабря 1960 года. Киев : Государстенное издательство политической литературы УССР, 1961. 133 с.

45. Резолюция съезда «О национальном вопросе». Седьмая (апрельская) Всеросийская конференция РСДРП (б) 24–29 апреля (7–12 мая) 1917 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 1. 1898–1917*. Москва : Политиздат, 1983. 638 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

46. Резолюция съезда «О национальном вопросе». XII съезд РКП (б) 17–25 апреля 1923 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 3. 1922–1925*. Москва : Политиздат, 1983. 489 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

47. Декрет ВУЦВК про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською 21 лютого 1920 р. Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Сп. 413 (1). Арк. 129.

48. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. II съезд Советов СССР 31 января 1924 года. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1924.htm (Дата відвідування 10 лютого 2022)

49. Постанова Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України “Про обов’язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України» від 9 березня 1919 року. Збірка узаконень УСРР 1919 р., № 23, арт. 260.

50. Постанова ВУЦВК’У “Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською» від 21 лютого 1920 р. Збірка узаконень УСРР 1920 р., № 1, арт. 5.

51. Постанова РНК УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховавчих та культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р. Збірка узаконень УСРР 1923 р., № 29 арт. 15.

52. Положення РНК УСРР «Про забезпечення рівноправности мов та про сприяння розвиткові української культури». Збірник узаконень УРСР 1927 р., № 1, арт. 34.

53. Постановление СНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Об издательстве и продаже учебников для начальной, неполной средней, средней школы» от 7 августа 1935 года / *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* Т. 6. Москва : Изд-во полит. ит., 1984. С. 254. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf(Дата відвідування 10 лютого 2022)

54. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О работе высших учебних заведений и о руководстве высшей школой» 23 июня 1936 года. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. Москва : Изд-во полит. лит., 1984. С. 351. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

55. Конституція (Основний закон) Української радянської соціалістичної республіки від 30 січня 1937 року. URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html (Дата відвідування 10 ютого 2022)

56. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках XX століття. *Наукові записки ІПіЕНД. ім І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. № 3 (65). С. 365–367. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yarmolenko_movna.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

57. Мічуда В. В. Радянська система освіти в повоєнний період (1945–1950). *Молодий вчений.* № 12.1 (40), грудень, 2016 р. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/62.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

58. Бажан О. Мовний процес в українській рср в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.). С. 95–103. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/78249/06-Bazhan.pdf?sequence=1 (Дата відвідування 10 лютого 2022)

59. Парахіна М. Особливості русифікації в Українській РСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х років (До історії мовної проблеми). *Український історичний журнал.* 2014. № 4. С. 128–146.

60. Шевченко С. М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50–60-ті роки XX ст.). 2014. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/84274631.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

61. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию высшего и среднего специального образования, совершенствованию подготовки и использования специалистов» 1963 г. / *Коммунистической партии Советского Союза в постановлениях решения съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6 (1961–1965).* Москва : Политиздат, 1984. С. 348–349. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/sb_kpss-v-rezolutsiyah-1-6.pdf (Дата відвідування 10 лютого 2022)

62. Постановление ЦК КПСС и СМ СССР Постановление ЦК КПСС и СМ СССР «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы» № 874 от 10 ноября 1966 года. URL: http://base.garant.ru/1566260/ (Дата звернення 12 лютого 2022)

63. Постанова ЦК КП України і Ради Міністерства Української РСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» № 900 від 8 грудня 1966 р. *Офіційний сайт Верховної ради України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-66-%D0%BF#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022)

64. Реєстр розсекречених архівних фондів України : міжархів. довідник. Т. 3. *Розсекречені архівні фонди ЦДАВО України, ЦДНТА України, Держархіву в АРК, держархівів областей України, міст Києва і Севастополя (2004–2010 рр.)* / ред. Гаранін І. ; упоряд. С. Зворський; Редкол. О. Гінзбург (гол.) та ін. Київ : Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства, 2013. 706 с.

65. Щербицкий В. *Воспитывать сознательных атктивных строителей комунизма.* Москва : Политиздат, 1974. 83 с.

66. Закон УРСР «Про народну освіту» від 1 жовтня 1974 року. Постанова Верховної Ради УРСР від 28 червня № 2779- VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html (Дата відвідування 10 лютого 2022)

67. Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року. URL: URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html (Дата відвідування 10 лютого 2022)

68. Постанова Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» № 518 від 2 листопада 1978 р. *Офіційний сайт Верховної ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF#Text (Дата відвідування 10 лютого 2022)

69. Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» № 287 від 10 липня 1984 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (Дата відвідування 10 лютого 2022)

70. Крипякевич І., Дольницький М. *Історія України*. Львів : Меморіал, 1991. 352 с.

Information about the authors:
Starynskyi Mykola Volodymyrovych,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Administrative,
Economic Law and Financial and Economic Security
Sumy State University
2, Rymskogo-Khorsakova str., Sumy, 40000, Ukraine

Zavalna Zhanna Viktorivna,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Civil Law
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-5

ПОВЕДІНКОВІ АНОМАЛІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чубіна Т. Д., Косяк С. М., Федоренко Я. А.

ВСТУП

Сучасне українське суспільство проходить складний період глибоких соціальних змін. Причиною цього стали як внутрішні так і зовнішні фактори впливу. Дослідження процесу трансформації суспільства притягує особливу увагу до важливого сегменту − молодіжного середовища, до «гострих питань» його функціонування та існування, а саме, залежної та девіантної поведінки.

Проблема залежної та девіантної поведінки молоді була і залишається актуальною для будь-якого суспільства. Вона є однією з найважливіших у сучасній психології, кримінології, конфліктології, соціології, педагогіці. Важливим підґрунтям у розв`язанні окресленої наукової проблеми є теорія і практика, накопичена у вище зазначених галузях. Адже, дане суспільне явище наносить реальну моральну та матеріальну шкоду як самим суб`єктам девіантної поведінки, так і людям, що їх оточують.

У наш час стрімко зростає зацікавленість до різнопланових аспектів залежної та девіантної поведінки. У сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, існують різні підходи, щодо визначення поняття залежної та девіантної поведінки, а також її причин. Найбільш розповсюджені форми відхилень вивчаються психологами, медиками, педагогами, соціологами, соціальними працівниками тощо.

Так наприклад, соціологія девіантної поведінки властивими їй методами досліджує сутність соціального явища девіація – відхилення в діях і поведінці окремих людей та груп. Вона зосереджує увагу насамперед на розкритті сутності девіацій на основі комплексно-системного підходу, який включає біологічний, психологічний, соціологічний аспекти, що дає можливість забезпечити наукову діагностику девіантної поведінки, її причин і проявів (правопорушень, злочинів, різних форм соціальної патології) та допомагає визначити і реалізувати шляхи її подолання відповідно до потреб середовища, їхнього усвідомлення і діяльного задоволення задля утвердження законності і правопорядку.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей залежної та девіантної поведінки, з`ясування чинників, що зумовлюють її прояви у молодіжному середовищі та вплив на суспільство особливо в період трансформації.

Теоретичну основу дослідження склали роботи вітчизняних і зарубіжних вчених-суспільствознавців. Проблема залежності та відхилень, на початку свого наукового становлення, була досліджена у багатьох соціологічних і криміналістичних працях (М. Вебера, Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Н. Смелзера, М. П. Бруханського, М. М. Гернета, М. К. Реймера). Соціальні аспекти девіантної поведінки досліджували Н. А. Андреєв, В. С. Афанасьєв, М. І. Боднєва, Я. І. Гілінський, В. М. Кудрявцева та інші. Психологічні аспекти цього явища обґрунтовувалися в працях І. П. Башкатова, О. І. Бондарчук, Б. С. Братуся, М. І. Буянова, Л. С. Виготського, О. В. Змановської, Н. Ю. Максимової, Д. І. Фельдштейна та інших. Педагогічні складові знайшли відображення в працях А. О. Дробинської, І. В. Козубовської, В. В. Овчаренка, І. П. Підласого, М. М. Фіцули та інших[1]. Питання формування адикцій, їх лікування та профілактики розкриваються в роботах А. Єгорова, Ц. Короленка, Є. Змановської, В. Менделевича, С. Смагіна та інших. Проблеми соціально-педагогічної профілактики і корекції адитивної поведінки досліджували Н.Бугайова, Н. Заверико, Г. Золотова, О. Песоцька, А. Підмога та інші[2].

Увагу вчених привернули соціально-психологічні (міжособистісні стосунки) та індивідуально-особистісні (ставлення до себе, особливості мотиваційної сфери, пізнавальної діяльності тощо) характеристики, між якими виявлені складні взаємозв’язки.

1. Залежна поведінка: основні положення та типи

У розмовному англійському слово addiction використовують у розумінні: згубна звичка, пристрасть і відносять практично до будь-якої речовини, заняття або взаємодії. Тепер кажуть, що у людей є «адикція» (залежність) – до їжі, куріння, азартних ігор, покупок, роботи, гри й сексу[3]. Основною причиною формування адикції, досить часто є, прагнення особи з низькими адаптивними можливостями втекти від травмуючої реальності за допомогою переживання

---

[1] Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 106.

[2] Лютий В. П. Нехімічні адикції як предмет соціальної роботи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)*. Луганськ, 2013. № 11 (270). С. 159.

[3] Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 58.

інтенсивних емоцій або зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин, фіксації уваги на певних предметах або видах діяльності (адиктивних об'єктах, або об'єктах залежності)[4]. Адективну особу відрізняють прагнення до відходу від реальності та ознаки особистісної незрілості. Як правило, це прослідковується в невираженості інтелектуальних та духовних інтересів, моральних норм, психологічній нестійкості, безвідповідальності та ін.

Існують універсальні ознаки залежностей для всіх їхніх форм: особливість, надцінність об'єктів залежності; зміни настрою адикта; зростання толерантності до об'єкта залежності; симптоми відміни; конфлікти з оточенням і самим собою; рецидиви непереборного потягу до об'єкта залежності[5].

Залежна поведінка формується поступово. Спочатку виникають переживання інтенсивної гострої зміни психічного стану у зв'язку з певними діями, певними формами поведінки або вживанням певних речовин та виникненням розуміння того, що існує спосіб змінити свій психологічний стан, відчути піднесення, радість, ейфорію, екстаз.

Процес залежності супроводжується внутрішньо особистісними конфліктами, стійким почуттям тривоги. Одночасно спрацьовують захисні механізми, що сприяють збереженню ілюзорного почуття психічного комфорту. Захисні формули такі: «мені непотрібні люди», «я вчиняю так, як мені подобається», «якщо я захочу, то все можна змінити». Як наслідок, залежна частина особистості повністю визначає поведінку людини.

У людини з певною хибною звичкою спостерігається перехід від переоцінювання власних чеснот до самозвинувачень як захисту від реакції суспільства на залежну практику. Стосунки з оточенням стають все більш хворобливими, супроводжуються випадками спровокованого, умовного або абсолютного відкидання. Непросто визначити, що виникає спочатку: деструктивні міжособистісні відносини й низька самооцінка або залежність. У будь-якому випадку процес включає і деструктивні зміни у взаєминах, і перекручення у само сприйнятті[6].

Відповідно до характеристик адиктивного чинника виділяють: хімічні, біологічні та поведінкові залежності.

---

[4] Песоцька О. П. Подолання адиктивних залежностей особистості. *Вісник Луганського національного університету мені Тараса Шевченка (педагогічні науки).* Луганськ, 2012. № 1 (236). С. 156.

[5] Железнякова Ю. В. Основні характеристики адиктивної поведінки. *Теорія і практика сучасної психології.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. № 2. С. 4–5.

[6] Ibid. С. 7.

Хімічні залежності пов'язані з використанням хімічних речовин, що змінюють психічний стан. Більшість з них включаються в обмін речовин і викликають явище фізичної залежності. Ці залежності класифікують за хімічною речовиною, до якої виникає звикання, наприклад, тютюнокуріння (нікотинізм). До біологічних залежностей відносять залежність від їжі (переїдання й голодування).

Недостатньо вирішеною проблемою сучасної адиктології є діагностика та класифікація поведінкових залежностей. Вони диференціюються переважно за критерієм предмету. Найбільш поширеними є такі:

1) патологічна схильність до азартних ігор: гемблінг, лудоманія;

2) технологічні залежності: інтернет залежність, комп'ютерні ігри, залежність від мобільних телефонів, телевізійна залежність;

3) еротичні залежності: залежність від закоханості, від сексу;

4) соціально-принятливі залежності: працеголізм, залежність від спортивних тренувань, від стосунків та спілкування (болтоголізм), залежність від покупок (шопоголізм), релігійна залежність (релігійний фанатизм, сектантство)[7].

Відносно критеріїв діагностики поведінкових залежностей найбільш широко застосовуються такі: спонукання до непродуктивної поведінкової діяльності (потяг), зростання напруження за відсутності предмету залежності, зняття напруженості під час реалізації залежності, стійкий потяг до залежних форм поведінки й напруженість, зміна поведінки, притаманна даній формі залежності, подальше існування визначається змінами емоційної сфери (наприклад, туга)[8].

За особливостями перебігу розрізняють: безперервні, випадкові або періодичні залежності. Їхній перебіг визначається специфічними психодинамічними й середовищними пусковими чинниками. Одна залежність може переходити в іншу або ж можуть мати місце декілька залежностей одночасно[9].

У розвитку залежності важливу роль відіграє адиктивний провокатор (провокатор залежності) – будь-яка особа, група або середовище, які підтримують залежну звичку. Багато залежних осіб знаходять інших людей, залежність яких стає виправданням їх власної. Адиктам необхідні люди, які або дають їм те, чого їм не вистачає, або віддзеркалюють їхні власні вади. Вони прив'язуються до таких людей – родичів, подружжя, коханців, однолітків, причому залежна

---

[7] Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 27.

[8] Ibid.

[9] Лютий В. П. Нехімічні адикції як предмет соціальної роботи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки).* Луганськ, 2013. № 11 (270).С. 160.

речовина або заняття стають каталізаторами цієї залежності. Такі об'єднання є носіями відповідної субкультури, вони не лише підтримують залежність, але стають постійним джерелом формування адиктивних провокаторів.

Залежності мають у своїй основі єдине джерело – соціальну дезадаптацію, коріння якої лежить, досить часто, в сім'ях. Сім'ї, яким притаманні найбільш глибокі дефекти соціалізації, свідомо чи мимоволі провокують своїх членів. Виділяють такі типи дисфункціональних, неблагополучних сімей:

• Псевдоблагополучна сім'я відрізняється жорстокими взаєминами, беззастережним домінуванням одного з батьків – особи з вираженими деспотичними рисами характеру, повним підпорядкуванням йому інших членів сім'ї, застосуванням фізичних покарань.

• Неповна сім'я може бути негативним чинником, через відсутність одного з батьків і позначитися на формуванні особистості дитини, підлітка, сприяти його десоціалізації.

• Проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за домінуюче положення в сім'ї, відсутністю співпраці між членами сім'ї, ізоляцією між батьками і дітьми.

• Аморальній сім'ї притаманні пияцтво й алкоголізм, систематичні конфлікти, що виливаються в скандали і бійки, розпусну поведінку батьків та інших членів родини.

• Криміногенна сім'я – сім'я, члени якої здійснювали злочини. Іноді доводиться констатувати, що кримінальна діяльність є основним видом діяльності конкретної особи або сім'ї в цілому[10].

До соціальних чинників, що провокують залежність, відносять: нестабільність суспільства, доступність об'єктів залежності, відсутність позитивних соціальних і культурних традицій, контрастність рівнів життя, високій рівень міграції тощо. Слід зазначити, що більшість з вище зазначених чинників, на жаль, притаманні сучасному українському суспільству періоду трансформаційних змін.

Це провокує розвиток високого рівня групової і масової тривоги; порушення зв'язків в сім'ї та інших позитивно-значимих групах; нейтральне або схвальне відношення до деяких форм залежності в масовій свідомості; відсутність привабливих для молоді альтернативних форм поведінки.

Група однолітків як правило є важливим чинником у формуванні залежності. Потреба бути прийнятим у певне середовище або утвердити свій статус часто сприяє непередбачуваному втягненню у

---

[10] Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 58.

процес залежності. Залежність стає наслідком намагання зайняти лідерську позицію серед однолітків, коли підліток не в змозі отримати статус лідера іншим шляхом. Залежна поведінка у цих випадках є формою псевдолідерства.

Центральним провокуючим чинником залежності може бути нездатність підлітка визначити соціально-прийнятні норми і реалізувати в поведінці типову для суспільства гендерно-еротичну роль. Не дивно, що особа входить в залежну практику, щоб впоратися зі страхами, почуттям провини або тривоги.

На першому місці у переліку чинників ризику – переживання стійких невдач в школі й конфліктів з батьками, вчителями, однолітками, почуття самотності, невизначеність сенсу життя, страх незатребуваності в майбутньому й особиста неспроможність у певних видах діяльності, незрілість особистісної ідентифікації, низька стійкість до стресів й обмеженість поведінкових стратегій. Як наслідок виникає потреба в зміні стану свідомості як засобі вирішення внутрішніх конфліктів.

До чинників ризику виникнення аддиктивної поведінки відносять і психічні травми, отримані в різні періоди життя, нервово-психічну нестійкість, деякі акцентуації характеру, поведінкові реакції групування, емансипації, захоплення (хобі) і формування сексуальних потягів.

Залежність може виникнути на різних стадіях життя особи під дією різних чинників, або їхніх комбінацій. На жаль, вони не завжди доступні для аналізу. Адиктивний процес має тенденцію до автономності та самовідтворюванності і за короткий проміжок часу стає самодостатнім та стійким. Саме тому, первинні причини часто залишаються не виявленими і зв’язок їх із процесом залежності знайти практично неможливо.

До стійких типів залежності відносяться хімічні. Серед них найбільш поширені: алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління. Дві перші форми включені й до відхильних форм поведінки. Детальніше про них йтиметься у другому розділі дослідження.

Тютюнопаління або нікотинізм та вживання алкоголю відносяться до найбільш розповсюджених засобів отримання, так званого, задоволення. На вживання тютюну впливають соціальні чинники: у підлітків куріння може бути проявом реакцій протесту, емансипації, бажання стати дорослим, конформності до субкультури однолітків[11]. У дорослих – як підкріплення виступають приємні асоціації. Значну роль відіграє реклама.

[11] Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. С. 23.

Тютюнопаління – одна з найбільш шкідливих та найбільш поширених форм залежності. Встановлено, що первинним підкріпленням куріння є нікотин – речовина, що відноситься до класу наркотичних сполук. Нікотин не викликає стану ейфорії, що притаманно іншим наркотичним речовинам, але фізичне й психічне звикання до нього таке саме, як і до інших наркотиків. При курінні тютюну нікотин проникає з димом у дихальні шляхи, всмоктується слизовими оболонками і викликає стан приємного розслаблення, релаксації. Центральна дія починається через декілька секунд від початку куріння. Нікотин має менш інтенсивний заспокійливий ефект в порівнянні з іншими психофармакологічними речовинами.

У курця виникає почуття задоволення, знижується відчуття стресу, чому сприяють часті однотипні маніпуляції прикурювання, вдихання. У подальшому куріння викликає соматичне звикання, збільшується кількість викурених цигарок.

Симптоми, що з'являються у людей при спробах кинути курити, вказують на те, що нікотин викликає залежність. Лише одному з десяти курців вдається утриматися тривалий час. Причинами рецидивів стають негативні емоції або фрустрація.

Утворення стійкої тютюнової залежності, близької до алкогольної і барбітуратної, обумовлено багатьма чинниками. Воно пов'язане із віком, в якому починають палити, стажем, кількістю викурених за добу цигарок, з особливостями організму й характерологічними рисами курця. Важливу роль відіграють психосоціальні умови: куріння батьків, вчителів та інших дорослих (тенденція до ідентифікації) і особливо вплив друзів, що палять (солідарність).

Суспільна значимість даної проблеми, невирішеність питань результативного медико-психологічного лікування цієї залежності, змусила психологів сконцентрувати зусилля на створенні профілактичних програм. Такі програми активно залучають молодь до стратегій протидії впливам однолітків при підтримці громадськості, соціальних служб, засобів масової інформації.

Нехімічну поведінкову залежність викликає прагнення відходу індивіда від реальності через зміну свого психічного стану без застосування хімічних речовин. Це може бути захоплення, хобі, вподобання які займають домінуюче положення в житті та свідомості особи, шкодять соціальним зв'язкам та життєво важливим сферам діяльності. Це захоплення предметом або об'єктом у результаті якого всі інші види діяльності набувають другорядного значення або повністю блокуються. Як правило, сучасні форми поведінкових адикцій пов'язані з високими технологіями.

У наш час поширеною стала віртуальна залежність, що пов'язана з повсюдним поширенням Інтернету як у професійному, так і в буденному житті десятків мільйонів людей. В Україні актуальною ще є й проблема патологічного використання Інтернету. Мова йде про так звану «Інтернет-залежність» або віртуальну адикцію, включену в групу «технологічних залежностей».

Виділяють дві форми Інтернет-залежності: залежність від якої-небудь специфічної функції Інтернету (соціальні мережі, онлайнові служби, онлайнові аукціони, онлайновий продаж акцій, онлайновий гемблінг) та неспеціалізоване, багатоцільове надлишкове користування Інтернетом, тобто марна втрата часу в мережі без чіткої мети[12].

Значна частина Інтернет-залежних перебуває у глобальній мережі заради спілкування. Інтернет є привабливим, як засіб відходу від реальності за рахунок можливості анонімних соціальних інтеракцій. Велике значення має почуття безпеки та власної анонімності в ході спілкування через електронну пошту та в чатах. Це також можливість для реалізації певних уявлень та фантазій зі зворотним зв'язком і необмежений доступ до інформації – інформаційний вампіризм. Інтернет-залежність досить часто стає симптомом серйозних проблем у житті особистості, таких як: депресія, труднощі в спілкуванні в реальному житті.

Адикція до мобільних телефонів являється найбільш поширеною формою ґаджет-адикції. Постійне користування мобільним телефоном та надцінне відношення до нього може викликати різні види маній, що негативно впливає на психіку людини і її оточення.

Захоплення азартними іграми (гемблінг, лудоманія) становить специфічний вид поведінкових адикцій. Азартна гра як перерозподіл матеріальних цінностей на підставі випадку і ризику є подією, яка завжди пов'язана з програшем для однієї сторони й виграшем для іншої та сплеском емоцій. Це відволікає від буденних проблем, гра сприймається як приємне проведення часу. Хронічний гравець прагне до миттєвого задоволення, не звертаючи уваги на такі серйозні наслідки як руйнування сім'ї, втрата роботи та тощо.

Стан психічного дискомфорту, роздратування, неспокою розвивається через порівняно короткі проміжки часу після чергової гри і виникає бажання знову розпочати гру. Такі стани за рядом ознак: головним болем, порушенням сну, неспокоєм, пониженим настроєм, порушенням концентрації уваги нагадують стани абстиненції у наркоманів. Швидко втрачається здатність чинити опір спокусі й вирішивши раз і назавжди припинити грати, при щонайменшій

---

[12] . Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 110.

провокації (зустріч із старими знайомими, розмова на тему гри, наявність поруч грального закладу) гемблінг поновлюється.

Дослідники Ц. Короленко і Т. Донських виділяють основні ознаки гемблінгу: збільшення часу, що проводиться в ситуації гри; зміна кола інтересів, постійні думки про гру; неспроможність припинити гру як після великого виграшу, так і після постійних програшів; поступове збільшення частоти ігор, прагнення до більш високого ризику; періодично виникає напруга, що супроводжується ігровим «драйвом», прагненням знайти можливість пограти[13]. Зазначимо, що хвороблива пристрасть до азартних ігор частіше зустрічається у чоловіків, проте у жінок ця адикція набуває важчих форм. Жінки втягуються у небезпечне захоплення в три рази швидше, а психотерапії піддаються важче. На відміну від чоловіків, жінки набувають залежність від азартних ігор у зрілому віці, а найбільш поширеною причиною цього стають проблеми в особистому житті, від яких жінки намагаються втекти у гру. Найчастіше це відбувається у віці від 21 до 55 років, і в 1–4% випадків пристрасть набуває такі форми, при яких необхідна допомога психіатра. Кожен третій патологічний гравець є жінкою. Статеві відмінності між чоловіками і жінками полягають також у тому, що гемблінг у жінок супроводжує депресивний розлад, а у чоловіків – алкоголізм. Для «гравців» типові труднощі міжособових відносин, часті розлучення, порушення трудової дисципліни, часта зміна роботи[14].

Існують й соціальні чинники, що можуть привести до гемблінгу: неправильне виховання у сім'ї, участь в іграх батьків, знайомих, прагнення до гри з дитинства (доміно, карти, монополія), залежність від речей, переоцінка значення матеріальних цінностей, фіксована увага на фінансових можливостях, заздрість до багатших родичів і знайомих, переконання в тому, що всі проблеми можна вирішити за допомогою грошей. Як чинник ризику виділяють належність до національної меншини, відсутність сімейного статусу.

Гемблінг має ознаки циклічності. У ньому виділяють певні стадії: стадію виграшів, стадію програшів і стадію розчарування.

Стадії виграшів притаманні ознаки: випадкова гра, часті виграші, повернення до гри в уяві, збільшення розміру ставок, фантазії про гру, безпричинний оптимізм.

Для стадії програшів характерні: гра наодинці, вихваляння виграшами, роздуми тільки про гру, епізоди програшів, що затягуються, нездатність зупинити гру, великі борги, створені як законними, так і

---

[13] Бухановський А. О., Андрєєв А. С., Доні Є. В. Патологічний гемблінг, як приватний варіант хвороби залежної поведінки. Київ, 2004. С. 57.

[14] Ibid. С. 83.

незаконними способами, нездатність сплатити борги, відчайдушні спроби припинити грати, брехня і приховування від друзів своїх проблем, нехтування сімейними та службовими обов'язкам, відмова повертати борги, зміни особистісних характеристик: дратівливість, стомлюваність, нетовариськість[15].

Ознаками стадії розчарування є: втрата професійної і особистої репутації, подальше збільшення часу, що проводиться за грою, зростання розміру ставок, видалення від сім'ї і друзів, розкаяння, ненависть до інших, паніка, незаконні дії, безнадійність, суїцидальні думки і спроби, арешт, розлучення, зловживання алкоголем, емоційні порушення.

Дослідники приділяють особливу увагу помилкам мислення, які формують ірраціональні установки гемблерів. Помилки мислення бувають стратегічними, які обумовлюють загальне позитивне ставлення до своєї залежності, і тактичними, які запускають і підтримують механізм ігрового трансу.

До стратегічних помилок мислення відносяться такі внутрішні переконання: гроші вирішують все, зокрема проблеми емоцій і стосунків з людьми, невпевненість у сьогоденні і очікування успіху внаслідок виграшу, уявлення про можливість вирішити життєві невдачі успішною грою, заміщення фантазій про контроль над власною долею фантазіями про виграш[16].

До тактичних помилок мислення відносять: віру у виграшний (фартовий) день, установка на те, що обов'язково настане зламний момент у грі, уявлення, що можна повернути борги тільки за допомогою гри, тобто «відігратися», переконання про те, що вдасться грати тільки на частину грошей, сприйняття грошей під час гри як фішок або цифр на дисплеї, уявлення про ставки як про операції.

Дослідження особливостей гемблінгу серед підлітків в Англії та Уельсі виявило, що підлітки грають практично у ті ж ігри, що і дорослі. Разом з тим підлітки віддають перевагу ігровим автоматам, а також квиткам Національної лотереї.

До поведінкових залежностей належить залежність від витрати грошей (покупок). Вона визначається за певними критеріями: у особи виникає непереборне, нав'язливе і/або безглузде раптове бажання щонебудь купити; регулярно здійснюються покупки, часто купуються непотрібні речі, відвідування магазинів займає значно більше часу, ніж

---

[15] Литвиненко В. І. У тіні залежної сім'ї. Дитячі та підліткові проблеми. Полтава, 2001. С. 21.

[16] Максимова Н. Ю., Толстухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. К., 2000. С. 103–104.

спочатку планувалося; раптові бажання щось купити супроводжуються вираженим дистресом, неадекватною витратою грошей, стають серйозною перешкодою як у повсякденному житті, так і в професійній сфері або призводять до фінансових проблем (наприклад, борги чи банкрутство);у періоди між покупками зростає напруженість, яка знижується після чергової покупки, однак покупка зазвичай провокує виникнення почуття провини. Слід зазначити, що для встановлення діагнозу цієї залежності достатньо наявності одного з них.

Зупинимося ще на одному типі залежностей−біологічних. Харчова залежність – особливий вид біологічної залежності за якого їжа стає не засобом задоволення природньої потреби, а засобом захисту від проблем. Надмірне споживання продуктів харчування свідчить, що це стає адиктивним агентом, а переїдання допомагає людині втекти від реальності. Це доволі поширена залежність, оскільки під час вживання їжі відбувається фіксація на приємних смакових почуттях, виділяються специфічні ендорфіни. Виникає відчуття комфорту, задоволення і психічно неприємний зміст витісняється у підсвідомість. У моменти роздратування, невдоволеності, невдач і нудьги з'являється потреба щось з'їсти. На якомусь етапі разом із психологічними механізмами використання їжі як засобу втечі від реальності надмірно активуються фізіологічні механізми, і людина їсть тому, що відчуває потребу у їжі, але не голод.

Небажання вживати їжу має два прояви: відмова від їжі і нервова анорексія. Відмова від їжі характеризується втратою почуття голоду. Анорексія – захворювання, пов'язане із втратою потягу до їжі, порушенням обміну речовин, гормональними змінами, критичним, небезпечним для життя зниженням маси тіла і спотвореними формами поведінки.

Для відмови від їжі і анорексії притаманні на біологічному рівні розлади харчування, які мають доволі подібні прояви, проте різне походження; на психологічному – спотворене уявлення про власне тіло та змінене ставлення до процесу харчування.

Механізм відмови від їжі при залежності виникає з двох причин. Перша – медична, обумовлена використанням розвантажувальної дієтотерапії. При входженні в зону голоду людині необхідно впоратися з апетитом. Через деякий час стан змінюється: з'являються нові сили, потяг до їжі зникає, підвищується настрій, посилюється рухова активність, голод переноситься легко. Деякі люди намагаються відтворити чи зберегти таке відчуття, оскільки воно суб'єктивно їм подобається. На фоні голодної ейфорії втрачається контроль за своїм станом і людина продовжує голодувати навіть, якщо голодування стає небезпечним.

Інший варіант – немедичний – поширений в країнах з високим рівнем життя. Голодування зазвичай реєструється у дівчаток-підлітків із забезпечених та ніби благополучних сімей. Голодування починається з обмеження кількості їжі, часто за спеціальною схемою. Психологічним механізмом, який провокує голодування, є бажання змінити себе фізично, виглядати краще.

Немедичний варіант залежності іноді є початком нервової анорексії. Причиною важких розладів і смерті стає стан перманентного голоду, який діє практично так само як наркотичне сп'яніння. Під його впливом людина неадекватно оцінює ситуацію, не реагує на оточення, відмовляється від лікування, замикається у собі.

Підсумовуючи зазначимо, що не існує єдиного залежного типу особистості. Схильність до залежності визначена сумісною дією специфічних етнічних, сімейних, особистісних, групових, средовищних, конституціональних і генетичних чинників. Негативні характерологічні якості адиктів (брехливість, маніпулятивність, схильність звинувачувати у всьому інших, ненаситність, безвідповідальність, перебільшення своїх чеснот тощо) можуть провокувати процес чи бути його продуктом.

Залежні особи – це люди з низькою стійкістю до психосоціальних стресів, неефективною адаптацією до швидких змін життєвих обставин, намаганням у зв'язку з цим знайти доступний спосіб досягнення психофізіологічного комфорту. Залежність стає універсальним засобом втечі від реального життя, що має негативні суспільні та особистісні наслідки. Подолання адиктивних розладів особистості – складне завдання, виконання якого потребує професійної терапевтичної, психологічної та медичної допомоги. У процесі комплексної реабілітації особи мають бути подолані чинники, що заважають її соціальній адаптації, сприйняттю життя, соціального середовища та сформовано бачення перспектив, свого місця в умовах суспільних змін.

2. Сутність девіантної поведінки та основні форми її прояву

Кожне суспільство має сформовані та загально прийняті правові, моральні, соціальні норми та стереотипи поведінки яких мають дотримуватися всі члени суспільства. Проте поведінка деяких людей не завжди відповідає визначеним нормам. Можливо, наявність поведінки, що відхиляється від норм, настільки ж природна для суспільства, як і повне їх прийняття. Така поведінка, що відхиляється від прийнятої норми отримала назву девіантної (віл лат. deviatio – відхилення).

Девіантна поведінка – це діяльність, вчинки людей, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам. Однак таке визначення є дуже широким, і воно відразу ж викликає цілий ряд

запитань. Будь-який вчинок можна трактувати неоднозначно, оскільки, не існує абсолютного критерію нормальності[17].

Загальноприйняті норми не є однаковими для всіх історичних етапів розвитку суспільства. Вони змінюються, трансформуються, набувають нових ознак під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Те, що вважалося абсолютно нормальним у первісному суспільстві викликає активне несприйняття в пізніші епохи. Окрім того, різні соціальні групи одного і того ж суспільства по-різному оцінюють один і той же вчинок. Так, в рабовласницькому суспільстві вбивства раба господарем не каралося, але вбивство рабом хазяїна вважалося важким злочином.

Тому, для більш чіткого розуміння девіантної поведінки, напевне, доцільно дещо звузити вище зазначене визначення. Надалі керуватимемося формулюванням, що девіантна поведінка – це поведінка, яка не відповідає встановленим у даному суспільстві, чи соціальній групі нормам і яка карається. У більшості випадків вона підлягає соціальним санкціям – від суспільного осуду до кримінального покарання[18].

Проблеми девіантної поведінки є предметом дослідження багатьох наук : кримінології, соціальна психології, педагогіки, соціології.

Відносно класифікації девіантних вчинків, прийнято виділяти два типи: екстравертні, що зорієнтовані на зовнішню сферу та зачіпають інтереси інших людей, соціальних груп та організацій (наприклад, злочинність); та інтровертні, які спрямовані на самого субєкта девіантної дії (наркоманія, суїцид).

Головними проявами девіації є: злочинність у всіх формах; алкоголізм; наркоманія; аморальна поведінка; сексуальні відхилення; проституція; суїцид[19].

Зловживання алкоголем є найбільш розповсюдженою формою відхильної поведінки. Алкоголь – широко використовувана психоактивна речовина, тому епідеміологічну оцінку алкоголізації населення проводять з урахуванням таких показників як споживання однією людиною, середня тривалість життя, рівень суїцидів, частота фатального алкогольного синдрому, поширеність цирозу печінки, вартість витрат на лікування викликаних алкоголізмом соматичних захворювань, вартість втраченого у наслідок алкоголізації робочого часу.

Термін «алкоголізм» запровадив шведський лікар М. Гусс у 1849 р. Розглядаючи цей вид девіації, можливо, доречніше застосовувати

---

[17] Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 106.

[18] Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник. Київ : Академвидав, 2003. С. 76.

[19] Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 65.

термін «пияцтво», оскільки алкоголізм має крім соціального також біологічний та медичний аспекти[20].

Алкоголь став атрибутом усіх соціальних ритуалів, офіційних церемоній, свят, засобом розв'язання особистих проблем. Однак це явище дорого обходиться суспільству: 90 відсотків хуліганств, 90 відсотків зґвалтувань, майже 40 відсотків інших злочинів пов'язані зі сп'янінням. Тяжкі злочини – вбивства, пограбування, розбійні напади, завдання тяжких тілесних пошкоджень – у 70 відсотків випадків здійснюють люди в нетверезому стані. З пияцтвом пов'язана більша половина всіх розлучень. Слід зазначити, що алкоголь є причиною передчасної смерті багатьох людей. Зокрема, від 20 до 30 чоловік на 100 тис. населення працездатного віку вмирає від отруєння алкоголем. Унаслідок провокованих алкоголем захворювань середня тривалість життя укорочена на 10 років порівняно із непитущим населенням. Хворі алкоголізмом мають такий же ризик суїциду, як і хворі на депресію, а 15% з них закінчують життя самогубством[21].

Більшою мірою алкогольні проблеми притаманні чоловікам; тут також є значні відмінності, обумовлені культурними особливостями. У жінок патологічна алкоголізація починається пізніше, спонтанні ремісії менш вірогідні. До речі, чоловічий алкоголізм виліковний, тоді, як жіночий практично ні. Патологія найбільше поширена у молодому віці (15–30 років), серед розлучених або самотніх, а також осіб з низьким рівнем освіти і антисоціальними тенденціями у підлітковому віці. Немає систематичних даних про роль професій у виникненні захворювання, проте відмічено достовірне збільшення частоти випадків цирозу печінки у представників сфери обслуговування і артистичних кіл.

Спадкова обтяженість безумовно грає роль, хоча механізм генетичної передачі поки невідомий. Діти алкоголіків мають у 4 рази більший ризик захворіти алкоголізмом порівняно з дітьми не алкоголіків, навіть якщо вони виховувалися не своїми біологічними батьками. За наявності спадкової обтяженості клінічна картина характеризується важчим перебігом, скороченням часу алкоголізації.

Розвитку захворювання сприяє нервово-психічна патологія у дитячому віці, наприклад, розлади поведінки. Ряд продуктів метаболізму при дії алкоголю викликають зміну нейрохімії мозку на

---

[20] Кавалеров А. І., Довгополюк В. О., Кавалеров А. А. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : монографія. Одеса : Астропринт, 2005.С. 31–32.

[21] Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2004. С. 12.

клітинному рівні. Можливо, це робить організм залежним від алкоголю для підтримки сталого патологічного гомеостазу. Алкоголь може також приводити до підвищеної активності ендорфінів або морфіноподібних речовин. Тимчасове зняття внутрішньої напруги, страху і супутнє почуття своєї соціальної успішності при перших епізодах алкоголізації можуть зіграти роль позитивного підкріплення, зафіксувавши певну модель поведінки.

Вже невеликі дози алкоголю викликають зниження продуктивності психічної діяльності: погіршення уваги, пам'яті, процесів узагальнення, в той же час змінюється настрій і афективно-вольова сфера. Одноразовий прийом значної дози алкоголю призводить до отруєння етиловим спиртом – найбільш розповсюдженої форми інтоксикації. При важкому сп'янінні виникає коматозний стан і може настати смерть.

При патологічному сп'янінні після вживання алкоголю виникає змінений стан свідомості із збудженням, страхом, люттю чи галюцинаціями. Цей стан характеризується поведінковими порушеннями, що раптово з'являються. Поведінка характеризується імпульсною агресивністю з небезпечними для інших або для себе тенденціями на тлі сплутаної свідомості, порушень орієнтації і сприйняття (ілюзії, зорові галюцинації і маревні ідеї). Стан триває до декількох годин, завершуючись тривалим сном з подальшою амнезією епізоду[22].

Такі стани виникають у людей з органічними захворюваннями центральної нервової системи, у тому числі й черепно-мозковими травмами, однак вираженими настільки незначно, що особи у звичайному стані не мають відхилень у психічній сфері й вважаються практично здоровими. Суттєве значення у виникненні патологічного сп'яніння відіграє втома, перевтома, недосипання, психічне й фізичне виснаження, хвилювання, страхи, тривога.

Тривале зловживання алкоголем останнім часом прийнято поділяти на: зловживання алкоголем; побутове пияцтво; алкоголізм.

Зловживання алкоголем – надмірне вживання спиртних напоїв у порівнянні з прийнятою культурною нормою у відповідному соціальному середовищі. Однак про зловживання може йти мова у тих випадках, коли спостерігаються тимчасові, проте чіткі зміни психічних чи фізичних функцій людини. Вже в перших випадках сп'яніннях можна побачити характерні особливості майбутнього хворого на алкоголізм. У таких людей виникає приємне відчуття релаксації та легкої ейфорії.

---

[22] Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1997. С. 68.

Тривале зловживання алкоголем переходить у побутове пияцтво. На цьому етапі знижується ситуативний контроль за поведінкою, однак контроль у найбільш важливих сферах життєдіяльності зберігається на достатньо високому рівні. Може настати відома циклічність у вживанні алкоголю: періоди утримання змінюються періодами безперервного пияцтва упродовж днів або тижнів (запій). Такі реакції притаманні переважно особам зі схильністю до депресивних циклічних змін настрою. Із закінченням депресивної фази закінчується і запій.

Перехід до алкогольної хвороби (алкоголізму) відбувається поступово, упродовж багатьох років. Цей перехід залишається поза увагою хворого, його близьких і рідних: з одного боку, оточення звикає до поведінки п'яниці, з іншого боку, зміни, викликані алкоголем, сприяють формуванню неадекватної самооцінки та запереченню своєї хвороби[23].

Алкоголізм – патологічна залежність від алкоголю, що супроводжується характерними психосоматичними і неврологічними розладами, психічною деградацією, виникненням похмільного синдрому та порушенням соціальних функцій хворого. Алкоголізація залежить також і від географічних і соціокультурних умов. Слід зазначити, у низці країн споживання алкоголю є високим (Росія, Франція, Скандинавія, Ірландія, Корея), а у деяких – низьким (Китай, країни ісламського світу і Середземноморського басейну).

Розрізняють три моделі споживання спиртного: винну, горілчану, пивну, які складалися історично, регіонально та в традиціях різних народів.

Винна модель є поширеною у Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Угорщині, Вірменії, Грузії, Молдові. Для населення цих країн характерним є регулярне споживання слабкого виноградного вина за обідом і вечерею, порівняно рівномірний розподіл об'єму алкоголю між різними групами населення. Такій моделі властивий дуже високий рівень споживання алкогольних напоїв (у Франції приблизно 16 л абсолютного алкоголю в рік на людину, в Італії – 14 л)[24].

Горілчана модель (Польща, Україна, Білорусь, Росія, США, Швеція, Фінляндія). В цих країнах на міцні напої припадає приблизно половина загального споживання алкоголю. Для цієї моделі характерні: висока нерівномірність розподілу споживання алкоголю серед населення; наявність груп, які різко виділяються непомірністю споживання і

---

[23] Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2002. С. 13.

[24] Woronowicz B. Alkoholizm jako choroba. Warszawa, 2004. С. 23.

асоціальною поведінкою; досягнення сильного сп'яніння як свідома мета споживання алкогольних напоїв. У середньому п'ють помітно менше на душу населення, ніж при винній моделі (у Фінляндії та Швеції – трохи більше 7 л на рік на людину)[25].

Пивна модель (Німеччина, Нідерланди, Австрія, Данія, Швейцарія, Чехія) близька до винної, а за рівнем споживання алкоголю посідає проміжне місце.

В історії боротьби з алкоголізмом, як проявом девіантної поведінки, можна виділити два напрями: обмеження різними методами доступності спиртних напоїв, скорочення їх виробництва, підвищення цін тощо. Наприклад, у деяких країнах вводився навіть «сухий закон» (США, Великій Британії). Однак усе це не дало бажаних результатів – процвітала контрабанда, виготовлення горілки в домашніх умовах[26].

У Бельгії, Франції, Норвегії вводили заборонні закони на напої певної міцності. У Швеції з 1865 р. діяла так звана Готтенбурзька система (пізніше в дещо зміненому вигляді її було прийнято і в інших скандинавських країнах). Сутність цієї системи полягала в тому, що продаж спиртного здійснювався тільки разом з гарячою їжею, а продавець мав прибуток лише з харчових продуктів. З 1919 р. замість цієї системи було введено систему Братта, яка нормувала споживання напоїв. У середині 50-х років минулого століття цю систему відмінили, а урядовий орган – шведський «департамент тверезості» фактично перетворився на статистичну установу. У колишньому СРСР періодично провадилися широкі кампанії по боротьбі з алкоголізмом. Остання з них була у другій половині 80-х років минулого століття, коли було знищено половину насаджень виноградників, за площею яких СРСР посідав перше місце в світі.

Другим напрямом боротьби з алкоголізмом є створення умов, що стримують потяг до спиртного, формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки. Це шлях довгий, потребує високої культури суспільства, рівня добробуту. Це усвідомлення молодим поколінням, що сьогодні модно бути спортивним, здоровим, а це не сумісно з вживанням алкоголю[27].

Ще однією формою девіації є суїцид, тобто намір позбавити себе життя, самогубство. Ця форма девіації пасивного типу є способом втечі від невирішених проблем, від самого життя. У різних народів, у різні епохи це явище оцінювалося по-різному. Християнство засуджує

---

[25] Woronowicz B. Alkoholizm jako choroba. Warszawa, 2004. С. 25.

[26] Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 113.

[27] Woronowicz B. Alkoholizm jako choroba. Warszawa, 2004. С 21.

самогубство як тяжкий гріх. У Індії в середні віки самоспалення вдів вважали обов'язковим.

На початку XXI ст. за одну добу у світі відбувалося 1300 самогубств, за рік їх кількість досягала 500 тисяч. Якщо урахувати, що кількість спроб у 15 разів перевищує кількість скоєних самогубств, то значущість цієї проблеми стає зрозумілою. Статистика стверджує, що лише 10% осіб, які скоїли замахи на своє життя, мали тверде бажання вмерти, тобто своєчасна допомога в цих випадках могла б уберегти людей від фатального кроку[28].

Приводами до самогубства у випадках, коли людину вдавалося врятувати, ставали сімейні стосунки, хвороби, пияцтво, матеріальні негаразди. У 20% випадків вони пов'язані з психічними розладами. Серед осіб, які скоїли спроби самогубства співвідношення психічно хворих, осіб із пограничними розладами та здорових складає 1,5: 5: 1[29].

Суїцидальні прояви – висловлювання, натяки на можливе самогубство, які не супроводжуються діями, спрямованими на позбавлення себе життя. Суїцидальні тенденції – форма розрядки, зняття афективної напруги. Суїцидальні тенденціїнайчастіше спостерігаються: при виході із запою та наркотичного сп'яніння; при прихованих мазоістських нахилах, тобто перекручених сексуальних потягах, коли статеве збудження виникає від почуття болю, завданого самому собі;у перебігу посттравматичного синдрому;при суїцидоманії – патологічному потягу до самознищення, яке виникає з одного неподоланного бажання вмерти. Для таких осіб характерні: низька самооцінка, хронічні стани роздратованості, незадоволення життям, відсутність мети, втрата надії на краще майбутнє, безнадійність, безпорадність, ізольованість[30].

Суїцидальні спроби – демонстративно-установочні дії, при яких самовбивця усвідомлює безпечність свого «замаху» на власне життя. Суїцидальні спроби поширені у осіб з істеричним, нестійким, характером. Суїцидальна поведінка – поведінкові реакції із підвищеною у порівнянні з нормою ймовірністю здійснення самогубства.

Таку поведінку належить розцінювати як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах конфлікту. Дезадаптація завжди пов'язана з конфліктом, який має або зовнішні, або внутрішні джерела, тому виділяють взаємопов'язані об'єктивні конкретні причини і суб'єктивні переживання, які не завжди збігаються. Найбільш характерними поведінковими реакціями є: реакція емоційного дисбалансу; песимістична ситуативна реакція; реакція негативного дисба-

---

[28] Психологія суїциду : навч. посіб. / за ред. В. П. Москальця. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 73.

[29] Ibid. С. 81.

[30] Скаковська Л. А. Практичному психологу про суїцид. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 4. С. 62.

лансу; реакція дезорганізації; реакція опозиції; реакція депривації; експлозивна реакція; реакція самоліквідації[31].

Поведінкова реакція емоційного дисбалансу притаманна переважно юнацькому або підлітковому віку. Реакція триває до двох місяців. Загальний фон настрою знижений, виникає почуття дискомфорту, невдоволення, зменшується коло осіб, із якими спілкується людина. При перенавантаженнях, перевтомі, зниженні рівня контактів можуть виникнути думки про самогубство, які рідко закінчуються самогубством.

Поведінкова песимістична ситуативна реакція характеризується зміною світосприйняття, емоційні навантаження сприймаються як «останні удари долі», судження, оцінки, прогнози забарвлені в темні кольори. Будь-які спроби допомогти ззовні, знайти спільну мову сприймаються песимістично. Така поведінкова реакція часто приводить до самогубства, яке, із точки зору спостерігача, є раптовим і незрозумілим.

Самогубства здійснюються швидко, активно, у якості засобів реалізації використовують найбільш тяжкі різновиди: самостріли, повішення. Епізоди самогубства не містять «крику про допомогу», рішення скоїти суїцид непідконтрольні, остаточні і навіть бурхливі. Часто особи залишають відверті записки стосовно свого стану та причин самогубства. Найчастіше такі реакції виникають на фоні родинних конфліктів, під час адаптації до служби у силових структурах або у випадках нестатутних взаємовідносин[32].

Акти самогубства поділяють на суїцид (самогубство) і суїцидальні замахи – усі спроби самогубства, що не завершилися смертю за певних причин.

Загальною метою всіх самогубств є пошук рішення. Суїцид не випадкова дія, його, як правило, не здійснюють безглуздо або недоцільно. Він є ймовірним виходом із ускладнень та кризи. Мета кожного суїциду – знайти вирішення нагальної проблеми, позбавитися від нестерпного психічного болю. Щоб зрозуміти причини самогубства, потрібно знати проблеми, на вирішення яких спрямовано самогубство[33].

Як правило, метою усіх самогубств є припинення внутрішнього дискомфорту. Цікаво й парадоксально, що суїцид є одночасним рухом до чогось і від чогось. Те, до чого йде рух – це повне припинення свого потоку свідомості, нестерпного болю як вирішення нагальної життєвої проблеми. Людині у відчаї приходить у голову думка про можливість припинення свідомості як виходу із ситуації. Таке рішення можливо

---

[31] Психологія суїциду : навч. посіб. / за ред. В. П. Москальця. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 123.

[32] Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 115.

[33] Чудакова О. Потенціал соціальної психології. *Соціальна психологія*. 2003. № 2. С. 136.

при поєднанні нестерпного душевного болю, підвищеного рівня тривоги і високого летального потенціалу – трьох необхідних складових самогубства. Після цього виникає ініціююча іскра й розгортається активний суїцидальний сценарій.

Загальною тенденцією при самогубстві є намір людини уникнути впливу травмуючого чинника. До числа варіантів відносять: втечу з дому чи сім'ї, звільнення з роботи, дезертирство, самогубство. Сенсом самогубства є радикальна і кінцева зміна «декорацій».

Загальним комунікативним актом при самогубстві є повідомлення про свій намір. Люди, які збираються здійснити самогубство, свідомо чи несвідомо шукають допомоги, можливості спасіння. Загальною комунікативною спрямованістю при самогубстві є не ворожість, лють, руйнування, ізоляція від інших людей і замкненість в собі, а саме повідомлення про свої наміри. Знання ознак такого повідомлення, як вербальних, так і невербальних, і їх розпізнання є дієвим способом попередження самогубств[34].

Самогубство, або суїцид – свідоме позбавлення себе життя у стані глибокої психічної кризи. Самогубство або спроба самогубства пов'язане з глибокою психічною кризою і здійснюються як: «крик про допомогу» – потреба привернути увагу до себе; «протест» – реакція на ситуацію, що склалася; «парасуїцидальна пауза» – потреба у відпочинку в конфліктній ситуації; «ухилення від страждань» – вихід із нестерпної ситуації; «самопокарання» – прагнення до покарання самого себе.

За Е. Дюркгеймом[35], самогубства поділяються на: анатомічні, тобто самогубства у кризовому стані; альтруїстичні – зроблені для блага оточуючих; егоїстичні самогубства – втеча від труднощів.

Слід зазначити, що в багатьох країнах показники самогубства перевищують показники вбивств. Іноді ця різниця досягає десятикратної величини і більше. Наприклад, в Австрії чоловіки кінчають життя самі в 17 раз частіше, ніж їх вбивають, а жінки – в 6 раз; у Норвегії – в 14 раз чоловіки, жінки – в 5 раз. Серед чоловіків самогубців більше, ніж серед жінок. Єдина країна, де чоловіки більш «стійкі» перед життєвими проблемами, – Китай. Тут жінки випереджають чоловіків за показником самогубств[36].

Світовий досвід виявляє основні закономірності суїцидної поведінки. Суїциди більшою мірою характерні для високорозвинених країн,

---

[34] Розанов В. А., Моховиков А. Н. Предупреждение самоубийств у молодежи: семейное руководство. Одесса : Экологическое здоровье человек, 2003. С. 9.

[35] Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / пер. з фр. Л. Кононович. Київ : Основи, 1998. С. 210.

[36] Чубіна Т. Д. Соціологія. Курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. С. 116.

і в наш час існує тенденція до збільшення Їхньої чисельності. Суїцидальна активність має певні часові цикли. Ще Е. Дюркгейм встановив факт її весняно-літнього зростання і осінньо-зимового спаду. Кількість самогубств зростає у вівторок і знижується в середу та четвер. Кінець тижня «небезпечний» для чоловіків[37].

Співвідношення між чоловіками і жінками приблизно таке – 4:1 за самогубствами, що вдалися, і 4:2 – за спробами здійснення їх. Самогубства частіше здійснюються у віці до 20 років і після 55 років. Суїцидальна поведінка частіше виявляється в містах серед самотніх і на крайніх полюсах соціальної ієрархії[38].

Отже, девіантна поведінка досить розповсюджене явище в сучасному житті. Для суспільства, особливо в період трансформаційних змін, наслідки можуть бути непередбачуваними: від звичайного засудження до позбавлення волі. Все залежить від типу девіантної девіантної поведінки, від здатності та готовності людини повернутися до нормального життя. Найбільш поширеними наслідками такої поведінки є порушення особистості людини, проблеми зі здоров'ям, проте від цього страждають і близькі, рідні люди та суспільство взагалі.

ВИСНОВКИ

У даному дослідженні ми зупинилися лише на найбільш розповсюджених у сучасному суспільстві поведінкових аномаліях, тобто залежній та девіантній поведінці. Слід зазначити, що поведінкові відхилення, як правило, є наслідком невдалої соціалізації особистості, результатом порушення процесів ідентифікації й індивідуалізації людини, що в свою чергу призводить до стану соціальної дезорганізації, коли культурні норми, цінності і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають чи суперечать один одному. Такий стан називається аномією і є основною причиною аномальної поведінки.

З огляду на те, що залежна та девіантна поведінка може приймати найрізноманітніші форми, необхідно більш глибоко вивчати дане явище, застосовуючи комплексний та диференційований підходи.

Варто визнати, що значне число соціальних відхилень відіграє деструктивну роль у розвитку суспільства. У будь-якому суспільстві різні форми девіації та залежної поведінки неминучі, і воно прагне звести їх до мінімуму. Автори вирізняють чотири механізми соціаль-

---

[37] Дюркгейм Е. Самогубство : соціологічне дослідження / пер. з фр. Л. Кононович. Київ : Основи, 1998. С. 213.

[38] Лосієвська О. Г. Соціально-історичний аспект суїцидальної поведінки / *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2005. Т. 7. № 5. Ч. 1. С. 307–314.

ного контролю, які можуть посприяти зменшенню девіантної та залежної поведінки:

• прямий контроль, здійснюваний ззовні, передусім за допомогою покарань. В цьому разі індивід не бажає негативних санкцій з боку суспільства за порушення загальноприйнятих норм поведінки;

• внутрішній контроль, що ґрунтується на інтеріоризованих нормах і цінностях. Індивід здійснює самоконтроль, самооцінку вчинків на основі суспільних уявлень, що стали його внутрішніми переконаннями, нормами, яких він дотримується добровільно, без тиску страху покарань;

• непрямий контроль, пов'язаний з ідентифікацією, самоототожнюванням особистості з батьками, друзями тощо. Особистість наслідує поведінку своїх близьких, свого кола спілкування;

• контроль, заснований на широкій доступності різних способів досягнення цілей і задоволення потреб. Індивіду немає потреби шукати обхідні шляхи вирішення своїх життєвих проблем, оскільки суспільство для цього надає йому достатньо законних можливостей.

Підсумовуючи зазначимо, що в сучасних умовах модернізації суспільства та активного входження України в європейський простір актуалізується проблема профілактики адитивної поведінки молоді, поширення і прояв якої становить загрозу духовному і фізичному здоров'ю особистості та призводить до соціальної нестабільності.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах суспільних і соціальних трансформацій в суспільстві збільшилися різноманітні прояви залежної та девіантної поведінки. Специфіка сучасного життя особистості, психоемоційні навантаження, індивідуальні проблеми та інші аспекти суб'єктивного простору провокують появу станів внутрішнього напруження та дискомфорту, суттєво посилюють постійний психологічний тиск, який відчуває на собі людина і усе це разом, досить часто, призводить до того, що особистість знаходиться у фрустрації, у неї зростає рівень агресивності, з'являються намагання знайти вихід з такого стану і в цьому випадку ми стикаємося з залежною та девіантною поведінкою.

Соціально-психологічні, медичні, економічні наслідки адитивної поведінки людини, що призводять до змін психіки та деградації особистості, перетворилися на гостру проблему сучасного суспільства. Саме тому, проблема виявлення причини та профілактики девіантної та адиктивної поведінки молоді стає важливим завданням сучасного суспільства.

Література

1. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 64–69.

2. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 202 с.

3. Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2002. 18 с.

4. Бухановський А. О., Андрєєв А. С., Доні Є. В. Патологічний гемблінг, як приватний варіант хвороби залежної поведінки. Київ, 2004. 167 с.

5. Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.

6. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / пер. з фр. Л. Кононович. Київ : Основи, 1998. 519 с.

7. Железнякова Ю. В. Основні характеристики адиктивної поведінки. *Теорія і практика сучасної психології.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. № 2. С. 4–8.

8. Кавалеров А. І., Довгополюк В. О., Кавалеров А. А. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : монографія. Одеса : Астропринт, 2005. 128 с.

9. Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1997. 225 с.

10. Литвиненко В. І. У тіні залежної сім'ї. Дитячі та підліткові проблеми. Полтава, 2001. 88 с.

11. Лосієвська О. Г. Соціально-історичний аспект суїцидальної поведінки / Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2005. Т. 7. № 5. Ч. 1. С. 307–314.

12. Лютий В. П. Нехімічні адикції як предмет соціальної роботи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)*. Луганськ, 2013. № 11 (270). С. 158–166.

13. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 308 с.

14. Максимова Н. Ю., Толстухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. 200 с.

15. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник. Київ : Академвидав, 2003. 448 с.

16. Песоцька О. П. Подолання адиктивних залежностей особистості. *Вісник Луганського національного університету мені Тараса Шевченка (педагогічні науки).* Луганськ, 2012. № 1 (236). С. 156–158.

17. Психологія суїциду : навч. посіб. / за ред. В. П. Москальця. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 260 с.

18. Психологія суїциду : посібник / за ред. В. П. Москальця. Київ : Академвидав, 2004. С. 73.

19. Розанов В. А., Моховиков А. Н. Предупреждение самоубийств у молодежи: семейное руководство. Одесса : Экологическое здоровье человек, 2003. 16 с.

20. Скаковська Л. А. Практичному психологу про суїцид. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 4. С. 57–62.

21. Чубіна Т. Д. Соціологія : курс лекцій. Черкаси : АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2012. 324 с.

22. Чудакова О. Потенціал соціальної психології. *Соціальна психологія*. 2003. № 2. С. 134–143.

23. Woronowicz B. Alkoholizm jako choroba. Warszawa, 2004. 80 s.

Information about the authors:
Chubina Tetyana Dmytrivna,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Social Sciences Department
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of
National University of Civil Defence of Ukraine
8, Onopriienka Str., Cherkasy, 18003, Ukraine

Kosiak Svitlana Mykhaylivna,
Candidate of Historical Sciences (Ph. D),
Associate Professor at the Social Sciences Department
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of
National University of Civil Defence of Ukraine
8, Onopriienka Str., Cherkasy, 18003, Ukraine

Fedorenko Yanina Anatoliivna,
Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor at the Social Sciences Department
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of
National University of Civil Defence of Ukraine
8, Onopriienka Str., Cherkasy, 18003, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-6

UKRAINIAN SOLO OR "BANDURA FOREVER": CULTURALLY CREATIVE FEATURES OF ETHNOCENTRISM IN UKRAINE

Hromchenko V. V.

INTRODUCTION

The represented scientific material is devoted to delineation of the most characteristic traits in relation to essential regeneration of ethnocentrism's phenomenon in contemporary Ukraine by means of the analysis for the row of modern culturally creative events in the country's musical life from the beginning of the 21st century. The present-day academic instrumental music by outstanding new Ukrainian composers, which was made on the fundamental base of the most bright national ethno-musical relics, is coming into sphere, specialized research orbit of the author's scientifically investigative interest. Accentuate, that the musical incarnation of the folklore heritage in the national instrumental music is considered by scientist through the prism of different performing forms a namely solo practice with accompaniment, ensemble performing as well as instrumental solo (stage-individual, single performing without any accompaniment). The author emphasizes that decentralization of verbally plot beginning in many contemporary musical compositions, which were written by masters on the folklore literature-poetry base, is generating the unconditionally present, essential new instrumentally-language peculiarity, particularly universal logos. Exactly this type of logos are simplifying the perception of ethno-cultural heritage by contemporary recipient, herewith the magistral, main characterization of the modern Ukrainian ethno-centrism is receiving the remarkable flexibility and elasticity. The appeal of contemporary Ukrainian composers to the traditional artistically-expressive means and, as a rule, the applying there with maximally essential domination over nontraditional, the most new expressive methods, effects, techniques are the powerful way to the attainment of the moderation into ethno-centric splashes of Ukraine. The investigator also highlights the amazingly enormous significance, particularized connotation of the traditional international ethnomusicology symposiums with overall thematic vector "Actual issues of East-European ethnomusicology" for peculiar balance of ethno-centric dynamic in Ukraine.

Researcher is claiming the sophisticated base for regenerative principle of Ukrainian ethno-centrism into the universality of musical instrumentally-intonation logos for comprehension and creativity of ethno-culture's phenomena in theirs multifunction as well as unconditional and extremely important humanistic orientation. The submitted scientifically investigative work states the phenomenon of musically instrumental logos, as the particular amalgamation, the peculiar synthesis of a soundly intonation word and concept, what determines the moderate type of Ukrainian ethnocentrism.

1. Contemporary creativeness of famous Ukrainian composer Valentina Martynyuk in the light of national ethnocentric features

"Bandura forever" exactly this is title, bright designation of the Concert for bandura with orchestra by well-known Ukrainian composer, honored art worker of Ukraine, teacher of "Composition" course at the Mikhail Glinka academy music of Dnepropetrovsk region (c. Dnepr) Valentina Martynyuk[1]. The refraction of amazingly famous musical folklore, a namely astonishingly celebrated Ukrainian folk song "Kalinonka is being broken" by professional expressive means of contemporary musical instrumental artistically intonation language, connects the all-academic musicians and listeners, which have touched to the beautiful sounding of this academic musical masterpiece, with deeply fundamental great traditions of Ukrainian folkloric song culture.

Consequently, the musical symbol of nation – bandura are creatively staying on the many concert stages of our native country. Original instrumental music by V. Martynyuk has sounded at the more far corners, region places of Ukraine, into the contemporary concert halls of modern philharmonics, the famous academic educational institutions, different musically dramatic theaters and many concert-creative organizations, emphasize, before the official publishing of the note text, printing of analytically profound annotations, the specialized reviews concerning Concert "Bandura forever".

Underline, the print publication of well-known and famous in Ukraine the academic musical masterpiece has been implemented by the efforts of composer, multitude musicians-theorists, as well as administrative workers from Mikhail Glinka academy music of Dnepropetrovsk region (c. Dnepr) in 2019. We have to remark the next fact in relation to this musical composition. Namely, this instrumental masterpiece had been written by V. Martynyuk as early as 2011 and it had been into the manuscripts and different redactions almost eight years. The necessary reworks into the part

[1] Концерт для бандури з оркестром "Bandura forever" (клавір): навч.-метод. посібник / В. М. Мартинюк, С. В. Овчарова, С. А. Щітова. Дніпро : ЛІРА, 2019. 60 с.

of bandura, accompanying orchestra, as well as fortepiano (clavier), for direct opportunity the more often performing of designated celebrated bandura Concert had been made by composer V. Martynyuk from multitude professional recommendations of the expert performers-bandura.

Nevertheless, the important to emphasize, that we are not hearing in this Concert the words from artistically literature foundation of the Concert, a namely the folk song "Kalinonka is being broken", in the various interpretations of this musical masterpiece, even into premiere performing of the bandura composition. The song-lyrical musical masterwork, which belongs to the genre vector of family-house songs, to the national poetically ritual lyrics, has completely lost verbal being, specialized existence – creative *word*, in artistically imaginative vision, characteristic visualization of Dnipropetrovsk composer.

The linguistic cannon of logos, as the sense, the essential word-existent concentration, concrete verbally understanding base of the musically artistic composition with deeply folkloric source goes to the second plan in the creative activity of V. Martynyuk. Herewith, the word-existent focus of this artistic composition is covered by absolute uncertainty from the practicing professional performers, young bandura players (as the rule – students). Traditionally, from the multitude testifies of pedagogic activity, musicians are involved to the performing technical, result sounding particularity of academic familiarization, specialized possessing of professional instrument bandura.

Notwithstanding, what are we having instead? There are absolutely new non-traditional expressive means concerning bandura playing. These are sliding on the bass string by iron mediator to ascent or descent movement, the creaking by fingernail on the bass string, multitudinous of performing method glissando on the all register of professional instrument bandura, the artistic nock on the stand of instrument, the bump on high soundboard of modern bandura with gradual approaching to the fingerboard of instrument, the clapping hands, the nocking feet, the artistic bumping on the musically instrumental board of accompanying fortepiano and etcetera.

Herewith, we must note the amazingly bright, astonishingly brilliant crystallization, appearance of the new communicative means – *musically instrumental logos, exactly the musical synthesis of a soundly intonation word and concept*. Namely, this contemporary communicative means does not oblige to the strict concept, sensual concentration of content, on the contrary, it states the phenomenon of performing, listening as well as scientifically creative interpretation. "Very important, that the searches of the new language, including, the label of temporal regime, are taking place,

first of all, into the sphere of art and, wider, culture or social feelings, which are also reflecting in the culture”[2].

Consequently, there is not any word from the well-known Ukrainian folklore song “Kalinonka is being broken” in the academic professional artistically instrumental composition by famous Dnipropetrovsk composer V. Martynyuk for contemporary national instrument – bandura.

In this connection, we have to denote the series others academic musical compositions by V. Martynyuk, which are designated by brilliantly expressive artistically peculiar touching to the ethno-cultural national musical traditions of Ukrainians.

First of all, we take attention to the academic instrumental piece “Interview on the given topic” for clarinet solo, which had been written by V. Martyniuk on the melodic foundation of the celebrated, distinguished Ukrainian folk song “My dawn, evening” in 2014 in Dnipropetrovsk (it is now Dnipro)[3].

In the first place, we must accentuate the absent of literature-visional existence, the musically song folkloric dialogic beginning in the modernly artistic vision of Ukrainian composer. Master presents on the academic concert stage only one performer, stage-singer instrumentalist, highly professional artist-soloist into the solo instrumental form. Clarinetist sings, instrumentally vocalizes of literature-word text by wide realization as the traditional academic artistically expressive means and absolutely new artistically expressive existence. V. Martyniuk successfully applies the method of many sounds on the monophonic academic wind instrument – modern clarinet. Author brightly uses the new type of sound attack (the beginning of instrument sounding). Composer essentially enlarges the range of academic sounding concerning contemporary professional clarinet until maximally possible sounds as a low and a high registers of modern instrument. Dnipropetrovsk creator employs the brightly expressive noisily sounding effects (the method of noise) a namely the nocking feet on the concert stage. Musical writer fundamentally increases dynamic of professional clarinet (the loudness of instrument sounding).

Together with this, we do not hear an one word from expressively literature base, brilliantly poetic foundation, artistically determining word-verbal plot of widely famous song primary source, folk masterpiece lyrically

---

[2] Павлов А. Постмодернистский ген: является ли посткапитализм постпостмодернизмом? *Логос.* Т. 29 № 2. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 2.

[3] Твори для духових інструментів композиторів Дніпропетровщини. Вип. 1. навч. посібник / укладачі І. О. Грузін, В. О. Семеряга, Г. О. Юшин, Я. О. Потапов. Дніпро : ЛІРА, 2018. 80 с.

vocal folkloric ethno-musical heritage, musical traditions of Ukrainian people, a namely the distinguished song “My dawn, evening”.

Underline, that composer V. Martyniuk, synthesizing the profoundness of musical ethno-culture with the newness of artistically expressive means from wind performing art, is faithful to the essential dominance of academic traditional arsenal from expressive means by professional clarinetist-soloist. Notwithstanding, we obligatorily must emphasize, that contemporary Ukrainian composer, accentuating the traditional artistically expressive palette of wind professional performing, delineates the novelty of expressive instrumental arsenal by specialized instructional explanations, particular characteristic recommendations. “Tendency to the complication of contemporary musical language is being put on the increasing of status concerning professional composer explanations”[4].

2. The musically instrumental logos as the contemporary creative foundation of the moderate Ukrainian ethnocentrism

The process of delineating in relation to nationally cultural identification of Ukrainians, specifically in modern period for development of Ukraine, is absolutely obviousness. Maximal creative opportunities, artistically esthetic potential of many creative personalities, the professional academic creators of nonmaterial spiritual accomplishments on the large foundation of brilliant ethno-cultural fund have been essentially activated by acceptance by UNESCO and all international society the Petrikovskaya painting, Cossack songs of Dnipropetrovsk region as the world nonmaterial valuations.

Importantly accentual, that the nature process of regeneration concerning folkloric musical heritage into the artistically creative activity from contemporary generation of many artistic masters (M. Skorik “Karpatian rhapsody” for violin with orchestra, V. Vlasov “Paraphrase on the Ukrainian themes” for accordion and others well-known musical compositions) has a series of the essential characterological particularities. Exactly they is delineated by impressionably multifaceted creatively peculiar musical specificity, in the light of definite abovementioned professional instrumental particularity in relation to expressive reconstruction of the many musically folkloric relicts.

Necessarily underscore, that composer V. Martyniuk (as the many others celebrated Ukrainian academic masters) appeals to the maximally wide palette of artistically expressive performing means. Creator claims as the base of compositional creative process the only melodically instrumental

---

[4] Рондарев А. Страх повторения. Философские, метафизические и методологические воззрения Владимира Мартынова. *Логос*. Т. 26 № 4. М. : Издательство Института Гайдара, 2016. С. 121.

part from the lot of folkloric song masterpieces. Herewith, accentuate, there is a process of involving to the compositional sacrament the many expressive means from the traditional musically instrumental arsenal of the academic performing culture. This is amazingly enormous, astonishingly huge layer of artistically expressive means, which had been denoted, first of all, into the sphere of well-known and popular musically instrumental culture from classically romantic period. The artistically esthetic foundation of professional instrumental performing had improved in the exactly this united culturally historical period. This musically artistic base is being understood and profoundly perceived in our modern cultural as well as artistically educational time, by wide round of musicians-practitioners, as the professional musicians and multiple listeners, numerous spectators of contemporary musical theater, the many connoisseurs of academic musically performing art.

In this connection, the foundation of soundly-intonation sense (the musical art) for many compositions on the themes of Ukrainian folkloric musical heritage is the traditional palette of artistically expressive means, which is approaching to the most profound esthetically sensual perception by lot of musicians, listeners and spectators of different artistically cultural vectors. Herewith, we do not decrease the cultural significance, artistic value of contemporary, modern artistically instrumental means of new musical language.

Consequently, we have to designate the reconstruction of rich idea-artistic imagination by maximally wide spectrum of expressive means, where abovementioned non-traditions, as the many others contemporary musically expressive means, are appearing into a sphere of established instrumentally expressive canvas of musical compositions.

The process of using by present professional composers of the well-known academic instrumentations is important particularity for reconstruction of folkloric relicts concerning the features of ethnocentrism in modern musical culture of Ukraine. Violin, clarinet, accordion, academic bandura as well as lot of others musical instruments are very symbolic, amazingly iconic and popular into many cultural centers not only Europe, but into all of the world. Availability performing of compositions with ethno-musical foundation on the abovementioned professional instrumentations is generating not only distribution, popularization of accomplished the spiritual level of development by this or that ethnic group, but produces the successfulness, the brightly expressive result, very important potency as well as fecundity of ethno-cultural adaptation.

Certainly, we cannot leave without specialized attention the polyphonic variations for fortepiano “Ukrainian paintings” by renowned, celebrated contemporary Ukrainian composer Lesya Dychko. The characteristically

expressed national solo singing is made by artistically expressive means of professional academic fortepiano in the beginning of this composition.

Ukrainian ethno-musical heritage is underlined by astonishingly bright, amazingly brilliant expressive instrumental characterization in the legendary contemporary academic compositions. Namely “Carpathian etude” for fortepiano by B. Filts, “Ukrainian poem” for violin and fortepiano by E. Stankovich, “Kolomiyka” for fortepiano by M. Skorik, “Poema” for clarinet with orchestra of folk academic professional instruments by L. Kolodub, “Folkloric suite” as well as “Retro-suite” for two fortepiano by J. Kolodub and many others artistically iconic, sensitive musical masterpieces.

Accentuate, that positively tolerant, flexibly ethno-centric transformation of ethnic identification for Ukrainians, as the result from activation of many cultural, historical, social, religious, as well as ideological factors, manifested by virtue of successful implementation the series of large-scale international ethno-musicological symposiums with thematic generalization of scientifically investigational vector a namely “Actual issues of East-European ethnomusicology. Traditional music culture as a means of communication in space and time”.

That type international ethnomusicological forums had been carried out on the base of National music academy of Ukraine named after P.I. Tchaikovsky (c. Kyiv), Lvov national music academy after named M.V. Lysenko (c. Lviv) as well as Dnipropetrovsk academy of music after named M. Glinka (c. Dnipro). Renowned scientists from different countries of East Europe had exchanged an own appearance concerning not only collection, recording, notation, decoding, searching, conservation and printing the notes material of musical relicts[5]. Accordingly, the investigators had shared the practically scientific part about creative reconstruction to the artistically esthetic life the multiple song, instrumental material as well as choreographic, theatrical, literature, poetic, musically dances heritage from different artistic cultures of East European region[6].

Because practice of the master-classes, opening practical lectures, specialized concerts by many ethno-musicians, which had been come from different ethno-cultural regions, are universalism of ethno-cultural language. Exactly it cultivates the perception of sensations, emotions, the penetration of spiritual content, which are completely feeling by all modern artistically creative personalities. “We have habituated to the world of different print

---

[5] Народні пісні сучасної Дніпропетровщини. Петропавлівський район / Упорядники: Г. Пшенічкіна, А. Любимова. Дніпро : ЛІРА, 2019. 164 с.

[6] Актуальні питання східноєвропейської етномузикології / Ред.-упорядник: Г. Пшенічкіна, Р. Слюжинскас. Дніпро : ЛІРА, 2018. 268 с.

works and diverse pictures, what not easily to depict myself, what is mean to recognize about something without pointers, bibliographic lists, dictionaries, many articles with links, spreadsheets, rows, columns, photographs, graphs, points and lines"[7].

Emphasize, that organization and successful accomplishment of these meetings are maximally claiming as the intragroup ethno-cultural consolidation and the most balanced its condition, the tolerantly equal its position relatively others ethno-cultural groups. In this connection, there is process of making, to a certain extent, the mutual culturally creative enrichment, the cultural borrowing, particular "pull over" the most iconic traditions, special artistically cultural habits and etcetera. Consequently, we have to denote the large-scale process of approving the maximally flexible ethnocentric visions.

"Cultural borrowings are having the significant role into cultural dynamic, a namely the using of things, norms of behavior, values, which had been made and approved into the others cultures. This type of cultural dynamic is developed in those occasions, when a one culture is falling under the influence another culture, the most developed. Nevertheless, herewith, the more persons of less advanced culture, despite the borrowing of elements from other culture, are keeping the many habits, norms and valuations, which belongs to their native culture. The cultural borrowings are the most distributed sources of cultural changings, comparatively with many others cultural foundations"[8].

Exactly into the phenomenon of *musically instrumental logos, as the synthesis of a soundly intonation word and concept* from musically instrumental, artistically choreographic and theatrical vectors, we are seeing the concentrative important conceptive seed, which defines of the ideological center for the complex comprehension concerning the maximally cultural flexible and permanently regenerative contemporary Ukrainian moderate ethnocentrism.

Emphasize, that maximally frequent representations of the most bright features, particularities, peculiar attributes one or another culture are having the danger of cross the amazingly important, crucial line, characteristic facet of the modern ethnocentrism. The systematic manifestation of the most brilliant ethno-cultural peculiarities generates the dynamic type of present-day ethnocentrism, which gradually, little by little suppresses the less particular ethno-cultural groups. As a result, there is process of appearance

---

[7] Латур Б. Визуализация и познание: изображая вещи вместе. *Логос*. Т. 27 № 2. М. : Издательство Института Гайдара, 2017. С. 117.

[8] Беспалий В. Етноцентризм і культурний релятивізм. *Культурологічний словник* / за ред. В. І. Рожка, О. В. Антонюка. К. : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2011. С. 162.

the large-scale war, wide-scale cultural fight, which characterizes to our time, as the war period of contemporary intellectively social strategies and different cultural ideas. “The new wars are usually expanded in time, as well as in space; they are complicatedly finished and difficultly held into the strict geographic frameworks. In this sense, they can be called as the culture”[9].

Distinguished Slavic philosopher Alexander Pavlov, in the characteristic supplement to the abovementioned statement by renowned British scientist and investigator of different conflicts and civil society Mary Kaldor, states the next. “Exactly the contemporary wars, but not old struggles and revolutions, will be escorting to us in our future”[10].

Underscore, that absence in contemporary artistic language the simple, traditional expressive means for maximal understanding of ideologically imaginative content concerning that or another musical, choreographic, theatrical compositions can generate the appearance of particular war machine. It will subconsciously suppress, not perceive, to refuse the different views from others ethnic groups, from others ethno-cultures. We can imagine the attractively costume, masked ethno-cultural military machine, “…which is being activated, decides about the fire to defeat, without direct control from the side of person”[11].

Certainly, should not be forgotten about the role of highly tolerant, spiritually ethical, highly moral personal, the direct creator of culturally creative, ideologically artistic processes, creatively active projects. Exactly a personality establishes the culturally ethical positions and artistic features in relation to lot of others different ethnical groups, the diverse ethno-cultures. Herewith, we have to remember, obligatorily to keep in mind, that a namely “…person, individuality generates, changes, opens the contemporarily characteristic, absolutely new into the culture. There is not culture without personality, human, nevertheless, the person is not only moving strong and creator of culture, unquestionably, human is main purpose concerning the cultural establishment”[12].

CONCLUSIONS

Subsequently, there is the brightly expressive tendency to the making of academic musically instrumental compositions on the foundation widely

---

[9] Калдор М. Культура новых войн. *Логос.* Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 3.

[10] Павлов А. Послесовременность войны. *Логос.* Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 260.

[11] Мартынов К. Этика автономных машин: деонтология и военные роботы. *Логос.* Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 233.

[12] Культурология / под научн. ред. проф. Г. Д. Драча. Ростов н/Д: Феникс, 2008. 564 с.

famous folkloric musically poetic sources, into the base of creative actions in relation to generating the moderate ethnocentrism in Ukrainian society. The process of liquidation the verbal, artistically literature plot generates the limitless possibilities to the individually esthetic, uniquely artistic performing, listening, composer as well as scientifically practical interpretations that or another national musical relict. There is a brilliant example of the abovementioned inference. This is amazingly popular and astonishingly well-known Ukrainian folk song "Shchedrik", which is renowned in the many instrumental artistically imaginative interpretations as an academic and, unquestionably, pop-popular directions.

The process of appealing the contemporary Ukrainian composers to the traditional academic artistically expressive means, to the significant domination the classically romantic musical language at the modern period of culture is substantial means to the balancing of national ethnocentrism, as well as to the wide popularization of Ukrainian musical culture. Herewith, the national professional masters do not decrease the importance and essential place of contemporary artistically expressive means, namely non-traditional musical methods, performing effects, compositional technics and etcetera.

Underline, that inherent part of culturally creative features, specialized particularities of the Ukrainian's ethnocentrism is the creatively active addressing of the many national composers to the famous all over the world distinguished professional instrumentations (fortepiano, clarinet, violin, accordion, trombone, trumpet, saxophone, flute and etcetera). Together with this, we will obligatorily emphasize the large-scale inculcation of the composer's creative potential in relation to the processes of getting academic status for many folk musical instruments, namely bandura, cymbals, kobza and etcetera.

The international ethnomusicological symposiums in the most significant cultural centers of our country – Kyiv, Dnipro, Odesa are being denoted by maximally active effectiveness concerning establishment of the moderate ethnocentric manifestations in the present-day Ukrainian society. General problematically themes direction of these scientific accomplishment – "Actual issues of East-European ethnomusicology. Traditional music culture as a means of communication in space and time" actualizes the wide international questions concerning different views from theory and practice of ethno-musical culture, thereby approving the poly-ethnical phenomenon of the world, where we live and spiritually, culturally develop.

Notwithstanding, as the result from abovementioned inferences, we will be claiming the next. The phenomenon of *musically instrumental logos, as the particular amalgamation, the peculiar synthesis of a soundly intonation word and concept*, is the maximally conceptive, contently concentrative

accomplishment of Ukrainian ethnocentrism into modern time. This phenomenon is being disclosed in such characterological significances as a musically instrumental language, artistically expressive pronunciation from synthesis of art, the definite communicatively arranged musically creative intonation, especially we emphasize, understandable for all listeners as well as spectators.

Exactly this, the universal intonation-language – *the musically instrumental logos*, is the sacral sense of the profound ethno-cultural layer, the maximally successful ethno-cultural adaptation of the folklore knowledge, the wisdom of that or another people (folklore is the people's knowledge) and, obligatorily, the most concentrated into the significant purpose a namely the awakening of SPIRIT into a human, a personality, in the nation, in humanity as a whole.

In this connection, ethnocentrism is being exposed in the ABSOLUT of the contemporary language for universal understanding, of the tolerantly centric existence and, certainly, into this type (exactly the moderate ethnocentrism), it must have the characteristic place at the definite ethnic group. It has to keep and to create the culture's phenomena in their diversification, as the multidimensional manifestation of activity from personality into all-round action and communication. Herewith, the moderate type of Ukrainian ethnocentrism has to claim the multifunctional character as well as maximally wide vectors concerning the uniquely multifaceted and amazingly prospective humanistic destinations.

SUMMARY

The submitted scientifically investigative work is revealing the characteristic attributes of Ukrainian ethnocentrism at the contemporary time. The base of research material is the Concert "Bandura forever" for bandura with orchestra by renowned Ukrainian composer Valentina Martynyuk (c. Dnipro, Ukraine). By means of musicological analysis, the scientist denotes the phenomenon of musically instrumental logos. Exactly this is a result from the synthesis of a soundly intonation word and artistically folkloric concept concerning the abovementioned instrumental composition. The music of bandura Concert without the words from amazingly popular and distinguished song "Kalinonka is being broken" generated the moderate type of Ukrainian ethnocentrism. Author emphasizes, that musically instrumental logos is the sacral sense of the profound ethno-cultural layer. Intonations of musical logos are waking of spirit into a human, consequently, in humanity.

References

1. Акмеологический словарь / под общ. ред. А. А. Деркача. М. : Изд-во РАГС, 2006. 161 с.

2. Актуальні питання східноєвропейської етномузикології / ред.-упорядник: Г. Пшенічкіна, Р. Слюжинскас. Дніпро : ЛІРА, 2018. 268 с.

3. Беспалий В. Етноцентризм і культурний релятивізм. *Культурологічний словник* / за ред. В. І. Рожка, О. В. Антонюка. К. : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2011. 464 с.

4. Калдор М. Культура новых войн. *Логос*. Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 1–21. DOI: 10.22394/0869-5377-2019-3-1-19

5. Концерт для бандури з оркестром “Bandura forever” (клавір): навч.-метод. посібник / В. М. Мартинюк, С. В. Овчарова, С. А. Щітова. Дніпро : ЛІРА, 2019. 60 с.

6. Культурология / под научн. ред. проф. Г. Д. Драча. Ростов н/Д : Феникс, 2008. 570 с.

7. Латур Б. Визуализация и познание: изображая вещи вместе. *Логос*. Т. 27 № 2. М. : Издательство Института Гайдара, 2017. С. 95–156. DOI: 10.22394/0869-5377-2017-2-95-151

8. Мартынов К. Этика автономных машин: деонтология и военные роботы. *Логос*. Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 231–246. DOI: 10.22394/0869-5377-2019-3-231-244

9. Народні пісні сучасної Дніпропетровщини. Петропавлівський район / Упорядники: Г. Пшенічкіна, А. Любимова. Дніпро : ЛІРА, 2019. 164 с.

10. Павлов А. Постмодернистский ген: является ли посткапитализм постпостмодернизмом? *Логос*. Т. 29 № 2. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 1–24. DOI: 10.22394/0869-5377-2019-2-1-21

11. Павлов А. Послесовременность войны. *Логос*. Т. 29 № 3. М. : Издательство Института Гайдара, 2019. С. 247–263. DOI: 10.22394/0869-5377-2019-3-247-261

12. Рерих Н. Держава Света. М. : Эксмо-Пресс, 2003. 280 с.

13. Рондарев А. Страх повторения. Философские, метафизические и методологические воззрения Владимира Мартынова. *Логос*. Т. 26 № 4. М. : Издательство Института Гайдара, 2016. С. 119–149.

14. Твори для духових інструментів композиторів Дніпропетровщини. Вип. 1. навч. посібник / укладачі І. О. Грузін, В. О. Семеряга, Г. О. Юшин, Я. О. Потапов. Дніпро: ЛІРА, 2018. 80 с.

15. Aydin B. An examination of high school students’ social skill levels according to participation in musical activities. *Cypriot Journal of Educational Sciences*. 2019. Vol. 14. Is. 4. P. 618–629. DOI: https://doi.org/10.18844/cjes.v11i4.4446

16. Barrier O., Panebianco C. Towards a Precise Calculation of the Total Intended Duration of Luciano Berio's Sequenza VII for Solo Oboe. *Muziki-journal of music research in Africa*. 2019. Vol. 16. Is. 1. P. 61–73. https://hdl.handle.net/10520/EJC-19187a4cc1

17. Latten J. Exploration of a sequence for teaching intonation skills and concepts to wind instrumentalists. *Journal of band research*. 2005. Vol. 41. Is. 1. P. 60–87. https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000233485300005

Information about the author:
Hromchenko Valerii Vasylovych,
Doctor of Arts, Associate Professor,
Vice Rector of Research Work
Municipal Higher Educational Institution "M. Glinka Dnipropetrovsk Academy of Music" of Dnipropetrovsk Regional Council"
10, Lyvarna str., Dnipro, 49044, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-7

СТВОРЕННЯ УКРАЇНОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДІВ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕКСТІВ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ ТА СУЧАСНОСТІ

Ковтун Л. В.

ВСТУП

Одним з аспектів впливу тенденцій сучасного соціуму на формування української філософської думки стало активне залучення іноземних мов не тільки як інструменту внутрішньої або міжнародної комунікації, а й для здійснення наукової діяльності. Традиційно загальновизнаними мовами філософії були грецька, латина, італійська та німецька і більшість філософських фундаментальних першоджерел були створені саме цими мовами. Але мова філософських творів на сучасному етапі не обмежується кордонами використання первинних мов і прагне до стабільності та фаховості, а, відповідно, мова спілкування є основою для мови філософії як науки, що включає низку спеціалізованих понять, що висловлюють широкий спектр сенсів та смислів. Сучасна філософська дослідницька комунікація виходить на новий рівень синтезу власне філософських понять. В зв'язку з цим, особливу увагу приділяємо проблемі перекладу філософських текстів та першоджерел національними мовами, зокрема українською.

1. Формулювання проблеми україномовного перекладу філософських текстів

На сьогоднішній день актуальність створення україномовних текстів філософської тематики безперечна, оскільки статус української мови набув рівня державної мови, яка протягом тривалого часу виконувала роль комунікативного засобу на рівні писемного документообігу неприватного характеру. В міжособистісному спілкуванні спостерігався частковий перехід на «зручну» мову, що однозначно сприяло порозумінню, адже збільшувало не лише словниковий запас мовців, а й дозволяло творити нові сенси і змісти на основі вже існуючих знань, що є однією з основних задач філософії. Протягом років існування незалежності України «мовне питання» було скоріше політичним інструментом, який використовували суб'єкти соціальної сфери. На міждержавному рівні офіційне спілкування не відбувалось державною мовою, адже є англійська – мова міжнародного

спілкування, яка проте не замінює державну мову в жодній Європейській країні світу хоча і є поширеною для участі в комунікаціях з багатомовним простором. З іншого боку, ми не можемо не зважати на історичне минуле нашої держави і не враховувати той факт, що в часи входження України до СРСР всі країни-члени союзу послуговувались російською мовою як основною і все населення пострадянського простору було білінгвальним адже крім обов'язкової російської мови, володіли мовою своєї республіки. Це пояснювало пріоритетність створення текстів російською мовою, якою володіло по різним оцінкам більше 160 мільйонів осіб, в той час як українською володіло лише 50 тисяч з них. Подібні масштаби носіїв мови робили її статус достатньо вагомим в світі для того, щоб її вивчали в якості іноземної в низці країн світу. Саме це було й головним аргументом для створення текстів російською мовою, як загальнозрозумілих, і протягом тривалих років з часів здобуття Україною політичної незалежності, спостерігалась «залежність» населення від «зручної» мови, яка залишилась своєрідним спадком, якого не можливо було миттєво позбутись. Таким чином, ми стали своєрідними «заручниками» між бажанням користуватись рідною мовою на всіх рівнях і звичкою до використання того, що вже є створене «зручною» мовою.

2. Сучасний статус української мови в Європейському мовному просторі

Події, які розпочались на території України цьогоріч сприяли отриманню українською мовою нового надзвичайно важливого статусу: 21 березня, на позачерговому засіданні Генеральної асамблеї Європейської федерації національних мовних інституцій (EFNIL) одноголосно прийнято рішення про надання Україні статусу асоційованого члена EFNIL. Як наголосив Тарас Кремінь, Уповноважений із захисту державної мови: «Сьогодні фронт боротьби за Україну – це і фронт утвердження української мови. Тому для нас велика честь приєднатися до континентальної родини мовних інституцій. Адже членство в EFNIL надасть Україні можливість формувати стратегію законодавчого захисту української мови як майбутньої мови ЄС»[1].

Також мовний омбудсмен зазначив важливість свідомого переходу українців на спілкування українською мовою, що слугуватиме ефективним засобом захисту інформаційного поля та національних інтересів. Одна з дій країни-агресора може бути охарактеризована як

[1] Кречетова Д. Україну прийняли до мовного простору ЄС: що це означає. Онлайн видання «Українська правда». URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/22/247923/ (дата звернення:13.04.2022)

«лінгвоцид». «Так, у щойно окупованих російськими військами Донецькій та Луганській областях вороги продовжують політику деукраїнізації. Повідомляючи про відновлення навчального процесу в школах, окупанти наголошують, що такі предмети, як «українська мова», «українська література» та «історія України» вивчатися не будуть»[2].

Членство України в EFNIL, що об'єднує національні мовні інституції країн-членів ЄС є гарантом того, що українська мова на усному та писемному рівнях набуває захисту, а значить уможливлює її розвиток за будь-яких умов. Серед основних завдань організації крім контролю за виконанням мовного законодавства та захист державних мов, є заохочення до вивчення офіційних європейських мов задля мовного та культурного розмаїття в ЄС. Українська мова, яка відтепер сприймається як цілком самостійна, дає простір для відтворення думок, й як наслідок – генерування нових знань, які будуть презентовані світові українською мовою або мовою міжнародного спілкування. В цьому зв'язку, мова вітчизняної філософії, як простору формування мисленнєвої ідентичності, має право на самостійне та самодостатнє здійснення адаптації світової філософської першоджерельної сфери до сучасного українського філософського буття.

3. Особливості філософського тексту

Зауважимо, що філософський текст, на відміну від художнього, або звичайного повсякденного спілкування, першочергово орієнтований на висвітлення внутрішнього діалогу, який відбувається в процесі пошуку відповідей на запитання, які хвилюють філософа. Тобто, під час створення тексту відбувається процес самоусвідомлення і вибудови логічних, причинно-наслідкових, доказових, або полемічних проявів процесів мислення та формулювання умовисновків, які в подальшому будуть запропоновані читачеві як нова, або вкотре підтверджена теза чи теорія. Для привнесення «нового» в наш світ автор переважно орієнтується на власний досвід вивчення питання і знання, які він вважає апріорними. «Логічність» і «очевидність» запропонованих концепцій є такими від самого початку особисто для нього і далеко не завжди на стільки ж доступні для читачів, які не є учнями, послідовниками, дослідниками автора, особливо, коли текст потрапляє до рук через століття в абсолютно інше культурно-історичне середовище.

[2] Кречетова Д. Україну прийняли до мовного простору ЄС: що це означає. Онлайн видання «Українська правда». URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/22/247923/ (дата звернення:13.04.2022)

Досить складним є питання прагнення автора філософського тексту до спрощення та адаптації свого тексту в процесі його написання. Чи важливо для автора бути зрозумілим? Чи «думає» про всі можливі «мовні ігри», які можливі під час інтерпретації його тексту? Чи враховує можливу зацікавленість текстом носіями інших мов, а, відповідно, й перекладу його текстів іншими мовами? В своїй переважній більшості, автори філософських текстів не орієнтуються на конкретну читацьку аудиторію і пишуть «зручною» їм мовою, вживаючи як класичні філософські та поняття загального вжитку, так і наділяючи відомі лексеми новими сенсами.

Яскравим прикладом тяжіння до такого способу змістотворення може бути антидогматичний стиль мислення античної культури, що породжує систему логіки, де аргумент до людини є грубою помилкою. Динамізм давньогрецького поліса робить також неможливою аргументацію за допомогою посилання на традиційність знання. Демократична будова міста-держави передбачає вирішення принципових питань на агорі, висуваючи на передній план необхідність чисто логічної аргументації сформульованої тези – мистецтво переконувати було визнано в Афінах особливо шанованим божеством Пейто, а за апеляцію до авторитету оратора позбавляли слова.

Соціальний клімат поліса вимагає не просто аргументованого, доведеного знання, що вимагає спеціальних процедур логічного обґрунтування. Аналогічно в грецькій філософії ідеї, висловлені стосовно будови можливих майбутніх світів, в принципі, не можуть бути верифіковані на матеріалі наявного досвіду.

Основним критерієм правильності формально-логічних конструкцій є їх несуперечливість, що було досить адекватно зафіксовано в логічних системах античності. При цьому, в силу синкретичності мислення стародавніх греків, вони не розрізняли ще досить чітко об’єктивного і логічного протиріч. Саме в цьому кореняться витоки філософських вчень, що заперечують рух на підставі суперечливості теоретичних конструкцій, що його фіксують (наприклад, негативна діалектика Зенона Елейского). Орієнтація на логіко-теоретичне обґрунтування перспективних видінь світу зумовило реалізацію установки на плюральність знання як розгортання саме теоретичної філософської традиції.

Так, П. Содомора в своїй праці «Філософські терміни: позначення і семантика в перекладі та поясненні»[3] зазначає як властиве, прагнення перекладного слова до функціонування як аналогу сприйняття

[3] Содомора П. Філософські терміни: позначення і семантика в перекладі та поясненні. *Нова парадигма*, 2016. Вип. 129, С. 110–117.

контексту перекладачем. Дослідник наполягає на необхідності передбачення сучасним перекладачем несумісностей між первинним (латинським) та вторинним (англійським, українським тощо) значенням слова, яких не можливо уникнути. Це прагнення зумовлено структурністю тексту, «що несе ідеї у широкому семіотичному значенні слова, тобто має за собою приховану інформацію»[4].

Тобто філософський текст не підпорядковується ані стандартам наукового стилю письма, ані художнього тексту, що суттєво вирізняє його серед загалу першоджерельних текстів, з якими доводиться працювати фахівцям різних галузей під час перенесення авторських сенсів в сучасні змісто-форми.

4. Мова як предмет філософських досліджень

Мова, яка давно стала центральним об'єктом досліджень, під час здійснення яких було помічено сфери перетину філософської проблематики з іншими галузями знань, які базуються на гносеології та методології науки, на фізіології свідомості, на філософській антропології та філософії культури. А сьогодні ми можемо з впевненістю стверджувати існування стійких сфер перетину інтересів та знань між філософією та перекладознавством.

Подібний зв'язок простежується у зміні способу вирішення традиційних філософських проблем, які поставали перед дослідниками з часів виникнення філософії, шляхом «прояснення мови», якою їх було сформульовано, або за рахунок використання якої вони взагалі виникли.

В межах філософії мови вивчаються питання мовного формалізму та його інтерпретації, мовної структури, статусу мови в онтології людського буття, співвіднесення природних та штучних мов та інші.

Нове бачення мовної реальності формується в часи постмодерну як сучасна парадигма філософії мови, яка тяжіє до максимально широкого тлумачення тексту: світ як текст, відкрите для розуміння буття і є мова. Такий підхід ставить в центр проблеми власне тексту та інтертекстуальності, мовної референції та мовної гри.

Цікавість до мовного питання в XX столітті в першу чергу виникає в результаті умов, що викликали потребу випрацювання нових підходів та критеріїв до розуміння людиною самої себе та довкілля.

Щоб зрозуміти всі ці зміни та зробити їх частиною внутрішнього світу людини, треба знайти способи комунікації з ними, розкодувати їхню мову, зрозуміти та що являє собою мова взагалі.

---

[4] Содомора П. Філософські терміни: позначення і семантика в перекладі та поясненні. *Нова парадигма*, 2016. Вип. 129. С. 112.

У філософському осмисленні сутності мови важливо виходити за межі редукціоністської інтерпретації визначення змісту мови, яке зводиться до окремих її проявів і функцій. Такий підхід уподібнює мову до інструмента комунікації між індивідами, які нібито обмінюються інформацією з приводу попередньо розчленованої і заздалегідь структурованої реальності (інструменталістська концепція). З іншого боку, схоластичний універсалізм веде до втрати реальних обрисів і специфіки життя мови. Розбіжності між існуючими парадигмами і методологічними підходами до вивчення мови обумовлені, перш за все, складністю і суперечливістю її природи, онтологічної парадоксальності мовної реальності. І тому не випадково, що в сучасних словниках та енциклопедіях, в спеціальній науковій і філософській літературі містяться десятки визначень мови, що підтверджує твердження Гегеля, про те, що «чим багатше предмет, що визначається, тобто чим більше різних сторін представляє він для розгляду, тим більш відмінними можуть бути виставлені на основі їх визначення»[5]. Так, Філософський енциклопедичний словник говорить: «Мова – система знаків, що служить засобом людського спілкування, мислення і вираження. За допомогою мови здійснюється пізнання світу, в мові об'єктивізується самосвідомість особистості. Мова є специфічно соціальним засобом зберігання і передачі інформації, а також управління людською поведінкою»[6]. Аналогічні визначення мови з непринциповими змінами містяться в багатьох новітніх вітчизняних і зарубіжних виданнях. Зрозуміло, вони можуть мати більш-менш ускладнені і розгорнуті форми, відрізнятися термінологією, але сутність їх залишається тотожною. Мова в них постає як засіб або інструменту певних форм людської діяльності, що визнається з часів традиції започаткованій Фердинандом де Соссюром, але і, здавалося б, підтверджується всебічною практикою людського життя. Прагнення до більш конкретного, менш розмитого підходу до мови призвело до радикального перелому в лінгвістиці – народженню інтересу до структури мови – і появі нового напряму – лінгвістичного структуралізму. Така концептуальна платформа структуралістів: мова – це система, в якій всі одиниці пов'язані між собою різноманітними відносинами; мова – це система знаків, що співвідноситься з іншими символічними системами в рамках загальної науки – семіотики; при

[5] Бекон Ф. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. Т. 1. С. 116.

[6] Філософський енциклопедичний словник. / під ред. В. І. Шинкарук / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. К. : Абрис, 2002. с. 389.

вивченні будь-якої природної мови слід розмежовувати поняття «мова» і «мовлення»; в основі мовної системи лежать універсальні синтагматичні і парадигматичні відносини, які пов'язують її одиниці на всіх мовних рівнях; мова може досліджуватися з синхронної і діахронічної точок зору, проте при системному описі мови пріоритет належить синхронному підходу; статика і динаміка є співіснуючими станами мови: статика забезпечує збалансованість мови як системи, динаміка – можливість мовних змін; мова організована за своїми внутрішніми законами, і вивчати її потрібно з урахуванням внутрішньомовних чинників; при вивченні мови необхідно використовувати суворі лінгвістичні методи, які зближують мовознавство з природничими науками. Таким чином, Ф. де Соссюр розкрив природу мовного знака і через призму цього знака, що моделює взаємини двох аморфних мас – ланцюги звуків і потоку розумового змісту – показав деякі суттєві сторони механізму внутрішньої організації мови як системи знаків. Соссюр виділив різні властивості мовного знака, встановив, що зв'язок між формою і змістом знака має довільний характер. На думку вченого, обидві сторони знака психічні і об'єднуються в нашому мозку асоціативним зв'язком. Мовний знак пов'язує не річ і її назву, а поняття і акустичний образ[7]. Вчення Ф. де Сосюра справило величезний вплив на всю сучасну лінгвістику. Це відображають навіть наведені вище визначення мови, що містяться в сучасних енциклопедичних і філософських словниках. Проте, такий підхід до мови нічим не відрізнявся від принципу вивчення мертвих мов: описувати окремі складові тексту і аналізувати їх взаємодія між собою. Безсумнівно, класифікувати елементи мови, розкрити структуру мови вкрай важливо, але недостатньо.

Вже в XX столітті дослідники помічають, що мова, як система знаків, є чимось зовнішнім по відношенню до самої людини, має власну природу і не може розглядатись тільки продуктом діяльності, будучи самою діяльністю. Тому більш доречними в плані тлумачення мови вважаються концепції, в основі яких лежить уявлення про споконвічну єдність мови і людини, про активну роль мови в самому цьому процесі. Джерела такого вчення можна споглядати в працях В. Гумбольдта (1767–1835). Його праці, зокрема трактат «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» визначив мову засобом розвитку внутрішніх сил людини, її почуттів і світогляду, посередником в процесі перетворення зовнішнього світу в думки людей, так як сприяє їхньому самовираженню і

[7] Соссюр Ф. де Заметки по общей лингвистике: пер. с фр. / под ред. Н. А. Слюсаревой. М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. 280 с.

взаєморозумінню. За В. Гумбольдтом, в мові здійснюються акти інтерпретації світу людиною, тому різні мови є різними світобачення. Він вважав, що слово – це відбиток не самого предмета, а його чуттєвого образу в нашій душі. Кожна мова, позначаючи явища і предмети зовнішнього світу, формує для її носіїв власну картину світу. Звідси його твердження «мова народу є його дух, а дух народу є його мова». Головне завдання мови він бачив в матеріалізації духовної діяльності людини. Призначення мови полягає в тому, щоб, по-перше, «переплавляти» чуттєву матерію світу і слів в думки; по-друге, бути посередником в процесі спілкування і взаєморозуміння людей, виразником їх думок і почуттів; по-третє, служити засобом для розвитку внутрішніх сил людини, надаючи стимулюючу дію на його мислення, почуття, світогляд. Таким чином, в центрі Гумбольдтівської філософії про мову стоїть конкретна людина, через її мову і крізь неї він приходить до розкриття і відтворення духовного розвитку людського роду. Безсумнівно, мова є і діяльністю, і засобом, оскільки в її функціях проявляється їх взаємозумовленість: діяльність здійснюється при використанні певних засобів, які в свою чергу виникають в діяльності тоді як сама діяльність в даному випадку стає засобом. Мова створює умови, що роблять можливими будь-які форми духовної діяльності людини. За допомогою мови людина формує думку і почуття, настрій і волю, пізнавальну та інші види діяльності; за допомогою мови відбувається спілкування і взаємний вплив людей один на одного. Мова – це і знакова система, яка є універсальним засобом об'єктивації змісту як індивідуальної свідомості, так і культурної традиції, і засіб їх рефлексивного осмислення.

Певною мірою повертаючись, але на іншому понятійному рівні, до ідей Гумбольдта та інших вчених, американський вчений Ноам Хомський (Чомські) запропонував нову теорію, так звану породжуючу або генеративну граматику[8]. На перше місце знову ставиться людина, але не просто говорить людина, а носій певної мови, його мовна компетентність і інтуїція. Проблема «людина і мислення» знову вийшла на перший план. Хомський різко критикує погляди Ф. де Сосюра, тим не менш, постійно використовує запропоновані ним визначення та поняття, які вже стали фундаментальними[9].

Інформаційна революція постіндустріального суспільства, поява електронних засобів масової інформації призвели до різкої зміни мовної ситуації практично в усіх країнах. На перший план вийшла

---

[8] Хомский Ноам. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли. М. : КомКнига, 2005. 408 с.

[9] Хомский Ноам. О природе и языке. М. : КомКнига, 2006. 288 с.

проблема визначення норми сучасної мови. Питання визначення мовної норми, її коливань і змін носить не тільки суто практичний, але і філософський, теоретичний характер. У зв'язку цим вона був предметом вивчення лінгвістів і філософів ще з античних часів.

Мови змінюються під впливом одна одної і чим більше користувачів має мова тим більшої кількості змін вона зазнає. Виникають інші, сучасні звороти, доповнюється понятійний апарат, зникають застарілі слова і нам дедалі складніше зрозуміти українську мову, якою в Середні віки перекладали тоді сучасні праці. Проте можливість звернення філософів до мови при вирішенні суто філософських проблем мотивується тим, що «філософські константи мови» постають для них лише окремим випадком «філософських констант» і що, за афористичним висловом Л. Вітгенштейна, «ціла хмара філософії конденсується в краплі граматики»[10]. Це твердження спонукало багатьох до поєднання всього філософського сенсу у всій його багатогранності з універсальними граматичними ознаками, які є важливими для передачі сенсів. Проте філософія за всю історію свого існування так і не змогла створити свою специфічну формалізовану мову. Хоча, як бачимо з історії, такі спроби робилися неодноразово. Та й нині, хоч мови в філософії і приділяється пильна увага, але проблеми залишаються невирішеними.

Взагалі, мова стає предметом пильної уваги філософів, оскільки сучасна філософія в багатьох випадках пов'язує саме існування філософських проблем з фактом їх вкоріненості в мові, а їх вирішення – з їх переформулюванням при використанні більш точної мови. У ряді випадків філософія ніби перекладає іншою мовою проблеми, приховані в загальновживаній, повсякденній мові, з тим, щоб зробити ці проблеми яснішими.

Мова в своїй звуковій та графічній формах представлена в основному умовними знаками психічної діяльності людини. Якщо суб'єкт говорить або пише, то він переводить в знаки, «означає» свій душевний світ і тим самим робить його доступним для інших людей. Той, хто сприймає мову і письмо, перекладає сенс знаків в стан своєї психіки.

Таким чином, мова як процес на кожній своїй стадії є символізація. З цієї точки зору мова людей не вичерпується системою знаків. Система знаків – це лише проміжна стадія процесу функціонування мови, її тимчасова обитель, яку співрозмовники відвідують за необхідності і схильні якомога швидше покинути.

---

[10] Витгенштейн Л. Философские исследования. Кэмбридж, 1945. URL: https://www.phantastike.com/philosophy/phil_investigations/pdf/. С. 136 (дата звернення: 15.04.2022).

5. Власне українська філософська термінологія як крок назустріч порозумінню автора і читача

За умови відсутності усталеного понятійного філософського апарату українською мовою, спостерігаємо його рухливість та тяжіння до мов, з яких відбувається запозичення. Так, при перегляді глосарію в українському перекладі Олекси Негребецького книги «Філософія»[11] М. Паттона та К. Кеннона[12] з серії «Наука в коміксах» під редакцією наукового рецензента Наталії Кривди, що додається у виданні, хотілось би побачити не лише тлумачення термінів українською (яке не є власне перекладом), а й відповідник мовою оригіналу, що сприяло би формуванню двомовної культури сприйняття. Деякі терміни подаються із зазначенням латинського слова, від якого в подальшому утворився термін, проте який саме читач побачити не може. Наприклад, слово *«консеквенціалізм»* не є власне українським і є доволі складним для сприйняття, а запозиченим, точніше навіть транслітерованим з англійської *consequentialism,* яке в свою чергу походить від англійського *consequence* (що є більш поширеним у вжитку і в українському перекладі відоме як *«наслідок»*), яке пішло від латинського *consequens* і в англійській зберегло своє первинне значення. Україномовний читач-не філософ скоріше в своїй парадигмі утворить слово *наслідковість,* яке не входить до сучасного лексичного запасу української мови, проте є зрозумілішим і простішим для запам'ятовування та вжитку.

Даний приклад свідчить на користь білінгвальної культури мислення про яку вже йшло мовлення в нашій публікації. Проте варто враховувати деякі особливості такого співіснування. Протягом XX століття лінгвісти неодноразово підіймали проблему загрози повного чи часткового зникнення окремих мов, як це відбулось з латиною – могутньою мовою, яка штучно була виведена з повсякденного обігу з метою надання їй статусу своєрідної «обраності» та «сакральності», що спричинило істотне звуження кола носіїв з поступовим повним її змертвінням. Латина, яка для філософії мала особливе значення, адже навіть сучасні класичні європейські університети, які тривалий час вели викладання латиною, залишили курс латини як той, що дозволить студентам та науковцям отримати доступ до першоджерельних знань епохи античності та середньовіччя. Подекуди курс носить назву «Латина: основи філософської термінології», що крім власне лінгвістичних знань вивчення латини охоплює історичний,

---

[11] Паттон М., Кеннон К. Філософія / пер. з англ. Олекса Негребецький. Київ : РІДНА МОВА, 2019. 176 с.

[12] Patton M., Cannon K.The Cartoon Introduction to Philosophy. Hill and Wang, 2015. 176 p.

культурологічний, а також філософський контекст мови, який і є власне цільовим.

Ліфанова Т. наголошує, що вивчення латини формує у студентів-філософів здатність до використання у професійній діяльності основних елементів латинської мови і латинської філософської термінології. У реальності це в першу чергу відкриття внутрішньої динамічної природи філософських пошуків. За допомогою дуже простих елементів, категорій, фразеологізмів студенти починають осмислювати складну категорію сучасної постмодерної філософії – розуміння розвитку культури як конотації смислів.

«Вивчаючи латинську мову легко переконатися в тому, що одні поняття, категорії в ході історичного розвитку зберігають смислову стійкість, інші – кардинально змінюються»[13].

Твердження ілюструє базова філософська категорія буття. Вчення про буття, про загальні категорії і закономірності буття називається – онтологією. Саме на цьому рівні ми бачимо сферу перетину філософської та лінгвістичної проблематики. Онтологія (якщо бути історично точними від давньогрецького ὄντος – суще, те, що існує + λόγος – вчення, наука) – найдавніший розділ філософії. Однак саме слово онтологія ми знаходимо тільки в XVII столітті, сформоване відповідно латиною – ontologi. Ontos (лат. Буття), ὄντος (грец. Буття, суще) – філософська категорія … тощо. Далі визначення буття в тезаурусі філософії будуть різнитись, але в цілому суть зрозуміла. Проблема буття бере початок в філософських працях представників ранньої грецької філософії. Часто в навчальній літературі можна прочитати, що першим кроком у становленні онтології є філософія Парменіда, в працях якого ми бачимо дане поняття (ὄντος) в уже щодо сформованому вигляді. А ось термін «онтологія» став вживатися в філософії Х. Вольфа – попередника І. Канта. Поняття онтологія як вчення про буття зустрічається з початку XVII століття у Гокленіуса (1613), Глауберга (1656) і, нарешті, у Християна Вольфа, для якого онтологія є не що інше, як метафізика буття і речей, що є основою метафізики взагалі[14].

Даний приклад дає змогу відслідкувати шлях становлення філософської мови від простого вживання слів в нетиповому для повсякденного мовлення значенні в античний період до закріплення за

---

[13] Лифанова Т. Латинский язык: к основам философской терминологии. 2016. URL: https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1800/Лифанова_Т. Ю._(2).pdf (дата звернення:13.04.2022)

[14] Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н. и др. Философский энциклопедический словарь. М. : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

ними конкретних визначень і перехід до статусу термінів починаючи з середньовіччя. Таким чином ми можемо говорити про необхідність врахування цього фактору під час здійснення перекладу саме з історичної точки зору: відомий класичний термін може містити непритаманні йому значення на етапі його формування відповідно до бачення конкретного автора, що змушує звертатись до інших його творів чи навіть творчості однодумців, які підтверджують або, навпаки, спростовують, той чи інший спосіб тлумачення поняття.

Правдивим є те, що схоластична латина є суто науковою мовою. Вона далека від латини класичного періоду, від літературної латини. І з цим пов'язані нарікання гуманістів. Однак те саме, через що вони висміювали середньовічну латину, стало для Чарльза Пірса базою, на якій він сформував систему термінології для філософії постмодерну. Власне цей мислитель остаточно випрацював дефініцію поняття «знак», і навіть найкращі філософи XX століття не змогли проникнути у саму суть цього поняття, задовольнившись оглядом похідних та другорядних питань»[15].

Тітова Т. Р., вважає XVI-XVII століття часом, коли філософське вивчення мови досягає свого піку, адже, гостро усвідомлюючи потребу в засобах міжнаціональної та міжкультурної комунікації, настає період спроб створення так званої граматики філософської мови, яка мала би стати досконалішою за будь-яку природну мову.

Ці ідеї виникали саме в результаті спроб подолання тих труднощів, що виникали під час перекладу іншомовних текстів та спроб максимально точно передати зміст тексту першоджерела. Так, Ф. Бекон[16] (1561), Р. Декарт[17] (1596–1650) та В. Лейбніц[18] (1646–1716) в своїх працях обґрунтовують засади єдиної загальнолюдської мови як ідеального засобу спілкування та висловлення думок і передачі знань.

Ф. Бекон вдався до спроб написання своєрідної порівняльної граматики всіх мов, що мало би сприяти виявленню подібностей та розбіжностей в мовах, а потім на підставі спільних рис створити нову для всього людства мову, яка була б позбавлена «вад» та «недоліків» природних мов.

---

[15] Содомора П. «Філософські терміни: позначення і семантика в перекладі та поясненні». «Нова парадигма», 2016. Вип. 129. С. 110–117.

[16] Бекон Ф. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. /за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. Т. 1. С. 116.

[17] Декарт Р. Размышления о первой философии. Сочинения в 2 т. Т. 2. М., 1994. С. 29, 68–69.

[18] Лейбниц Г. В. Монадология. Сочинения в 4 т. Т. 1. М., 1982. С. 423–424.

6. Історичні проблеми функціонування української мови та шляхи її збереження

В 1948 році американський дослідник Моріс Сводеш опублікував статтю «Соціологічні нотатки про мови, що виходять з вжитку»[19], де проаналізував 8 мов, які були під загрозою зникнення. Лінгвісти усвідомлювали, що малочисельні народи або ті, що не мають писемності знаходяться на межі зникнення їхньої традиційної культури, проте не йшлося про небезпеку саме для мов таких народів. В 1970-х роках було визнано, що такі народи починають послуговуватись більш «зручними», більшими за кількістю носіїв мовами, що було зафіксовано в роботі Ненсі Доріан «Граматичні зміни в діалекті, що вмирає»[20] (1973), а в 1977 році в книзі «Смерть мови» (*Language Death*)[21]. У науковців та носіїв української мови час від часу також виникали побоювання щодо ризику втрати здатності до мислення українською мовою мешканців нашої держави, що змушувало контролювати ситуацію та всіляко сприяти заохоченню до вивчення мови молодшими поколіннями.

В часи здобуття Україною незалежності по всьому світу спостерігались поступові зникнення мов, про що в 1992 році Майкл Краус написав: «Варто серйозно переглянути наші пріоритети, інакше лінгвістика ввійде в історію як єдина наука, яка не пропустила зникнення 90% того об'єкту, який вона покликана вивчати»[22].

Що ж саме відбувається в багатомовному просторі, де державна мова не є основною мовою мовлення? По-перше, зміна функцій мов зі зміною поколінь. Мова, яку старше покоління використовує як основну, буде менш якісною для їхніх дітей і абсолютно «чужою» для онуків. Зараз ми маємо покоління, яке вже не хоче послуговуватись російською мовою, проте активно вивчає мови світу і несе запозичення з цих мов в українську. Мислення відбувається переважно українською мовою, але активне використання інших мов не дозволяє поки що сформувати сталий природний лексичний устрій для позначення широкого кола явищ, в тому числі філософського спрямування. В певній мірі подоланню цієї проблеми має сприяти переклад. Саме під час перекладу відбувається пошук найбільш доречних відповідників в

---

[19] Сводеш М. Социологические заметки о языках, выходящих из употребления. Вестник молодых ученых. Серия: Филологические науки. № 1. СПб., 2001. С. 61–67.

[20] Дориан, Нэнси С. Грамматическое изменение умирающего диалекта. Язык, 49, 1973, С. 413–438.

[21] Dressler, Wolfgand & Wodak-Leodolter, Ruth (eds.) Language death. International Journal of the Sociology of Language vol. 12. The Hague: Mouton, 1977. 114 p.

[22] Krauss, Michael E. The World's Languages in Crisis. Language 68(1). 1992. PP. 4–10.

запитуваній мові і їхнє створення в разі відсутності. Враховуючи, що англійська вже не є настільки іноземною мовою, то більшість читачів здатна зрозуміти загальний зміст тексту, проте неозвучення його рідною мовою заважає повному сприйняттю закладеного в нього сенсу.

Українська мова від самого початку її існування має особливий зміст, закладений її засновниками. Так, І. І. Огієнко, український церковний і громадський діяч, митрополит, мовознавець, історик церкви пише, що «Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX–X віках увесь слов'янський схід, тобто [майбутні] народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне й у жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. […] Ця єдність не була довгою, і в 1125 р., по смерті великого князя Володимира Мономаха, назавжди порвалася. […] Народні мови [слов'янських племен Русі не] були однакові. Так літературне «вѣра» на півдні, тобто в Україні, вже в X-XI ст. вимовляли як «віра», а на півночі – «вєра». […] Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI ст., які свідчать, що вже тоді, наша українська мова мала свої основні риси […]»[23]. Вже наприкінці XVI – початку XVII століть було запропоновано ієрархію мов за так званими рівнями «гідності»: грецька (давньогрецька), латинська, церковнослов'янська (староболгарська), польська і руська. Ідеологом «мовних гідностей» у цей час став видатний лінгвіст та релігійний діяч М. Смотрицький. Він встановив чітку ієрархію п'ятьох мов: давньогрецька, латинська і церковнослов'янська (староболгарська) мали повну «гідність» і утворили трійцю священних мов. Руську і польську мову мали використовувати у перекладах і роз'ясненнях для менш освічених людей. Серед трьох священних мов М. Смотрицький надавав абсолютну перевагу давньогрецькій мові. У цей час Києво-Печерська лавра стала осередком народної мови: проповідники промовляли лише українською, повчаючі читання у Церкві (Синаксарі) давали тією ж мовою, Євангеліє читалося українською, друкарня лаври випустила багато книжок, написаних українською мовою[24].

У XVI ст. в Україні помітно активізувалося релігійно-культурне життя. Саме на той час припадають перші спроби здійснити переклади «про́стою мовою» біблійних книг. У таких перекладах мовою»

---

[23] Постання української мови. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 440 с.

[24] Огієнко Іван. «Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII віці». Львів, 1924.

біблійних текстів знаходимо церковнослов'янську лексику (переважно такі слова, яким важко було знайти відповідники), а також слова, що увійшли до сучасних української, білоруської, польської й навіть чеської мов, деякі діалектизми тощо.

З 1622 року починається епоха русифікації та всіляких утисків української мови, що триває до 1914 року, коли Микола II видав указ про заборону української преси. То яким чином мова, яку так старанно і системно виводили з ужитку збережена і в XXI столітті вже не просто виборює, а наполегливо заявляє про своє існування і документально закріплюється в родині європейських мов? Саме білінгвізм дозволив зберегти та відродити мову. Надзвичайно старанно оберігають мову в діаспорах, що дозволяє говорити про більшу кількість її носіїв ніж фактичне населення країни. На сьогодні надзвичайного рівня мобільності в пересуванні досягнуто не лише за рахунок транспортних мереж, а й сучасних цифрових технологій. Сучасна українська мова лунає в усіх куточках світу і сенс, який вкладається в ці зрозумілі майже кожному мелодійні звукосполучення, несе надзвичайно потужну інформацію про народ, який нею користується. Асоціації, які закріплюються за україномовною спільнотою кодують систему знаків і символів, яка протягом наступних століть буде відрізняти нас від іншого, колись рідного, мовного простору.

ВИСНОВКИ

Процес перекладу іншомовного філософського тексту являє собою надзвичайно складний, але вкрай важливий та багатоаспектний процес, який не можливий без урахування історичних змін, що впливають на рівень попиту та запиту на україномовний переклад. Беручи до уваги фактичну неможливість первинного творення філософських текстів українською мовою, очевидним є незавершеність етапу формування власного понятійного апарату. Цей процес неможливий без глибокого розуміння особливостей функціонування філософської мови, яка виходить за межі класичних літературних жанрів та не належить до наукового змістотворення в чистому виді. Сучасний статус української мови суттєво розширює кордони її вжитку, в тому числі в просторі філософської комунікації, що робить перспективним залучення людської здібності розуміння та усвідомлення сенсів до творення україномовних перекладів першоджерел. На сьогодні можемо говорити про активне поповнення україномовного фонду перекладів класичних і сучасних філософських текстів, що безперечно якісно покращить україномовну філософську комунікацію на рівні мислення та кодування сенсів державною мовою. Розуміння першоджерельного тексту та виклад його рідною для читача мовою сприяє зануренню в

смислоутворюючі глибини твору та дозволяє в подальшому його трансформувати на якісно новому рівні, розширюючи смислові межі багатовимірності філософського повідомлення.

АНОТАЦІЯ

Дослідження спрямовано на актуалізацію проблем та перспектив створення україномовних перекладів філософських текстів як інструменту збереження національної філософської думки в історичних умовах та сучасності. Окреслено історичні передумови нагального стану питання, які є важливими для врахування процесу усталення власне української філософської понятійної бази. Проаналізовано зміни статусу сучасної української мови як гарантії її подальшого стабільного функціонування та захисту на міжнародному рівні, що сприяє повноцінному переходу на українську мову. Обґрунтовано перспективи подальшого функціонування філософської української мови, як сенсоутворюючого засобу та становлення унікального коду для сприйняття автентичних першоджерел завдяки якісному перенесенню світової філософської спадщини та безпосереднього творення нового контенту мовою мислення.

Література

1. Dressler, Wolfgand & Wodak-Leodolter, Ruth (eds.) Language death. *International Journal of the Sociology of Language*. Vol. 12. The Hague: Mouton, 1977. 114 p.
2. Krauss, Michael E. The World's Languages in Crisis. *Language* 68(1). 1992. PP. 4–10.
3. Patton M., Cannon K.The Cartoon Introduction to Philosophy. Hill and Wang, 2015. 176 p.
4. Бекон Ф. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. /за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. Т. 1. 864 С. ISBN 966-692-578-8.
5. Витгенштейн Л. Философские исследования. Кэмбридж, 1945. URL: https://www.phantastike.com/philosophy/phil_investigations/pdf/ (дата звернення: 15.04.2022).
6. Гегель Г. Сочинения. М., Л. : Госиздат, 1929. Т. 1. 437 с.
7. Декарт Р. Размышления о первой философии. Сочинения в 2 т. Т. 2. М., 1994. 633 с.
8. Дориан, Нэнси С. Грамматическое изменение умирающего диалекта. Язык, 49, 1973, С. 413–438.
9. Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н. и др. Философский энциклопедический словарь. М. : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

10. Кречетова Д. Україну прийняли до мовного простору ЄС: що це означає. Онлайн видання «Українська правда». URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/22/247923/ (дата звернення:13.04.2022)

11. Лейбниц Г. В. Монадология. Сочинения в 4 т. Т. 1. М., 1982. 636 с.

12. Лифанова Т. Латинский язык: к основам философской терминологии. 2016. URL: https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1800/Лифанова Т. Ю. (2).pdf (дата звернення:13.04.2022)

13. Огієнко Іван. «Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII віці». Львів, 1924.

14. Паттон М., Кеннон К. Філософія / пер. з англ. Олекса Негребецький. Київ : РІДНА МОВА, 2019. 176 с.

15. Постання української мови. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд. ; авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 440 с.

16. Сводеш М. Социологические заметки о языках, выходящих из употребления. *Вестник молодых ученых. Серия: Филологические науки.* № 1. СПб., 2001. С. 61–67

17. Содомора П. «Філософські терміни: позначення і семантика в перекладі та поясненні». «Нова парадигма», 2016. Вип. 129. с. 110–117.

18. Соссюр Ф. де Заметки по общей лингвистике / пер. с фр. ; под ред. Н. А. Слюсаревой. М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. 280 с.

19. Філософський енциклопедичний словник. / під ред. В. І. Шинкарук/ Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. К. : Абрис, 2002. 745 с. ISBN 966-531-128-X

20. Хомский Ноам. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли. М. : КомКнига, 2005. 408 с.

21. Хомский Ноам. О природе и языке. М. : КомКнига, 2006. 288 с.

Information about the author:
Kovtun Liudmyla Volodymyrivna,
PhD student at the Department of Philosophy and Pedagogics
Dnipro University of Technology
19, Dmytro Yavornytskyy ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-8

КРОС-ДИСЦИПЛІНАРНІ КОМУНІКАЦІЇ У ХОРЕОГРАФІЧНОМУ КОЛЕДЖІ В РЕЖИМІ ОФЛАЙН + ОНЛАЙН: «ФІЛОСОФІЯ», «КУЛЬТУРОЛОГІЯ»

Романова О. П.

ВСТУП

Актуальність інноваційної роботи полягає в тому, що представлений дидактичний матеріал відповідає викликам сьогодення щодо розширення компетентностей студентів та сприяє всебічному розвитку, творчо-художній самореалізації й розкриттю потенціалу молоді. Розроблений навчально-методичний комплекс містить в собі цілісну навчально-практичну упорядковану структуру, розроблену згідно принципам інноваційного підходу.

Вважаю, що запропонований спосіб крос-дисциплінарної комунікації допоможе студентам не лише осягнути знання з філософії та культурології, а й навчить використовувати отримані знання в життєвому та професійному середовищі – як в нинішніх умовах, так і в майбутньому, бо цей комплекс має прямий зв'язок з усіма проявами людини:

- на ментальному (когнітивному, пізнавальному) рівні;
- психоемоційному;
- дієвому.

Оскільки уміння – це знання в дії, то розвинене вміння розуміти різні дисципліни (а не лише відтворювати деякі знання з них) та використовувати набуті знання (тобто обробивши вивчений матеріал, тут же його застосувати) дозволить продуктивно працювати у будь-якій команді: віртуальній (під час онлайн-занять) чи реальній (офлайн-навчання). Запроваджений інноваційний підхід також сприятиме формуванню проактивної позиції студента, вчитиме опановувати не лише дієвим вмінням (виконувати завдання за вказівкою педагога), а й комунікативним вмінням, а саме: не боятися висловлюватися, аргументовано доносити думку та обґрунтовувати власну позицію.

Відомо, що крос-дисциплінарний підхід охоплює широкий спектр навичок, необхідних для вирішення поточних проблем і задач як в професійному середовищі, так і в сенсобуттєвих, особистісних питаннях. Тому, його застосування допоможе молодій людині у нестійкому антропологічно-неврівноваженому періоді, ері постправди та хаотичної трансформації людського буття й суспільних процесів XXI століття

керувати власними задачами та планувати час; допоможе сформувати навичку здійснювати вибір та здатність приймати рішення з метою набуття самостійності та впорядкованості особистого життя.

Даний комплекс містить наочний матеріал для забезпечення занять з наступних дисциплін: «Філософія», «Культурологія», а також рекомендації для самостійного опрацювання студентами окремих тем та розділів цих навчальних предметів. Окрім того, представлено спільний проект для цих двох дисциплін, що став об'єднуючим, синтезуючим фактором: розумового і чуттєвого начал людини.

Дидактичний навчально-методичний комплекс розроблений мною для викладачів і студентів спеціальності «Хореографія». Матеріал поданий у вигляді планомірної роботи, яка є кейсом того, як за 3 місяці з нуля викладачу запустити роботу 2-х напрямків одночасно, поєднуючи певні частини дисциплін з метою, щоб утворився цілісний проект, як синтетичне довершення розумової та творчо-активної діяльності. Даний дидактичний комплекс із застосуванням інтерактивних засобів був апробован і успішно втілений мною упродовж вересня-листопада 2021 року у ДП «Київський хореографічний коледж».

Практичне значення інноваційної роботи полягає в тому, що представлені форми роботи сприяють самореалізації особистості в еру новітніх технологій, підвищують конкурентоспроможність людського капіталу, який необхідний для забезпечення високотехнологічного та інноваційного розвитку країни. Творчі завдання спрямовані на самопізнання, самоактуалізацію і засвоєння освітніх технологій та методологічних прийомів, що у сукупності утверджують діяльнісний підхід в освіті та формують діяльнісні компетентності. Всі ці спрямування й закладено в основній меті Закону України про передвищу[1] та вищу освіти[2]. Креативний спектр практичних завдань позитивно впливає на розкриття можливостей студентів, розширює їх кругозір, сприяє інтелектуальному та духовно-культурному розвитку особистості, формуванню здатності оперативно реагувати на швидкоплинні технологічні процеси та знаходити оптимальні шляхи розв'язання задач, що постають перед сучасною людиною.

Все це в подальшому дозволить студентам вправно й продуктивно керувати власними процесами задля особистісного самостановлення. Оскільки крос-дисциплінарний проект зачіпає 2 лінії взаємодії:

---

[1] Закон України Про фахову передвищу освіту від 06.06.2019 № 2745-VIII. / Редакція станом на 02.10.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text

[2] Закон України про освіту від 05.09.2017 р. № 2145. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text

• лінію розуму;
• лінію почуттів,

то така багатовимірність людської діяльності допомагає здобувати не лише знання освітнього процесу, а й знання емпіричного процесу, тобто такого, який пов'язаний з набуттям досвіду у певній професійній сфері.

Всі завдання спрямовані на пошук та вироблення власного алгоритму вирішення поставленої задачі. Це певного роду оволодіння керівними, управлінськими процесами, що є елементами самоосвіти та опануванням того, як діяти задля розв'язання не тільки звичних, простих завдань, а й завдань, що сприяють логічному розвитку, критичному мисленню, самостійності та розвивають креативні й дослідницькі навички.

Це не набір окремих завдань, це цілісна система, що формує хореографа як культурну постать, тобто тут закладена духовно-змістовна цінність – культура хореографа. Цей концептуальний підхід також допомагає визначити людський потенціал зростаючої особистості, оскільки взаємовідносини «людина-людина» потребують набуття не лише професійних компетентностей і знань, а й вимагають від студента набуття аксіологічних орієнтацій, пов'язаних із цінністю кожної індивідуальної особи та поваги до неї. Це свого роду більше, ніж просто ділове спілкування, комунікативні навички якого потрібно розвивати у відповідності до ділового етикету, це, перш за все, людське спілкування, що й робить людину Людиною, утверджуючи шанобливе ставлення до старших (педагогів), взаємоповагу й толерантне ставлення один до одного (в колі студентів) та творче розкриття власного спрямування (рівень особистості). Таке гуманістичне фокусування має особливий вплив на студента хореографічного коледжу, який уособлює і в прямому, і в переносному значенні красу людського тіла, духу і розуму.

Необхідно зазначити в деталях практичне значення кожної дисципліни. Отже, відмічаю, що:

• Філософія розвиває, здебільшого, когнітивні здібності, критичне мислення, вміння здійснювати логічні операції, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, відшукувати доказову базу.

• Культурологія наче наповнює перелічені раціональні елементи духовним й чуттєвим начинням (змістом).

Представлений матеріал у вигляді посібника відповідає Закону України про фахову передвищу освіту та про вищу освіту, де головною метою визначено компетентісний підхід у підготовці фахівця згідно високого рівня наукових (творчих, мистецьких) професійних і загальних компетентностей, які є необхідним набором для діяльності в певній сфері згідно відповідної спеціальності.

Запропоновані інтерактивні засоби навчання можуть бути використані не лише під час проведення занять з вказаних предметів, а й застосовані у розробці стратегії керівником культурно-просвітницької, виховної діяльності в освітньому закладі.

Також слід зазначити, що цей комплекс інтерактивних завдань допоможе студентам у виборі нової професії чи в результаті утвердження нинішньої під час вступу до наступного рівня вищої освіти. Оскільки вже зараз деякі студенти бачать, що хореографічне спрямування не є тим напрямком, який їм під силу та діяльність, якою б вони хотіли займатися й надалі, то можна вважати цей дидактичний матеріал, своєчасним.

Сучасний електронний навчально-методичний комплекс містить рекомендації для проведення інтерактивно-практичних занять з навчальних дисциплін: «Філософія», «Культурологія» для кращого закріплення та практичного застосування теоретичних знань у повному обсязі. Включає напрацьовані практичні ідеї по реалізації STEAM-орієнтованої освіти. Для викладачів і студентів закладів фахової передвищої та вищої освіти.

1. Визначення дослідження, обсяг робіт. Формування концепції

Перш, ніж розпочнемо формувати концепцію методичного комплексу, необхідно визначити основні поняття даного дослідження, а саме: чому в назві роботи вжито «крос-дисциплінарний».

У світі існує декілька понять із прийменником крос-. Насамперед, нас цікавлять прикметники: крос-функціональний, крос-культурний та крос-дисциплінарний. У бізнесі для вирішення комплексних задач створюються *крос-функціональні команди* – це група працівників з різних функціональних підрозділів та відмінними компетенціями, у фокусі яких:

- одна мета;
- одне конкретне спільне завдання;
- вони працюють свого роду як агентство повного циклу.

Тобто, таке об’єднання утворюється для досягнення синергетичного ефекту та для вирішення нестандартної проблеми, бо зрозуміло, що фахівці з досвідом та набутими компетенціями із різних сфер спільно зможуть досягти великого результату. Тому у менеджменті цей напрямок називається інноваційним.

У міжнародних компаніях часто вживаним є термін *крос-культурні комунікації*. Вони необхідні задля об’єднання працівників, які відносяться до різних культур, що працюють в одному колективі. Впровадження таких комунікацій необхідно для кращого розуміння світоглядів, моральних систем, традицій, релігій один одного тощо.

Що ж таке *крос-дисциплінарні комунікації*? Це комунікації широкого спектру, задачею яких є не лише володіння знаннями з різних предметів, а й вміння перетворити ці знання у щось більше – нову якість, нову структуру або концепцію. Як це зробити? Ось це я і маю на меті відобразити у своєму дослідженні.

Оскільки крос-функціональні команди на підприємствах створюються з різнопрофільних спеціалістів з метою введення нового продукту, старту співробітництва з новим клієнтом, для поліпшення якості того чи іншого сервісу, виведення з кризи певного підрозділу або напряму компанії, то і в моєму випадку задачею є введення нового стратегічного завдання – запуск міждисциплінарного проекту, який допоможе об'єднати різні групи студентів та окреслить наявну, очевидну картину дійсності, на якому етапі знаходиться культурно-дослідна діяльність коледжу. Завдяки цьому тестовому проекту можна побачити науковий потенціал молоді та, згідно отриманих результатів, вже на наступний рік планувати нові випробування і ставити задачі з урахуванням висновків з представленого експерименту.

Отже, кейс даного дослідження можна охарактеризувати так: *як в умовах змішанаго навчання (офлайн + онлайн) впровадити крос-дисциплінарний проект, який об'єднає дослідницькі напрацювання студентів різних груп та курсів з 2-х навчальних дисциплін та допоможе вибудувати науково-освітні продуктивні комунікації?* Це, свого роду, вихід на нову вершину взаємодії та культурно-наукової діяльності, через що і можна побачити зростання творчо-діяльнісної особистості.

Зважаючи на фундаментальні основи, які є запорукою успіху у справжньому управлінському процесі, визначимо, якими інструментами будемо вимірювати конкретний результат нашої успішності. Це будуть KPI (Key Performance Indicators) – ключові показники ефективності, своєрідна система оцінки, що відобразить досягнення цілей.

Спираючись на зазначене вище, показниками вимірювання успішності та готовності до нових випробувань буде:

- успішне та своєчасне виконання усіх завдань;
- доведення до логічного завершення крос-дисциплінарного проекту «Моє серце в серці Всесвіту» студентами усіх дисциплін;
- виготовлення щонайменше 5 видів матеріальних продуктів з філософії та культурології, які логічно й системно впорядковані;
- набуття студентами універсальних та загальноспеціальних компетентностей.

Тобто, зауважу, що в даному випадку це можна назвати створенням виробництва художньо-творчих рішень за допомогою власних ресурсів (часу, здібностей, бажання, волі, креативності та вправного керування процесом викладачем), з метою, щоб студенти змогли відчути само-

цінність та свою корисність у суспільстві, тобто отримати і побачити певну конструктивну зв'язаність між собою, локальним місцем (коледжем) та великим колом (країна, Всесвіт). Вважаю, досягнення поставлених цілей і буде покращенням управлінських навичок, творчим менеджментом, свого роду підготовчим етапом для здатності розв'язувати більш складні завдання в подальшому у суміжних галузях.

Слід вказати не лише на *кількісні KPI*, але й на *якісні*. Таким чином, опануванням *загальнопрофесійних* (предметноспеціалізованих) *компетенцій* буде те, що зазначено в навчальних програмах. Наприклад, з культурології:

• основні поняття, терміни, концепції культурології на рівні відтворення, тлумачення для розширення інтелектуального рівня;

• закономірності культурного процесу, культури як специфічного та унікального феномену людства;

• основні етапи розвитку світової та української культури;

• тенденції розвитку і взаємозв'язків світової та української культури на сучасному етапі.

До універсальних компетенцій віднесемо системні, міжособові та інструментальні. Свідченням опанування студентами системними компетенціями слугуватиме системне виконання та в повному обсязі реалізація поставлених завдань. Про набуття інструментальних компетенцій свідчитиме оволодіння запропонованими мною технологічними програмами, основні з яких: Canva, Google Keep та виготовлення мультимедійних презентацій за допомогою цих сервісів. Оскільки два художньо-творчих продукти: з філософії та з культурології я дозволила виконувати удвох (тобто за допомогою формування діад), то можна сказати, що у разі успішного завершення цього завдання студентами, були набуті міжособові компетенції (продуктивна взаємодія з іншими). Також свідченням набуття міжособових компетенцій стане вміння критично оцінювати власні дії та результати, продукування атмосфери взаємоповаги до інших, ціннісне ставлення до виконання запропонованих завдань, відчуття впевненості у власних силах завдяки висловлюванню власної думки та розкриття власного інтелектуального і художньо-творчого потенціалу на даному етапі, що й є справжньою реалізацією, втіленою за допомогою майстерної роботи викладача.

Варто зазначити, що оцінювання буде двобічним: студент сам оцінює себе (за допомогою розроблених викладачем критеріїв – Див. Рис. 10), порівнюючи результати самореалізації та розкриття потенціалу минулого півріччя і цього завдяки вказаним предметам, а з іншого боку – оцінювання викладачем. Слід зазначити, що під час самостійного оцінювання студент має в примітці вказати, що відмінно вдалося, а над чим ще слід працювати та які уміння та навички слід вдосконалювати.

Деякі додаткові зауваги щодо впровадження. Обережно слід провадити не лише паралельне викладання освітніх дисциплін, а й запуск ключового міждисциплінарного проекту з метою об'єднання студентів різних курсів. Саме обережність, толерантність та методичність стануть запорукою успіху для викладача по завоюванню довіри у молоді та допоможуть скерувати танцюючий потенціал країни в бік пошуково-дослідницької роботи. Як відомо, люди, які багато займаються спортом, танцями, тобто рухливою діяльністю, здебільшого не вважають за потрібне докладати зусиль і в інтелектуальному розвитку. Тому цей електронний навчально-методичний комплекс покликаний допомогти викладачам організувати та спланувати заходи, врахувавши заздалегідь усі складнощі. Це значно полегшить складну, але вкрай необхідну роботу по застосуванню планомірних та системних інтерактивних засобів навчання.

Отже, ключовим концептуальним підходом даного дидактичного комплексу стане опора на розвиток творчості та креативного погляду на життя, логічне вибудовування навчально-дослідницьких процесів, які покликані допомогти студенту розкрити власний інтелектуальний та духовний (художньо-творчий) потенціал, щоб бути конкурентоспроможним у сучасних умовах. Створення такого електронного навчально-методичного комплекса є вкрай необхідним, оскільки всебічно розвинена особистість, яка знає як переорієнтовуватися в цьому світі та як бути затребуваною на ринку праці, завжди зможе переграти штучний інтелект з його алгоритмізованими цифровими схемами. А як відомо, у духовної еліти світу є побоювання, що трансгуманізм та створення його адептами пост-людини спрямовано на те, щоб зруйнувати справжню духовно-сутнісну основу людини та поєднати тіло зі штучними, технологічними елементами.

Фінальним результатом стане *крос-дисциплінарний продукт «Моє серце в серці Всесвіту»* – дослідницький проект, в якому інтегрується суміжна тематика декількох предметів (філософії та культурології), де:

- Філософія – є втіленням розуму, логіки – раціональний підхід;
- Культурологія – чуттєвість, емоції – ірраціональний підхід.

2. Мета і завдання електронного навчально-методичного комплексу

Внаслідок вищезазначеного, планується застосування креативного підходу для розвитку творчого мислення студентів з виробленням практично-дієвого алгоритму у вивченні та опануванні матеріалу. Переконана, що поєднання філософії та культурології – це унікальна можливість створити умови для розквіту потенціалу творчої студентської молоді. Це є STEAM-освіта, де поєднані наукові технології,

арт-аспекти (зокрема, колаж-лекції як у моєму представленому випадку), що додає чуттєвості та ставлення до того, що відбувається тут, зараз, в процесі пізнання. І, безперечно, такий підхід відповідає Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на наступне десятиліття[3].

Все це дає змогу побачити цілісну картину світу, розширити кут зору на подію, спонукає молодь до розвитку критичного мислення, оскільки завдяки цьому формуються навички командної роботи, концептуального бачення. Таким чином, навчальний предмет представлений не лише теоретично, а й практично, більш того, має зв'язок із життям студента, бо в процесі відбувається пошукове дослідження. Безсумнівно, такий шлях вирішення завдань допоможе людині в майбутньому не загубитися у дорослому світі та у світі професійного зростання. Ось приклад пошукової лекції-експерименту із застосуванням візуалізації (використано онлайн-колажування) щодо знаходження відповіді на наступне питання: «Як розкрити власний потенціал?» Тут відображено синтез мистецтва (а саме: виробників мистецтва з одного боку) та соціуму (споживачів витворів мистецтва з іншого), як необхідний зв'язок для підтримки бажання рухатися в обраному напрямку. Дана карта потенціалу не була заготовленою заздалегідь, а була створена спільно зі студентами в творчому пошуковому процесі.

Рис. 1. Скриншот з пошукової лекції

[3] Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf

Тому, виходячи з усього зазначеного вище, слід підсумувати, що проблема, на вирішення якої спрямовано створення навчально-методичного комплекса, може звучати наступним чином: Як зробити так, щоб філософія та культурологія стали корисними дисциплінами у споживацькому суспільстві в постіндустріальний період? Тобто, які завдання ставити студентам, щоб їм це допомогло не загубитися у перенасиченому інформаційному просторі та високотехнологічному суспільстві? Ось на розв'язання цього питання я й спрямую створення дидактичного матеріалу.

Отже, **мета:** актуалізація знань, які здобуваються у практичний спосіб за допомогою інноваційних методів та сучасних технологій, інтегрування молоді у доросле життя, що сприятиме розширенню світогляду студента та формуванню повноти картини світу.

Задача: створити дидактичний матеріал художньо-естетичного спрямування, який відповідатиме завданням гуманітарної освіти в рамках реформування змісту загальноосвітньої підготовки[4], а саме:

• прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української та світової культури;

• осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку;

• забезпечення естетичного розвитку особистості, оволодіння цінностями й знаннями в галузях мистецтв.

Отже, в результаті втілення крос-дисципілнарних комунікацій, маємо отримати:

• для студентів, що вивчають філософію, фінальним *матеріальним продуктом* є створення першого в житті **філософського журналу** «Моє серце в серці Всесвіту»;

• для студентів, що вивчають культурологію, фінальним *матеріальним продуктом* є створення великих **культурологічних зошитів** «Моє серце в серці Всесвіту».

З викладеного вище можна зробити висновок, що важливим елементом даної концепції є набуття студентами не лише знань та компетенцій, а й здійснення продуктивних комунікацій та вихід на автономність з відповідальністю, які є необхідними стандартами під час здобуття вищої освіти. Важливою ознакою щодо комунікативних навичок є слухання і реагування на висловлювання співрозмовника, переговорні навички, ораторські вміння, підготовка презентацій та

[4] Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). / Постанова від 3 листопада 1993 р. № 896. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text

доведення аргументів в якості спікера до слухачів, вміння брати участь у дискусіях, не боятися думки інших спікерів (колег), які можуть не погоджуватися із твоїм баченням, здатність вирішувати вікові проблеми, суперечки комунікативного й психологічного характеру та інші протиріччя.

Отже, визначивши цілі, завдання та сформувавши концепцію електронного навчально-методичного комплексу, можна переходити до основної його частини.

3. Інтерактивні засоби навчання на заняттях з «Філософії»

Відразу розпочну із головного завдання, яке я поставила перед студентами – створення першого в житті власного філософського журналу. Звісно, ця задача постала перед ними не з самого початку, а приблизно за півтора-два місяці від старту вивчення курсу. До цього їм доводилося виконувати завдання значно простішого характеру, та коли я вже зрозуміла, що вони готові до більшого, то й запропонувала зробити спочатку філософсько-антропологічний аналіз на відому особистість коледжу, а на наступному етапі інтегрувати цей аналіз у журнал, як одну зі сторінок, після якої обов'язковим буде представлення власної персони. У такий спосіб перед студентами поставала картина з відтворення навколишнього світу, де перше коло – велике, відображає змінюванність філософсько-історичної думки через вивчення знаних мислителів різної доби, далі друге – середнє, локальне коло, відображає навчально-художній світ довкола – через досвід цікавої постаті, викладача коледжу, і третє коло – найменше, коло власної особистості, яка ще тільки зростає тому й бере досвід у тих, про кого я згадала раніше. На додачу скажу, що це завдання ставилося уже в умовах запровадженого локдауну в Києві, коли тривало онлайн-навчання.

Тепер розпишу кожне філософське завдання цієї осінньої тримісячної роботи окремо. Почну з останнього, що й стало апогеєм, логічним завершенням, сукупним поглядом на дійсність та відображенням системного підходу до життя та світу навколо.

1. Отже, проект першого *філософського журналу для студента «Моє серце в серці Всесвіту»* – є філософським, системно впорядкованим продуктом, який має логічно обґрунтований виклад і відображає світоглядну систему зв'язків: Я, навколишній світ і Я, Інші та Я.

Хочу зазначити, що головним чином практичні завдання повинні відкривати філософію як дисципліну, яка не є суто теоретичною, а й може бути цікавою та корисною для життя. Звісно, тут на перший план виходить світогляд, що й допомогає зрозуміти світ навколо себе, Інших та себе. Також виконання цієї роботи знайомить студента зі світом

нестійкої матерії, мінливістю процесів, переходом філософсько-історичної думки від одного століття до іншого та вчить розуміти, за рахунок чого відбувається становлення не лише особистості, а саме творчої особистості. З огляду на це, задачею справжнього викладача повинно стати створення своєрідної лабораторії філософських досліджень. Щодо моєї практичної педагогічної діяльності, то таким втілення став проект «Моє серце в серці Всесвіту» у форматі філософського журналу – як узагальнений довершений твір пройденого курсу з філософії, виконаний за допомогою мультимедійної презентації, де поєднані минуле, сучасне і майбутнє.

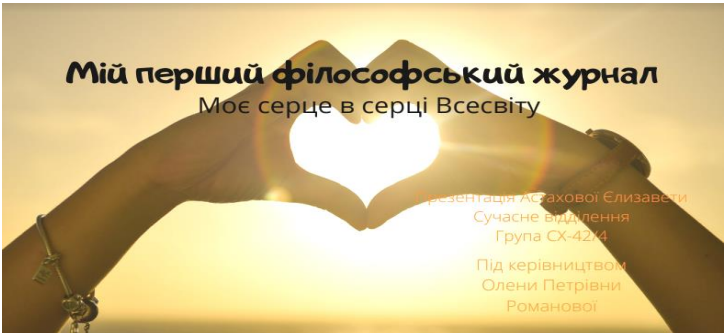

Рис. 2. Обкладинка філософського журналу.
Слайд зі студентської роботи

2. Ще однією практичною реалізацією стало здійснення студентами *філософсько-антропологічного аналізу* на відому постать Київського Хореографічного коледжу. Як я вже згадувала раніше, це дослідження стало однією зі сторінок філософського журналу.

Рис. 3. Титульний лист філософсько-антропологічного аналізу.
Слайд зі студентської роботи

Наголошу ще раз – виконання такого виду робіт стало відтворенням 3-х світоглядних кіл Всесвіту:

• великого світу історичної думки (світ відомих філософів, яких вивчили – представників доби Античності, Середньовіччя, Відродження, Просвітництва та інших періодів);

• локального світу – відома особистість з коледжу, яка навчає студентів;

• третє коло – власний світ, світ свого Я.

Тому, констатую, завдяки цьому мені вдалося створити лабораторію філософсько-антропологічних досліджень і наочно довести, що таке особистість, до чого потрібно прагнути. Слід зазначити, що вимога перед студентами ставилася також і щодо висновку наприкінці, а саме: вказати, що вам відкрила філософія, що ви відчули в процесі роботи над журналом в цілому, та зазначити щось особливе, як справжній дослідник, порівнявши філософію цієї постаті з поглядами мислителя, якого вивчили. Ось один зі студентських висновків для філософського журналу (Див. Рис. 4).

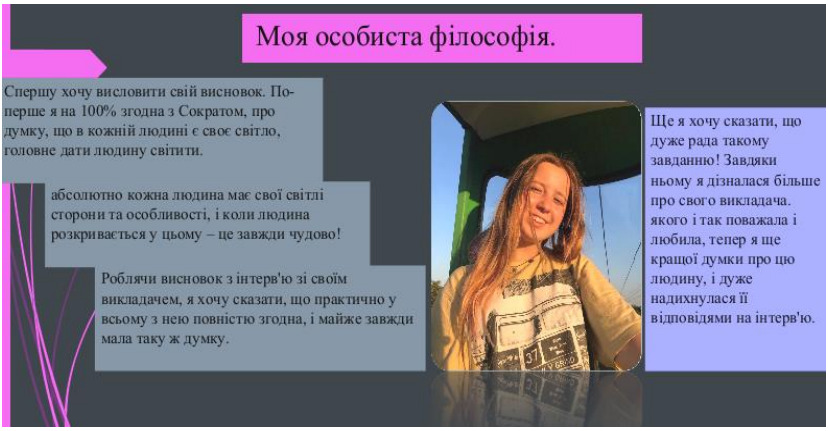

Рис. 4. Приклад висновку 1

3. Тепер перейду до конкретизації завдань, які зможуть допомогти викладачеві пожвавити аудиторні заняття та вдихнути у лекційний виклад вітальну творчу ноту, що пробуджує не тільки спраглий розум, а й чутливе серце. Перш за все, у разі, якщо доведеться працювати в режимі онлайн, через впровадження локдауну чи з інших причин, доречним буде вироблення *обкладинки для занять.* Вона має на меті – створення особливого філософського настрою.

Рис. 5. Обкладинка – Філософія

4. Зазначу, під час викладання лекції «Історія філософської думки: Античність» практичним завданням може стати виконання вдома у жанрі *есе чи філософської замальовки твору на тему «Епікурійство та стоїцизм. Мій вибір».* Але для активізації розвитку мислення та з метою засвоєння нового матеріалу можна запропонувати створити на парі *уявний круглий стіл «Епікуреїзм – етика насолоди. Чи стоїцизм – як мужність жити?»* (Див. Рис. 6). Для цього необхідно поділити групу на 2 частини: одні шукатимуть аргументи на користь стоїцизму, інші – на користь епікуреїзму. Дебати «сучасних стоїків» та «сучасних епікурійців» значно пожвавлять заняття. Як правило, під час такої дидактичної гри у студентів з'являються емоції, певні відчуття та думки, вони з радістю доповідають. Звісно, застосування цього ігрового принципу та постановка проблемного питання перед групою осіб сприяє активному розвитку і засвоєнню знань, а також впровадженню міжособистісних компетенцій, які розширюють спосіб функціонування у соціокультурному середовищі. Цей тип компетенцій відноситься до універсальних, які є обов'язковою складовою Державного освітнього стандарту України. До того ж, робота в команді вчить дослухатися до думки інших, відстоювати аргументи свого колективу, навчає колективному виробленню та ухваленню рішень та пошуку альтернативних способів. Така навчально-пізнавальна діяльність тренує логічне мислення, розширює кругозір та розвиває креативний потенціал особистості.

Рис. 6. Слайд для проведення круглого столу – Філософія

Щоправда, мушу зауважити, я помітила здебільшого нахил вбік сучасних віянь «живи легко, то значить обирай епікуріїзм», а стоїчну мужність, яка необхідна для подолання складних життєвих ситуацій, це до уваги, переважно, студентами не береться. Принципами стоїцизму сучасна молодь намагається нехтувати. Тому викладачеві раджу звернути на цей факт увагу і допомогти «сучасним епікурійцям» розгорнути й інший бік – головне, щоб принцип щастя заради насолоди (гедонізм), не виглядав порожнім звуком, а життя не здавалося виключно гламурним проектом суцільного задоволення, тому слід брати до уваги й чесноти життя, згідно філософії стоїцизму, де переважають моральні пріоритети: добро, стійкість поглядів, розвиток сили духу, благородство тощо.

Наступними завданнями можуть стати:

5. Написати есе *«Філософія у моєму житті та творчості».*
6. Написати есе *«Моє особистісне Відродження».*
7. Зробити *презентацію про філософів* доби Середньовіччя, Ренесансу, Просвітництва, останнє з яких відображає розвиток науки XVII–XVIII ст.
8. Також допомагає глибше проникнути у світ філософії й така рубрика, застосована мною під час занять, – *«Читаючи першоджерела».* Це прямий зв'язок з реальною, а не законспектованою філософією. Проникаючи в світ думок знаних мислителів, студенти вчаться робити умовисновки та брати щось для себе із думок всесвітньовідомих мислителів для втілення у власне життя. Відтак, читаючи «Метафізику» Аристотеля[5], студентам припала до вподоби

[5] Аристотель. Метафизика. / пер. с др.-греч. А. Кубицкого. СПб. : Азбука-Аттикус, 2020. 416 с.

думка про ремісників та наставників, останні з яких можуть навчити, бо знають причини і суть абстрактних речей, а от ремісники не можуть, бо, здебільшого, просто діють за планом. У роздумах українського філософа Сергія Кримського ціннісним аспектом стала метафізика долі. А саме, світоглядно-аксіологічна позиція зі спрямованістю на соціальний аспект буття: «Спіралі історії накручуються на стрижневі, центральні цінності, які, збагачуючись, не гинуть, а постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність у всечасність метаісторії»[6].

9. Цікавим завданням є створення *проблемного навчання*, а саме, *застосування метод-кейсу. Техніка ситуаційного аналізу* використовує опис реальних економічних, соціальних і бізнес-ситуацій. Мною була запропонована нагальна проблема, що утворилася з мігрантами з Близького Сходу на білорусько-польському кордоні. Студентам була поставлена задача: розібратися в суті проблеми, запропонувати можливі рішення і вибрати найкраще з них. Спочатку я підготувала бекграунд, написала і зачитала текст у послідовному викладі, і попросила дізнатися: що таке Курдистан і чому звідти тікають люди, вивчити питання етногенези курдів, політики Білорусі, починаючи з літа 2021 року у питаннях біженців зі Сходу; переглянути новини по темі «Як живуть курди у Литві, Латвії та Німеччині» – та яка ситуація зараз (про табори для них та про проблему біженців зокрема). В центрі стояло філософсько-антропологічне питання: до чого в подальшому це може призвести, що радять експерти (переглянути дослідницькі інститути, вислови політологів, соціологів, етнологів та інш.); чи загрожує ситуація Україні стосовно того, що мігранти можуть прийти з Білорусі до нашої країни, оскільки у нас з ЄС безвізовий режим? Радила шукати факти в Інтернеті, дізнаватися з перевірених джерел: BBC, Кореспондент, ТСН та нотувати інформацію у записничок або зберігати в окремому файлі. Безумовно, тема містила переважно політичне підґрунтя, але я перевела дискусію в бік соціокультурного напрямку та філософсько-антропологічного. Таким чином, студенти відчули себе не лише мислителями, а й практиками-професіоналами. Тобто, певним чином відбулося застосування елементу рольової гри. До того ж, їм обов'язково потрібно цікавитися тим, що відбувається довкола, це допомагає не лише тримати руку на пульсі загальносуспільних подій в країні, а й розширювати кругозір. Отже, це і є справжній процес творчого мислення і за допомогою методу-кейсу.

---

[6] Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 368 с.

Мені вдалося застосувати цей метод декілька разів, працюючи з різними групами. Основними етапами в роботі мають стати: озвучення теми, розподіл завдань, розвиток дискусії та підведення підсумків. Такий планомірний підхід допоможе студентам осягнути повною мірою, що таке екзистенціалізм, і переконатися в тому, чому існування передує сутності.

10. Безперечно, *усні опитування, практичні заняття* тощо.

11. Фінальним довершенням можуть стати *чек-листи*. Завдяки ним буде видно як студенту, так і викладачеві, увесь спектр проведеної за семестр чи місяць роботи. Ліворуч приклад чек-листа з філософії як результат роботи за 3 місяці (Див. Рис. 7). Можна спочатку надати порожній чек-лист з метою перевірити, наскільки студент пам'ятає завдання, які ставилися перед ним (Див. Рис. 8). Також це прекрасний інструмент для формування самостійності та відповідальності.

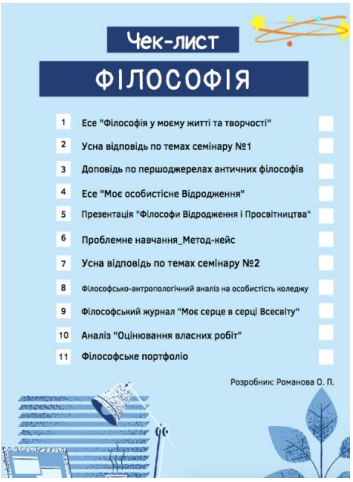

Рис. 7_Заповнений чек-лист – Філософія

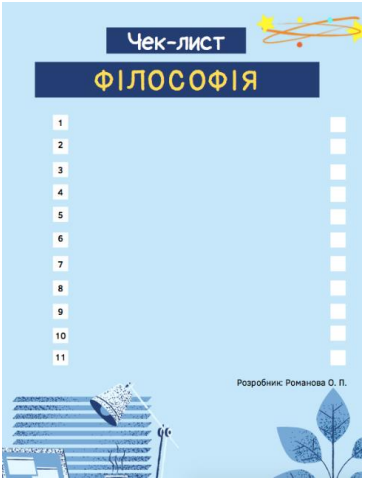

Рис. 8. Порожній чек-лист – Філософія

Крім усього вищезазначеного, під час занять з філософії можна використовувати: інтелект-карти, аудіо-підкасти, рольові ігри та інші інтерактивні методи та прийоми, а ще – листи оцінювання власних робіт, які я продемонструю дещо пізніше.

4. Інтерактивні засоби навчання на заняттях з «Культурології»

Перш за все, зазначу, що до викладання цієї гуманітарної дисципліни слід підходити комплексно, оскільки даний предмет представляє культуру як цілісний об'єкт.

1. Для занять з культурології в режимі онлайн можна зробити *обкладинку*, яка буде допомогати створювати сприятливу атмосферу.

Рис. 9. Обкладинка – Культурологія

2. В рамках специфіки хореографічного коледжу, коли освітньо-навчальний процес є досить рухливим з постійними змінами у розкладі, то в такому разі доречним буде освітня технологія змішаного типу (гібридне навчання).

3. Щодо решти завдань, то можна застосовувати не лише формат рефератів чи презентацій, а й *відео або аудіо-формат.* Наприклад, при вивченні культури доби Просвітництва, студентам було поставлено завдання написати невелику замальовку про осінь та інтегрувати туди 2 пам'ятки архітектури Києва, виконані в стилі класицизм та бароко під назвою *«Місто і я».* Слід зазначити, що декотрим студенткам настільки сподобалось це завдання, що вони написали навіть декілька віршів на цю тему, тобто це домашнє завдання виявило поетичні здібності молоді.

4. Пожвавлює навчальний процес й зміна ролей. Мається на увазі, коли викладач стає студентом, а студент – викладачем. Відтак, під час викладання теми *«Європейська культура XIX–XX ст.»* можна використати формат *лекція-навпаки*. Зауважу, що зробила її не в класичному викладі (коли учням ставиться завдання підготуватися вдома, а на лекції розповідати згідно підготовлених матеріалів), я вирішила провести її в нео-класичному варіанті: роздала завдання та надала текст під час заняття, виділивши 5–7 хв. на його засвоєння. Варто зазначити, що не у всіх з першого разу вийшло саме розповідати, але, гадаю, такий метод можна пробувати застосовувати і надалі, зробивши корекцію та роз'яснивши як виконати це завдання краще.

5. *Лекція-онлайн_«Періодизація української культури».* Під час ознайомлення з цією темою буде корисним поставити завдання: підготувати розповідь про визначну пам'ятку української культури. Таким чином, відбувається поєднання лекційного матеріалу зі світом навколо, а до того ж це спонукає до пошукової роботи, бо потрібно охарактеризувати не конкретний об'єкт, а по-перше, знайти цей об'єкт, а по-друге, ознайомитися з ним, по-третє, представити.

6. Надзвичайно цікавим виявилося заняття, проведене у вигляді *рольової гри.* Як відомо, цей педагогічний метод відіграє важливу роль в активізації навчально-виховного процесу. Темою я обрала *«Пожежа в київському костелі Святого Миколая»* – ця подія сталася на початку вересня 2021 року. Корисним і продуктивним тут було те, що це не просто озвучення подій, які відбулися, та набір соціально-професійних ролей, а це поєднання з дисципліною «Майстерність актора», тобто застосування елементів акторської гри, а саме: діяти в запропонованих обставинах, згідно обраної чи визначеної викладачем позиції та функції. Отже, й тут ми бачимо як можна плідно використовувати крос-дисциплінарний підхід. Якщо викладач поставив за мету – налагодити такий тип комунікацій та впровадити мультидисциплінарність, тоді відразу йому видно й можливості для втілення цієї задачі. Звісно, така групова форма навчання, як рольова гра, складається з декількох етапів, першим з яких є розподіл ролей. Їх викладач повинен продумати заздалегідь. Другий етап – це, власне, проведення рольової гри, але структуру з усіма акцентами, так само, як і підготовичй етап, потрібно проробити завчасно.

Довершенням всього вище зазначеного став перегляд моєї студентської роботи, яку я виконувала ще 18 років тому (як режисер), вона якраз була присвячена архітектурі цього київського костелу. Цікавим фактом стало те, що ця робота знімалася, коли мої підопічні – студенти, які брали участь у рольовій грі, ще не були народжені. Тут слід зазначити, що показ власних робіт посилює довіру до викладача та дає можливість молоді більше наблизитися до розуміння світу та виробити власне ставлення до пам'яток культури та мистецтва взагалі. Додам, що під час підведення підсумків наприкінці вивчення курсу «Культурологія», більшість студентів відзначило саме цю форму роботи найцікавішою і такою, що хотілось би повторити ще._З усього вище зазначеного можна зробити підсумок, що ігрова діяльність у вигляді моделювання і відтворення певної професійно-буттєвої ситуації (круглий стіл, прес-конференція – як у нашому випадку), активізує мислення студента, розвиває інтелект (а разом з цим, й увагу, волю та інші психічні якості) та комунікативні здібності (тут засвоюється культура спілкування спеціалістів та функціональних зобов'язань

певних професій), оскільки відбувається високий ступінь задіяності в навчальному процесі. І не слід забувати про те, що рольова гра не тільки пожвавлює процес, а й приносить задоволення і знімає втому. Безумовно, це є мотивуючим чинником, що збуджує внутрішні стимули для пізнання в майбутньому.

7. *Оцінювання власних робіт.*

На мою думку, це є дуже показовою формою, що дозволяє перевірити здатність до самоаналізу в студентів. Можна розробити критерії (Див. Рис. 10), за допомогою яких вони зможуть самі оцінити себе. Це спонукатиме їх до органічних висновків, до чого докладати зусиль в майбутньому при підготовці домашнього завдання та у напрямку власної самореалізації.

ПРІЗВИЩЕ, ІМ'Я	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Своєчасність	Оригінальність	Відповідність	Якість	Повнота	Системність	Самостійність	Відвідування	Активність	Зворотній зв'язок	Загалом	Примітка
	1). Скільки балів за 10-бальною шкалою ви поставите собі ?											
	2). Записати на аркуші та надіслати мені											
	3). В примітці вказати над чим працювати											

Рис. 10. Оцінювання власних робіт

8. *Культурологічне потрфоліо*

Евристично плідним буде запропонувати розробити культурологічне потрфоліо. Цікаво подивитися, що сподобалося студентові під час прослуховування курсу та під час участі в експериментах та рольових іграх. Тому можна попросити їх відповісти на низку питань:

1) Які теми ви візьмете у свій культурологічний саквояж (ті, що ви гарно зрозуміли й осягнули їх суть)?
2) Які лекції вам сподобались найбільше?
3) До яких тем ви хотіли б ще повернутися у майбутньому?
4) Вкажіть ваше улюблене завдання.
5) Яке завдання для вас було найтяжчим?
6) Яке завдання було найлегшим?
7) Яку тему ми не розглянули, проте ви хотіли би про це почути?
8) Що вас вразило на культурології найбільше?
9) Чому навчили вас заняття з культурології?

10) Які теми (сюжети, мотиви) з культурології візьмете у майбутньому до своїх танцювальних постановок?

9. *Чек-лист з культурології*

Наприкінці курсу можна попросити заповнити порожній чек-лист. А потім накласти на вписані види роботи заповнений викладачем чек-лист. Ось приклади порожнього та заповненого чек-листів, які потрібно заготувати заздалегідь. Це можна зробити у сервісі Canva.

Рис. 11. Чек-лист порожній – Культурологія

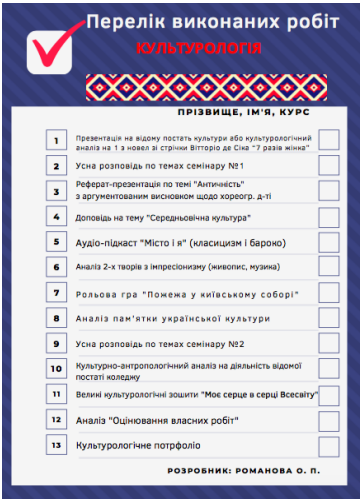

Рис. 12. Чек-лист заповнений – Культурологія

10. Цікавими можуть бути онлайн-заняття із застосуванням сучасних технологій, те, що називають STEAM-навчання. Таким прикладом може стати *лекція-колаж на тему «Модернізм та постмодернізм в сучасній культурі»*. Виклад матеріалу з покроковою візуалізацією дозволяє не лише відтворити приклади мистецтва даного напрямку, а й створити загальний світоглядний образ того часу. Тому, по завершенню створення колажу, викладач може запитати студентів: «Яку думку хотіли донести живописці попередньої доби до вас, послідовників?» або такі питання: «Як ви можете розшифрувати ці коди мистецтва? Який узагальнений образ постає перед вами? До якого висновку ви можете дійти і визначити, що хвилювало художників XX сторіччя найбільше? Про що вони хотіли сказати вголос світові завдяки своїм витворам мистецтва?».

Рис. 13. Колаж, створений в процесі онлайн-лекції з культурології

11. Високо аналітичним та системно-впорядкованим продуктом для розширення можливостей культурологічної майстерні (так назву заняття під час впровадження практичної роботи) можна вважати *культурно-антропологічний аналіз* на *діяльність* відомої постаті коледжу. Такий вид роботи допоможе молоді осягнути навколишню дійсність, творчі процеси та те, як в майбутньому проявляти та зрощувати власну особистість. Саме тому я і задала це завдання, щоб у студентів так би мовити було не лише уявлення про те, що потрібно прагнути до самореалізації та розкриття власного потенціалу, а й було розуміння – а як саме його розкривати, за допомогою чого. Відому постать коледжу студенти обирали на власний розсуд. З мого боку ставилася умова: головне, щоб ця особистість викликала у вас інтерес, у неї дійсно були заслуги та досвід, який би ви хотіли перейняти. Питання та послідовність питань для інтерв'ю було розроблено мною особисто та поділено на декілька підтем. Ось один зі студентських прикладів обкладинки такого культурно-антропологічного аналізу. Додам, що антропологічний вжито тому, що досліджується людина, а культурологічний – тому, що досліджується саме творча діяльність цієї особи.

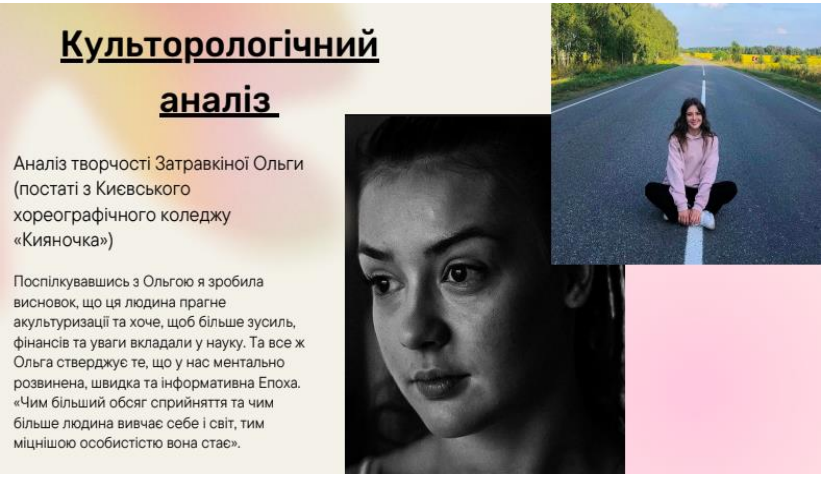

Рис. 14. Приклад студентської роботи

12. Як і при вивченні філософської дисципліни, фінальним результатом предмету «Культурологія» стало виконання завдання, яке відображає системний підхід та розуміння культурологічних світооснов. Студентам необхідно було зробити мультимедійну презентацію, виконану у форматі *великих культурологічних зошитів «Моє серце в серці Всесвіту»*.

Рис. 15. Зразок титульної сторінки зошитів – Культурологія

Зазначу, що спосіб формувати змістовні зошити я взяла у відомого італійського сценариста Тоніно Гуерри. Відомий кіночарівник розповідав, що він не вигадував сюжети для написання кінострічок, а брав їх з газет, робив вирізки та розміщав у зошити. Досвід великих людей надихає, тим паче таких особистостей, як Гуерра, тому у мене відразу виникла ідея – розказати про це студентам та запропонувати їм зробити не просто зошити, а культурологічні, які й відобразять увесь пройдений курс з культурології. Так само тут 3 кола: велике коло, що відтворює вже сформовану культуру світів (архаїчна культура, культура античної доби та інших періодів); середнє коло – локальне коло (коледж), його буде уособлювати постать, яку для культурно-антропологічного аналізу обрали самі студенти; і третє коло – маленьке, коло Я, яке ще тільки формується у культурному контексті міста, країни та світу.

Отже, *проект «Моє серце в серці Всесвіту»* – є культурологічним системно впорядкованим продуктом, який має логічно обґрунтований виклад і відображає світоглядну систему зв'язків: Я (мій власний погляд на культуру і на свою творчу постать), навколишній світ (світ культури) і Я, Інші (соціокультурний контекст) та Я.

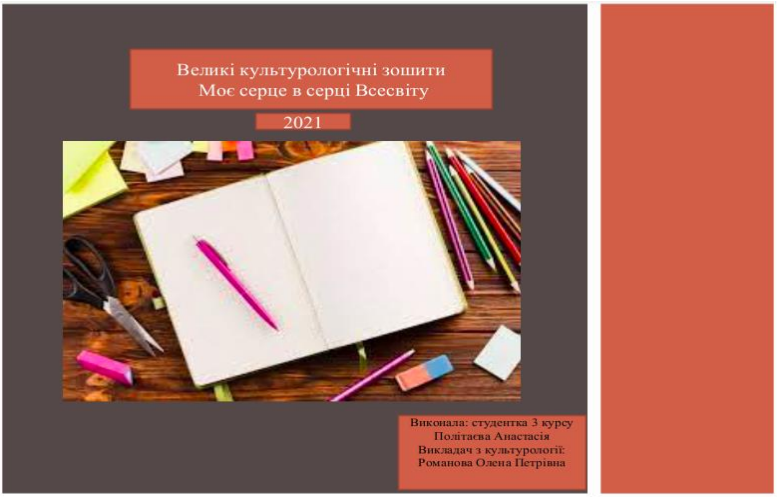

Рис. 16. Приклад титульної сторінки студентської роботи – Моє серце в серці Всесвіту

Наприкінці роботи потрібно було зробити висновок і вказати, що було цікавим та корисним під час вивчення даного курсу та під час виконання такого типу домашнього завдання.

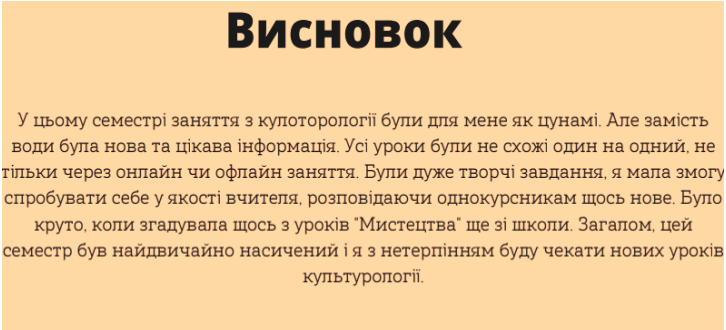

Рис. 17. Приклад висновку зі студентської роботи з культурології

13. Найцікавішою виявилася для студентів лекція-колажування, яку я створювала у вигляді імпровізації, подібно до того, як живописець, який піддався творчому натхненню, пише картину на полотні. Тільки у моєму випадку полотно було виключно екранним. Зауважу, що я не заготувала заздалегідь картинок чи фото, у мене був тільки текст лекції. У такий спосіб я вчинила навмисно, оскільки хотіла відобразити як відбувається творчий акт, як довіряти собі та не сходити зі шляху, якщо ти вже захопився процесом творіння. Ця лекція у вигляді створення колажу припала на тему «Художня культура». Вона якраз і стала логічним довершенням культурологічного курсу та апогеєм засвоєння різних видів мистецтва.

Рис. 18. Слайд з лекції

14. На завершення корисним буде отримати зворотній зв'язок від студентів про заняття з культурології.

Отже, в цьому розділі детально було представлено інтерактивні засоби навчання на заняттях з «Культурології». А також надано інформацію про корисні методи та прийоми під час проектних робіт, які сприяють розвитку конвергентного та дивергентного мислення. Було продемонстровано творчо-дослідницький, практично-орієнтований проект «Моє серце в серці Всесвіту», який став науковим трампліном для втілення сучасних технологій.

Відображено використання різних методів та прийомів, які допомагають розв'язувати значущі в дослідницькому плані проблеми та задачі, що сприятиме інтегруванню отриманих знань, необхідних для застосування дослідницького пошуку. Результати виконаних робіт підтверджені у вигляді рисунків. А також вказані посилання на інноваційні лекційні заняття під час викладення нового матеріалу з даних дисциплін. Інтерактивно-практичні заняття подані разом з методичними рекомендаціями для проведення та системного застосування.

Такі форми перевірки, як чек-листи, оцінювання власних робіт та культурологічне портфоліо свідчать про скерування в бік розвитку самоаналізу, що допомагає студентові розібратися в причинах і наслідках. В результаті цього запускається механізм управління власним навчально-виховним процесом, адже наочно видно, де є провисання, застій та проблемні зони. Оскільки самоаналіз будується на принципах критичності, системності, рефлексії, то він вчить опановувати таким ключовим інструментом як самоконтроль (саморегуляція: як вольова, так і психоемоційна) за досягненням власного кінцевого результату. Внаслідок аналітичної роботи над цими видами робіт, які я запропонувала, запускається процес розуміння, що шляхом особистого оперативного втручання можна виправити отримані результати. Вчасна корекція в подальшому призведе до підвищення ефективності навчальної діяльності студента. Ще одним позитивним моментом застосування даних способів перевірки засвоєних знань є те, що студент побачить все, на що здатний, завдяки цьому відбувається зміщення акценту з того, що він не знає, на те, чим він може пишатися – знання та результати з конкретної дисципліни. Звісно, такі позитивні зрушення можуть відбутися, якщо педагог проводить роз'яснювальну роботу – задля чого він застосовує ці форми контролю.

Тепер перейдемо до завершального розділу, завдяки якому вдасться побачити процес інтеграції знань, їх застосування і набуття студентами необхідних умінь та компетенцій, що й допоможе молоді розкрити та реалізувати себе в соціокультурному середовищі в постіндустріальний період.

5. Фінальний зв'язок: філософія, культурологія. Результати роботи по втіленню міждисциплінарного проекту

Зафіксуємо отримані результати. Зробимо це за допомогою таблиць. Певна річ, що переформатування освітнього процесу та перехід на викладання-онлайн було зумовлено тим, що у Києві від 1 листопада 2021 року відбулося впровадження адаптивного карантину. З огляду на це у назві даної роботи й застосовано *«в режимі офлайн + онлайн»*, тому таке гібридне навчання повністю відповідає викликам сьогодення. Отже, поглянемо на результати виконаної роботи та надамо їм оцінку. Таблиця 1 – продемонструє результати згідно кількісним KPI, таблиця 2 – згідно якісним показникам.

Таблиця 1

Результати згідно поставлених KPI. Кількісні показники

№	Термін	Предмети	Продукти	Примітка
1.	**3** міс.	**2** дисципліни: • філософія • культурологія	**11** видів мультимедійних презентацій: - **3** на заняттях з філософії (теми: доба Відродження та Просвітництва, філософько-антропологічний аналіз, філософський журнал «Моє серце в серці Всесвіту») та - **8** на заняттях з культурології (теми: відома особистість, культура Античності, Середньовіччя, аудіо-підкаст «Моє місто», аналіз творів імпресіонізму та пам'ятки укр. культури, культурно-антропологічний аналіз і великі культурологічні зошити «Моє серце в серці Всесвіту»); - **2 види есе** (загалом про філософію та філософсько-психологічне «Моє особистісне Відродження»); - **2 проблемне навчання** (метод-кейс про мігрантів на кордоні – філософія; пошукова лекція-експеримент «Як розкрити власний потенціал»); - **1 рольова гра** (про костел – культурологія); - **4 семінари** (2 – з культурології та 2 з філософії); - **1 робота з аналізу першоджерел** (Античність – філософія); - **3 способи контролю** (аналіз «Оцінювання власних робіт», культурологічне або філософське портфоліо, чек-лист);	- перевиконані заплановані показники; - застосовані різноманітні методи і прийоми.

Таблиця 2

Результати згідно поставлених KPI. Якісні показники

№	Термін	Предмети	Якісні показники	Примітка
1.	**3** міс.	**2** дисципліни: • філософія • культурологія	Здобуті ***універсальні компетентності:*** ***Інструментальні*** (застосовано Е-навчання, STEAM-навчання, проблемне навчання, рольові ігри та інш.; студентами засвоєно сервіси: Canva, Google Keep, та виготовлення мультимедійних презентацій за допомогою них); ***міжособові*** (мистецтво красномовства, креативне та критичне мислення, взаємодія з іншими, вміння працювати в парі, аргументовувати позицію та інш.); ***системні*** (розуміння картини Всесвіту, як творчої, так і життєво-буттєвої, системний та планомірний підхід до виконання д/з, вміння бачити ціле, що складається з конкретних елементів). ***Загальноспеціальні компетентності:*** (основні поняття, терміни, концепції з культурології, філософії)	Перехрещення продуктів – як шлях від крос-дисциплінарності до транс-дисциплінарності + поєднання розуму, чуттєвості та волі.

Як бачимо, ті цілі та завдання, що були поставлені на початку, виконані в повному обсязі. Розуміння власної реалізації у студентів розширено. Відтак, наприклад, за допомогою рольової гри «Пожежа в київському костелі» у них виникло розуміння, що робити, у разі, якщо згодом доведеться переходити із розряду танцівниці на наступний особистісний щабель. Вони побачили де і яким чином можуть застосовувати знання з культурології та хореографічного мистецтва (робота експертами-культурологами, мистецтвознавцями на ТБ, радіо, під час презентації власних проектів тощо).

Нагадаю, що кожному студентові для власного оцінювання була надіслана таблиця з десятьма критеріями (вказувала її раніше – Див. Рис. 10). На основі виставлених оцінок, я, як викладач, давала змістовний аналіз – чи відповідають вказані бали реальним результатам. Внаслідок чого кожен студент зміг побачити, де він завищив собі бали, а де занизив.

Зазначу, що на заняттях з філософії із фінальним завданням «Моє серце в серці Всесвіту» не впоралися 3 студенти, на заняттях з культурології із фінальним завданням зі створення великих культурологічних зошитів «Моє серце в серці Всесвіту» не впоралися лише 2 людини. Тобто, довести до логічного завершення та побачити цілісну систему не вдалося 5 студентам. Необхідно додати, що не всім до вподоби онлайн-навчання. Багато з них відзначали, що втомилися і хотіли би повернутися до освітнього офлайн-процесу, та на жаль, карантинні обмеження в Києві затягнулися і тривали понад місяць. Тому, можна зауважити, що одна з причин невиконання цього завдання – втома від регулярного навчання в екранному режимі, що поки що не під силу молодому незміцнілому організму.

Раніше здати роботу не вдалося нікому. Слід зазначити, що я давала 2 тижні для виконання формату журналу чи зошитів. З цього можна зробити висновок, що такий потужний структурований проект 17–18-річним студентам ще тяжко робити, хоча я й записувала відеорекомендації зі створення даного виду духовно-культурологічного і художньо-естетичного продукту, проводила роз'яснювальну роботу упродовж тижня, та все одно охопити саме системність, як воно і з чого складається, студентам було тяжко. Багато часу пішло на подолання супротиву та роботу зі створення лояльного середовища, мотиваційного заохочення, щоб у молоді не пропав запал доробити до кінця, або хоча б спробувати. І на додачу скажу, що я була новим викладачем для них.

Вважаю, що цей проект є випробувальним для створення в подальшому свого роду функціональних підрозділів, які спроможні здійснювати культурологічні та філософські дослідження в умовних майстернях чи лабораторіях. Їх можна утворити у коледжі як творчо-дієві підрозділи культурно-просвітницької діяльності, що є запорукою розвитку дослідницької, наукової роботи.

Нагадаю, що пост-фінальним так би мовити чек-листом стало створення філософського та культурологічного портфоліо (Див. розділ 4). Цю форму зворотнього зв'язку я проводила вже на фінальних стадіях триместру. Воно складалося з переліку питань, які я зазначала вище. І наостанок, завершальним підсумковим рисунком, за допомогою якого можна побачити увесь сукупний процес творення, стане планування, з якого і слід починати на самому початку. Ця зведена таблиця (Прим. в моєму дослідження ще брався до уваги такий предмет як «Майстерність актора») є уособленням планомірного, системного та послідовного виконання – від мрії до цілі та до щоденної реалізації: крок за кроком.

	A	B	C	D	E	F	G
1	ПРЕДМЕТ	НАЗВА	ВИД	КУРС	ДАТА	ПРОДУКТ	ПРИМІТКА
2	ФІЛОСОФІЯ	Онлайн-зошит "Моє серце в серці Всесвіту"	електронно-індивідуальне ЗМІ	3-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
3	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Онлайн-журнал "Моє серце в серці Всесвіту"	електронно-індивідуальне ЗМІ	4-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
4	СПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ-ОБМІН	Онлайн-газета "Моєму коледжу 35!"	друковане локальне ЗМІ	3 і 4 курси		мультимедіа	на наст. семестр
5	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Аудіопідкаст "Місто і я"	локальне, аудіо	3-й курс		аудіо	ЗРОБЛЕНО
6	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Відеозамальовка "Місто і я"	локальне, відео	3-й курс		візуальний	ЗРОБЛЕНО
7	ФІЛОСОФІЯ	Філософсько-антропологічний аналіз	аналіз постаті	4-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
8	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Культурологічно-антропологічний аналіз	аналіз діяльності	3-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
9	ФІЛОСОФІЯ	Презентація "Філософи Відродженні і Просвітництва"	локальне медіа	4-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
10	СПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ-ОБМІН	Рольова гра "Пожежа у київському соборі"	дієве наукове навчання	3-й курс			ЗРОБЛЕНО
11	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Аналіз 2-х творів імпресіонизму	локальне медіа	3-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
12	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Аналіз пам'ятки укр. культури	локальне медіа	3-й курс		мультимедіа	ЗРОБЛЕНО
13	ФІЛОСОФІЯ	Проблемне навчання_Метод-кейс	дієве наукове навчання	4-й курс		вироблене рішення	ЗРОБЛЕНО
14	СПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ-ОБМІН	Оцінювання власних робіт	самоаналіз	3 і 4 курси		самоконтроль	ЗРОБЛЕНО
15	ФІЛОСОФІЯ	Філософське портфоліо	самоаналіз	4-й курс		самоконтроль	ЗРОБЛЕНО
16	КУЛЬТУРОЛОГІЯ	Культурологічне портфоліо	самоаналіз	3-й курс		самоконтроль	ЗРОБЛЕНО
17	МАЙСТЕРНІСТЬ АКТОРА	Постановка "Моє серце в серці Всесвіту"	етюд	3 і 4 курси		етюд-танець	в процесі
18	МАЙСТЕРНІСТЬ АКТОРА	Акторсько-хореографічне портфоліо	самоаналіз	збірне		самоконтроль	ЗРОБЛЕНО
19	СПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ-ОБМІН	Коучинговий підхід_Інтерактивні карти	Е-навчання	збірне		STEAM-навчання	ЗРОБЛЕНО

Рис. 19. Зведена таблиця. Планування і виконання

ВИСНОВКИ

Оскільки відомий український філософ С. Кримський у своїх працях стверджував, що людина має бути носієм «вищих потенцій світобудови», перетворюючи навколишню дійсність в «культурну онтологію», то свого роду, цей крос-дисциплінарний проект – це моя змога як педагога-філософа, як режисера-управлінця провести розвідку світу за допомогою моїх асистентів – студентів. Та не лише провести розвідку світу, а й змоделювати сучасний світ під призмою філософсько-культурного та дієво-творчого погляду, уособлюючи це в загальний крос-дисциплінарний проект «Моє серце в серці Всесвіту». Адже в цьому злитті-синтезі й утворилася зовсім інша величина – зовсім нове. Тобто, це є інноваційним проектом, що має кінцевий опредмечений результат, тобто не лише культурно-духовну цінність, а більш ширше значення, оскільки знання та досвід перевтілені в матеріальну цінність – власний проект, зошит, журнал, постановку – тобто власну картину світу та індивідуальний погляд на світ, що існує на даному життєвому етапі.

Слід зазначити, що ця картина формувалася за допомогою логічного методу наукового пізнання – індукції – від часткового до загального. А значить це є доведенням, що такі проекти з іншими назвами можуть і повинні відбуватися в усіх подібних випадках. Це і рухає думку від незнання до знання та вчить спостерігати за світом речей і досліджувати процеси навколо. Це має футурологічний аспект – вчить передбачати наслідки та бути уважним до людей і явищ навколишньої дійсності.

Отже, що стало продуктом розумової та творчої діяльності. Перелічую:

- Філософський журнал «Моє серце в серці Всесвіту»;
- Великі культурологічні зошити «Моє серце в серці Всесвіту»;

• Створення культурологічної майстерні (як продуктивного культурологічного середовища онлайн), де представлені різні види освітньо-наукового та творчого виробництва;

• Створення лабораторії філософських досліджень (як ефективного філософсько-соціологічного простору онлайн), де представлені різні види освітньо-наукового виробництва;

• Філософсько-антропологічний аналіз як елемент наукового евристичного навчання;

• Культурно-антропологічний аналіз як елемент наукового евристичного навчання;

• Чек-листи як фіналізація процесів, що відображають системність навчання і представляють цілісну картину лабораторії філософських та науково-культурологічних досліджень.

Тобто, можна побачити, що у представленому проекті відтворено розвиток як універсальних компетенцій (міжособові, інструментальні, системні), так і професійних (предметноспеціалізовані). З огляду на зазначене вище, можна підсумувати, що для розвитку компетентностей майбутнього хореографа заняття потрібно проводити із залученням когнітивного, ціннісноорієнтованого та творчо-активного підходу, що розвиватиме не лише конвергентне, а й дивергентне (креативне) мислення, яке дозволяє вийти за межі звичних шаблонів та стереотипів, сприяє прояву оригінальної нестандартної думки та знаходженню нового кута зору на події та явища довкола.

За допомогою чого вдалося досягти цього? За допомогою знань та вимог, що стоять перед сучасним педагогом, викладачем: здатність до самоосвіти, застосування Е-навчання, гібридного навчання, STEAM-освіти (інтелект-карти, чек-листи, колажі, електронні планувачі, презентації, таблиці, Ютуб-лекції, рольові ігри, проблемне навчання, метод-кейс, коучинговий підхід, онлайн-практикуми та інше) тощо.

Хочеться зазначити, що у подальшому я маю на меті: інтегрувати молодь у соціокультурне середовище не лише коледжу, не лише міста, а й країни, що і стане новим етапом – переходом від міждисциплінарності до трансдисциплінарності, де якраз і відбудеться не лише поєднання дисциплін методом приєднання (додавання), а їх перехід у нову якість. Як зазначає доктор економічних наук Філіпенко А. С.: «На відміну від інтеграції дисциплін, тут відбувається синтез різноманітних знань з потенційною можливістю переходу до нової якості, зародження нового наукового напряму чи наукової дисципліни»[1]. Тому для досягнення цієї мети, я ставлю задачу: зв’язати вже втілені та майбутні нові проекти із культурним життям міста, тобто вийти за межі

[1] Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи / А. С. Філіпенко. *Міждисциплінарні дискусії,* 2017. С. 9. URL: http://www.iir.edu.ua/uploads/files/tezi%20ceminar%20synthesis%205%2012% 202017%20final%20(1).pdf.

локального кола, де студенти наразі перебувають (коледж) та інтегрувати в культурний український світ. Як зараз мені бачиться, то це може бути презентація студентських робіт у культурно-мистецьких центрах, у локальних та всеукраїнських ЗМІ, участь у різних проектах тощо. А наразі хочу сказати, що, демонструючи вироблені філософські журнали студентам, які вивчали культурологію – 3-й курс (та навпаки – демонструючи виготовлені культурологічні зошити тим, хто вивчав філософію – 4-й курс), я і здійснюю їх наближення один до одного, тобто поєдную у такий спосіб різні дисципліни, студентів різних курсів і груп та переводжу їх комунікації із рівня крос-дисциплінарності на вищий щабель – рівень трансдисциплінарності.

Відтак, на основі вищезазначеного, можна дійти висновку, що філософсько-культурологічна думка, а разом з цим і думка актора-танцюриста, визріває на конкретних техніках, у логічній послідовності викладу матеріалу викладачем та системному прояві студентів, що й розвиває конкретно-чуттєву основу індивідууму та вчить не боятися втілювати найсміливіші задуми, що є запорукою особистісного прояву та волевиявленням в напрямку розкриття власного потенціалу.

Слід вказати, що і для мене це було викликом, який я поставила сама собі. Створення цього дидактичного матеріалу було надзвичайно мінливим проектом, час від часу мені доводилося корегувати та вигадувати нові завдання, і відразу ж нотувати спостереження в цю дослідницьку роботу.

Вважаю, що такий міждисциплінарний обмін в межах логічно виваженого поєднання навчальних дисциплін сприятиме отриманню нових результатів в ході подальших дослідницьких робіт. Сподіваюсь, що даний підхід стане науковим орієнтиром для здобуття викладацького досвіду згідно сучасних умов. З реалізованого видно, що інтеграція дослідницьких картин формує цілісний образ інтелектуальної, духовної, творчо-діяльної особистості, яка знає як отриманий досвід зробити компетентним згідно нових соціокультурних запитів.

АНОТАЦІЯ

Навчально-методичний комплекс призначений для студентів спеціальності 024 «Хореографія», виконаний за допомогою сервісу CANVA з метою втілення мультифункціональності та розкриття інтелектуального та творчо-художнього капіталу молоді. Дидактичний матеріал містить повний та послідовний перелік практичних креативних завдань з тем навчальних дисциплін: «Філософія», «Культурологія». Завдання підібрані у такому порядку і за ступенем складності, що дозволяють використовувати їх під час опанування на заняттях нового матеріалу, повторення, закріплення, підготовки до практичних занять, інших видів контролю знань та самостійної роботи студентів.

Література

1. Закон України Про фахову передвищу освіту від 06.06.2019 № 2745-VIII. / Редакція станом на 02.10.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text

2. Закон України про освіту від 05.09.2017 р. № 2145. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text

3. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf

4. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). / Постанова від 3 листопада 1993 р. № 896. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text

5. Аристотель. Метафизика. / пер. с др.-греч. А. Кубицкого. СПб. : Азбука-Аттикус, 2020. 416 с.

6. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 368 с.

7. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи / А. С. Філіпенко. *Міждисциплінарні дискусії*. 2017. С. 9. URL: http://www.iir.edu.ua/uploads/files/tezi%20ceminar%20synthesis%205%2012%202017%20final%20(1).pdf.

Information about the author:
Romanova Olena Petrivna,
Postgraduate Student at the Department of philosophical anthropology
National Pedagogical Dragomanov University
Teacher of philosophy, culturology
Kyiv Choreographic College
11-15, Sofiivska str., Kyiv, 01001, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-9

ОСЦИЛЯЦІЯ АСЕРТИВНІСТЬ – АГРЕСИВНІСТЬ В СВІТОГЛЯДНОМУ ПРОСТОРІ МЕТАМОДЕРНУ

Шабанова Ю. О.

ВСТУП

Буття сучасного світу, як ніколи раніше, все більше здійснюється в стані перманентних змін та принципово нових соціальних викликів. Зміни, з модусу розвитку, перейшли у статус константанти часу. Мінливість виступає незмінною рисою сучасного світу. Нестабільність, невпевненість, невизначеність, незворотність стали звичними відчуттями людини другого десятиліття 21 століття. Розгубленість та втрата суб'єктивності, властиві постмодерну, загострили прояви агресивності у світі розпорошеного Я. Начало 21 століття знаменується пошуком нових ракурсів та смислових вимірів самовизначення людини, що знайшло відображення у світоглядних викликах постпостмодерну. Відповідно до «концепції виклику та відповіді» Арнольда Джозефа Тойнбі, що представлена у фундаментальній праці британського культурфілософа «Дослідження історії»[1], історичні виклики провокують соціальні зміни у вигляді еволюційний відповідей, що рухають історію. Глобальними викликами другого десятиліття 21 століття стали пандемія COVID–19 та російсько-українська війна 2022 року, яка виявила проблему світового масштабу у вигляді реальної загрози самознищення людства. Надані виклики мотивують сучасну світову спільноту до формування цілісної парадигми планетарної культури, яка покликана сприяти об'єднанню людства навколо еволюційних цінностей добра, справедливості, толерантності та взаємоповаги. В цих соціальних запитах агресивність, як прояв безпорадності в добу невизначеності, потребує нових змістовних бінарних модусів, що спроможні еволюційно стверджувати самоцінність людського буття. Одним з продуктивних конструктів наданих процесів виявляється – асертивність, як еволюційна світоглядна позиція, що спроможна подолати вульгарну агресивність.

Філософія постмодерну, в просторі поліконцептуальності та плюралізму світоглядних установок, не спроможна надати відповіді на вищеозначені виклики 21 століття. Ще з кінця 90-х років 20-го століття

[1] Toynbee A. J. A Study of History. URL: https://discoversocialsciences.files.wordpress.com/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf

теоретики постмодерну починають говорити про втому від його ідейної безплідності, у надрах якої криються витоки агресивності, як форми самозахисту та ствердження ілюзорної самодостатності. Втома від деконструкцій та смислових глухих кутів постмодерну – з одного боку та туга за раціональною ясністю ідеалів модерну – з іншого, визначають особливість постпостмодерної епохи, вираженої в інтуїціях нового світогляду, умовно позначеного як метамодерн, який прагне не переосмислити, а прожити світ наново та цілісно. Виходячи із сучасних проблем суспільства, що породжують агресивність, обумовлену неусвідомленістю несподіваних явищ та безпорадністю їх вирішення, сучасний світ вимагає принципово нових форм подолання агресивності. При цьому, традиційне протиставлення агресивності модусу толерантності вже не задовольняє сучасний світ, що характеризується підвищеним рівнем депресивності. В цьому зв'язку, виникає необхідність осмислення нового типу світоглядної парадигми, що зароджується на початку 21 століття у вигляді метамодерну та сформувати етико-комунікаційну позицію продуктивної відповіді на сучасні прояви агресивності, якою виявляється асертивність та представити агресивність та асертивність не в традиційному ракурсі бінарних опозицій, а в стані метамодерної осциляції.

1. Формування передумов метамодерну як передчуття нової культурної парадигми

Ще на початку 2000-х років ідейна втома постмодерну досягла кризового стану, в зв'язку з чим велика кількість дослідників починають шукати можливість обґрунтувати культуру сучасності в нових змістах. Соціальний теоретик Джордж Рітцер один з перших використовує термін «постпостмодернізм» для опису соціальних теорій 1980-х років[2]. Рауль Ешельман пропонує термін «перформатизм» для опису доби 21 століття[3]. Нарешті, канадська дослідниця постмодерну Лінда Хатчеон у своїй книзі «Політика постмодернізму» запрошує всіх визнати кінець постмодерну та підтримати, адекватний, сучасній епосі, термін «постпостмодернізм»[4]. Цю ідею підтримав та концептуально розробив Джеффрі Нілон у своїй книзі «Постпостмодернізм, або Культурна логіка актуального капіталізму»[5]. Само поняття «постпостмодернізм» є загальним позначенням нових тенденцій у культурному

[2] Ritzer G. Sociological theory / George Ritzer. 8th ed., New York : McGraw-Hill, 2011.

[3] Eshelman R. Performatism, or the End of Postmodernism. In: Anthropoetics Vol 6, № 2. 2001.

[4] Hutcheon, L. The politics of postmodernism. London, New York : Routledge, 2002.

[5] Nelon J. Post-Postmodernism or the Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism. – Stanford : Stanford University Press, 2012

просторі і включає безліч відгалужень, загальним місцем яких є легітимізація модерну і вибудовування нового стану культури на інструментарії постмодерну. Так постпостмодерні пошуки включають автомодернізм (Роберт Семюелс), псевдомодернізм і діджимодернізм (Алан Кірбі), альтермодерн (Ніколя Бурріо), трансмодерн (Енріке Домінго та Дюссель Амброзіні), гіпер- або супер-модерн (Ніколь Обер). У широкому спектрі культурних реалій постпостмодерну впевнено лідирує метамодерн, по суті, домінуючий і витісняючий з культур-філософського дискурсу термін «постпостмодерн».

На початку 21 століття серед багатовекторного визначення епохи постпостмодерну починає домінувати термін «метамодерн», ідейне позначення та смислове наповнення якого представлено в роботі нідерландських авторів Тімотеуса Вермюлена та Робіна ван ден Аккера. У 2010 році в «Журналі естетики та культури» вони публікують роботу «Нотатки про метамодерн»[6], де визначають метамодерн через дискурс коливання між оптимізмом модерну та негацією модерних цінностей постмодерном, як неоромантичний поворот до проблем людини, називаючи надану світоглядну позицію «структурою відчуттів нової культурної парадигми»[7], як «подвійного послання модерністського прагнення сенсу і постмодерністського сумніву у сенсі всього наданого»[8].

Через 5 років після написання «Нотаток про метамодерн» Т. Вермюлен та Р. ван Аккер у статті «Непорозуміння та пояснення» зазначають, що «метамодерн – це не філософія. Це також ані рух, ані план чи програма, ані художній замалюнок, візуальний концепт, літературний прийом чи троп»[9]. Метамодерн визначається ними «як сприйняття, яке поширене достатньо для того, щоб називатися структурою»[10], як описова позиція сучасної культурної домінанти епохи діджиталізації. Структурованість новим відчуттям надає концепт осциляції[11]. Надія на стабільність стає примарною, істина не стабільна, як і відмова від неї. Все миттєво або рано чи пізно перестає існувати. Єдине, що реально це стан осциляції, коливання між існуючими ракурсами буттєвого здійснення. У світі надлишку інформації, фактів, подій, знань, речей

---

[6] Vermeulen T., Akker R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. 2010. V 2. Pp. 56–77.

[7] Ibid. P. 57.

[8] Ibid. P. 59.

[9] Vermeulen T., Akker R. Misunderstandings and clarifications / Theory, 2015. URL: http://www.metamodernism.com/2015/06/03/misunderstandings-and-clarifications/

[10] Ibid.

[11] *Осциляція* – (лат. Oscillum) – коливання, розгойдування, поняття запозичене ідеологами метамодерну з фізики елементарних речовин.

складно та й не потрібно нічого утримувати. Прагнення стабільності чи кінцевості системи як істинності втрачає сенс. Світ постправди, фейкових новин та інформаційних маніпуляцій відсторонює від відчуття стабільності та розуміння суті реальності, що виступає підставою для агресивності. При цьому коливання метамодерну – це не безглузде розгойдування чи загубленість в множинності світу. Осциляції метамодерну прагнуть єднання та набуття цілісності як нової якості. Образно це можна висловити як мудрий збір вершків, збитої піни, смислової квінтесенції часу. На цьому гребні сучасних коливань асертивність виступає альтернативою агресивності.

В 2017 р. у ґрунтовній монографії «Метамодерн: історичність, афект та глибина після постмодерну» Робін ван ден Аккер, Тімотеус Вермюлен у співавторстві із Елісоном Гіббонсом осмислюють передумови всезагального відчуття «повороту історії», що визначає сучасну культурну парадигму[12]. В 2021 році виходять монографії американського філософа, соціолога та письменника Джейсона Ананда Джозефсона Сторма «Метамодернізм: майбутня теорія»[13] та британських дослідників Рональда Роусона та Пауля Леймана «Послання з доби між світами: криза та виникнення метамодерну»[14], в яких метамодерн представлено як нова гуманітарна модель, в якій агресивність не знаходить виправдань. Дж. Сторм пропонує новий, радикальний погляд на природу суспільства, що постійно змінюється, визначаючи це як «соціальна онтологія процесу» і його матеріалізацію в тимчасових зонах стабільності або «соціальних типах»[15]. Представлені монографії передбачають інклюзивну теорію майбутнього, в якому можуть бути реалізовані нові форми консолідованого існування людства.

Епоха метамодерну конституювала зміни у свідомості. Життєдіяльність у відцифрованому світі дозволила кожному відчувати себе співавтором і творцем, розуміючи спів-буттєвість свого життя. Інтерактивне середовище висунуло новий принцип побудови комунікацій, що вимагає вільного діалогу, внаслідок чого стали затребуваними розумна доброта у взаєминах та потреба у дружбі на відміну вишуканої грайливості та віртуозного обману постмодерну. У соціумі все більше фіксується відновлення інтересу до втрачених цінностей, до поважного, а не іронічного цитування зразків, потяг до ліризму, деідеологізації історичної спадщини та надії на світле майбутнє.

---

[12] Akker T., Gibbons A., Vermeulen T. Metamodernism: History, Affect and Depth After Postmodernism. – London : Rowman & Littlefield, 2017.

[13] Storm, J. A. J. Metamodernism: The Future of Theory. University of Chicago Press, 2021.

[14] Rowson R, Layman, P. Dispatches from a Time Between Worlds: Crisis and emergence in metamodernity. Perspektiva Publishing, 2021.

[15] Storm, J. A. J. Metamodernism: The Future of Theory. University of Chicago Press, 2021.

2. Метамодерні осциляція та перфоматизм як простір осциляції агресивності та асертивності

В осцилятивній природі метамодерну дедалі більше спостерігається активізація бінарних опозицій зростаючої агресивності, спровокованої невизначеністю і нестабільністю та асертивності, яка стає все більше затребуваною у зв'язку з неоромантичним поворотом метамодерну. Слід зазначити, що особливістю метамодерну визначається естетична оптика у вигляді розумної чутливості, що дозволяє уникнути крайнощів агресивності або апатії. У коливаннях маятника культурних парадигм фіксується вектор від оптимізму модерну, представленого в крайніх формах як категоричність агресивності та песимізму постмодерну у вигляді апатії, розмитості смислів та відсутності ціннісної опори. Естетичний ідеал метамодерну вимагає етичної альтернативи агресії або апатії, чим й виступає асертивність.

Зазначимо, що агресивність та асертивність є різновекторним проявом єдиної природи самозахисту людини, що виявляється або в руйнівних (агресивність), або творчих (асертивність) наслідках. Агресивність та асертивність є способами ствердження, зазначення значущості суб'єкту. Як що у разі агресивності «програє» й переможець й переможений, то у разі асертивності «виграють» усі взаємодіючі суб'єкти через продуктивні сценарії вирішення непорозумінь або конфлікту. При цьому, слід усвідомлювати, що осциляція метамодерну це не балансування між симетричними протилежностями, а коливання без центру між різними та всілякими аспектами, які виступають в якості іншого один до одного. Саме ця естетична позиція метамодерну дозволяє трансформувати агресію в асертивність, тобто збереження своєї самоцінності через усвідомлення себе, а не протиставлення своєї фрагментарності опозиційно іншому. Осциляція забезпечує синергію всіх світоглядних позицій, шляхом відмови від абсолютизації крайнощів. Відповідно до цього асертивність дозволяє перевести стан агресії в усвідомлення неповноти уявлень про ситуацію, світ, людину. Метамодерн, що визначається як «неоромантичний поворот» у вигляді «нової щирості», імпліцитно несе в собі продуктивний модус емпатії як вживання не тільки в стан іншого, але і в чуттєві структури часу, що дозволяє трансформувати агресивність в асертивність через етику всеприйняття, ненасильства, поваги до кожного (іншого).

Повертаючись до етимології та змістовного наповнення терміну «метамодерн» зауважимо, що частка «мета» залучається не в аристотелівському сенсі «поза», «над» або «після», а в платонівському сенсі грецького терміну metaxis, що означає взаємодію полярностей, пов'язаних між собою (meta – між) єдиною сутністю. Дане тлумачення принципово змінює і розуміння сутності людини, яка в сучасному світі

перебуває на розтяжці між дійсним і реальним світами, між сенсом та його ситуативною об'єктивацією. При цьому платонівський смисл «мета» означає коливання між протилежностями та одночасність врахування кожної. Метамодерністи тлумачать префікс «мета» (metaxic) у найбільш автентичному його значенні, представленому Платоном у діалозі «Бенкет»[16]. Платон застосовує metaxic щодо характеристики грецької жриці Діотими для вираження модальності між річчю та ейдосом, як те, що поділяє й одночасно зв'язує світ ілюзії та реальності. Якщо в онтології Платона metaxis виступає у значенні серединного стану, що включає як світ ідей, так і світ речей, то в метамодерні ця серединна позиція привносить новизну в розуміння людини, як дуальної сутності, одночасно проявленої і як сенс (ідея) і як існування (форма), що формує світоглядну установку еквівокації метафізичного та екзистенційного. Найчастіше форма є причиною агресивності, як наслідок захисту фрагментарного Я (світ множинний), збереження себе в умовах небезпечного розділення, як джерела конфліктності. Усвідомлене проживання ейдосу людини у вигляді глибинного смислопокладання сприяє трансформації агресивності в асертивність, яка осцилятивно вміщує як вектор ствердження екзистенційної унікальності, так і вектор включення унікального в естетичну картину світу через концепт всеприйняття.

Зазначимо, що основною стратегією здійснення метамодерну визначено – перформатизм[17], втілений у сучасній естетиці осциляції як поєднання ентузіазму і глузування, «надії та меланхолії, розгойдуванням між поінформованістю та простодушністю, емпатією та апатією, цілісністю та розщепленням»[18]. На зміну постмодерній тезі «все наше життя це гра» метамодерн прагне до реалізації тези «все наше життя – перформанс», тобто низка уявлень про людей, як цілісних, неподільних одиниць, здатних справити комплексне враження один на одного. Перфоманс, абстрагуючись від концептів «доброго» та «поганого», відмовляється від їх застосування по відношенню до частин дійсності[19]. В результаті, прийоми постмодерну у вигляді розсіювання, деконструкції, проліферації в метамодерні звільняють психічну реальність від виправдань агресивності як форми захисту, способу виживання, які

[16] Платон. Бенкет / пер. Уляни Головач. Л. : УКУ, 2018.

[17] *Перформатизм* – у контексті метамодерну термін вводить Пауль Ешельман описуючи перформатизм як відтворена самоуява, засіб повірити у щось інше та зжитися з цим, або щось вирішити наперекір собі.

[18] Ritzer G. Sociological theory / George Ritzer. 8th ed., New York : McGraw-Hill, 2011. P. 75.

[19] Eshelman R. Performatism, or the End of Postmodernism. In: Anthropoetics Vol 6, № 2. 2001. P. 77.

укоренилися у свідомості масової людини лише на рівні «інстинкту виживання». Спираючись на теорію перформатизму, «як цілісного відображення дійсності у поєднанні з відмовою від дуалізму в оцінках, а іноді взагалі їх відсутністю»[20], метамодерн покликаний працювати з цілісним і неподільним концептом закритості суб'єкта на противагу роз'єднаному концепту приватної трансгресії постмодерну. Особливо слід зазначити, що перформатизм, надаючи унікальну можливість вступити з іншим в єдиний простір, який задає оптимальні умови для інновацій, будує міст для подолання розбіжностей в умовах кардинально відмінних модусів єдиної спільноти. Це дозволяє відкрити «нове», що влаштовує всіх, у тому «старому», яке колись було відкинуто, тобто переглянути причини та приховані мотиви агресивності на основі щирості кожного в полівекторному просторі сучасних почуттів, тривог та переживань.

Звідси й неоромантичний поворот метамодерну до непідробної відкритості, щирості, неприхованої чутливості та часом сентиментальності. На відміну від романтизму 19 століття метамодерний неоромантизм, прагнучі ідеалів, не стверджує їх, частково спираючись на Ф. Шлегеля: «завжди – у становленні, ніколи – в досконалості»[21]. Відмовляючись від категоричних суджень та соціально визнаних норм поведінки, що ховаються за маскою особистості, неоромантизм метамодерну прагне індивідуального проживання глибини реальності, у якій агресивність не приносить внутрішнього задоволення індивіду, закликаючи до життя її альтернативу – асертивність. Антропологічний сенс метамодерну виражений у вигляді «атопічного метаксису», як «срединність поза топосом, коливання поза місцем»[22]. Людина метамодерну – поєднує непоєднуване. Модерн – через метафізичні ідеали шукав сутність людини. Постмодерн – відкинув пошуки сутності людини та будь-які сенси. Що стверджує метамодерн? Мета метамодерну – реконструкція людини – багатогранної, істинної, глибинної. При цьому реконструкція людини не відбувається шляхом обґрунтованих декларацій про належне, подібно до модерної антропології. Вибір, пошук, прийняття різного призводить до необхідності самореконструкції людини через усвідомлену трансформацію агресивності в творчу асертивність.

---

[20] Eshelman R. Performatism, or the End of Postmodernism. In: Anthropoetics Vol 6, № 2. 2001. P. 79.

[21] Schlegel, F. Atheneum Fragments/ Lucinde and the Fragments. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1975. P. 175.

[22] Vermeulen, T., Akker, R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. 2010. V 2. P. 67.

3. Практика асертивності в контексті «мозаїчної картини світу» доби метамодерну

Навички асертивності дозволяють сучасній людині уникнути підпорядкування, втрати себе через асиміляцію в іншому, що підсвідомо формує невдоволення, роздратування й як наслідок – вибух агресивності. Асертивність дозволяє зберегти свою точку зору, відстоювання своєї позиції, права на своє індивідуальне місце у «мозаїчній картині» сучасного світу і при цьому сприяє формуванню консолідованих стосунків, які запитані у світі де єдність та цілісність людства стає рятівною можливістю виживання. Простір асертивності включає в себе вміння людини відкрито висловлювати свої бажання, тоді як потенційною причиною агресивності виступають приховані та незадоволені бажання; вміння коректно та шанобливо реалізувати позицію відмови, тоді як у агресивних проявах відмова набуває ворожі, руйнівні прояви; вміння відзначати позитивні сторони в іншому шляхом щирих комплементів та похвали, тоді як агресивність навмисно не помічає позитиву в об'єкті своєї агресії; створювати продуктивну атмосферу для переговорів і побудови партнерських відносин, тоді як агресивність породжує конфліктність, що збіднює чи нівелює сферу консолідації партнерів. Американський психотерапевт Мануель Сміт, який визначає асертивність як «здатність людини не залежати від зовнішніх впливів та оцінок, самостійно регулювати власну поведінку та відповідати за неї»[23], розробив модель асертивної поведінки, яку виклав у вигляді описів 10 вправ, що дозволяють вибудовувати особисті межі, уникаючи агресії:

«Я маю право оцінювати власну поведінку, думки та емоції, відповідаючи за їх наслідки;

Я маю право не вибачатися і не пояснювати свою поведінку;

Я маю право самостійно обміркувати, чи відповідаю я взагалі, і якщо так, то якою мірою за вирішення проблем інших людей;

Я маю право змінити свою думку;

Я маю право помилятися та відповідати за свої помилки;

Я маю право сказати: «Я не знаю»;

Я маю право бути незалежним від доброзичливості інших і від їхнього доброго ставлення до мене;

Я маю право приймати нелогічні рішення;

Я маю право сказати: «Я тебе не розумію»;

Я маю право сказати: "Мене це не цікавить"»[24].

---

[23] Smith M. J. When I Say No, I Feel Guilty URL: https://content.app-sources.com/s/20871271027542841/uploads/pdf/when-i-say-no-i-feel-guilty-smith-en-6339-8298674.pdf

[24] Ibid.

Надана модель дозволяє зберегти себе, свою індивідуальність, уникаючи агресивності і як наслідок – конфліктності у світі метамодерну, де маятник хитається між вищими загальнолюдськими цінностями та відмовою від них у просторі загубленості індивідуальності.

Враховуючи сучасні події російсько-української війни та підвищений стан агресивності, не тільки з боку нападника, а й з боку сторони, що захищається, асертивність набуває актуалізованої запитаності, яка формує з одного боку впевненість захисників щодо справедливого ведення війни, з іншого – відсутність руйнівного прояву агресії, що виявляється через психічні злами, втрату адекватного сприйняття реальності та здійснення невиправданого насильства. Асертивність в умовах війни, або інших межових ситуацій, що викликані страхом смерті (пандемія) – це «зброя», що допомагає не тільки впевнено довести свою правоту, а й відтворити умови порозуміння на рівні етики співстраждання, яку метафізично обґрунтував А. Шопенгауер на підставі єдиного прагнення всіх форм існування до життя[25]. Саме етика А. Шопенгауера має виступити основою осциляції агресивності та асертивності, як нескінченної об'єктивації метафізичної волі до буттєвого втілення, в якому рівнозначно представлено як ірраціональний, безсвідомий, агресивно прагнучий імпульс до реалізації всіх соціальних суб'єктів, так й єдине право існування всіх форм об'єктивації волі до життя у відповідних життєвих формах втіленої свідомості. При цьому, агресивність в наданій осциляції слід диференціювати відповідно до концепції Еріха Фромма, який розрізняв агресію як «доброякісну», тобто конструктивну та «злоякісну», тобто деструктивну. Саме «злоякісна» агресія, на відміну від природнього прояву «доброякісної» агресії, обумовленої інстинктом самозбереження, провокує насильство, що формується під впливом соціально-прагматичних форм людського буття. Не впадаючи в крайні точки зору на причину людської агресивності, Е. Фромм доходить висновку, що у людини «необхідно суворо відрізняти агресію біологічно адаптивну, яка сприяє підтримці життя, доброякісну, від злоякісної агресії, не пов'язаної зі збереженням життя»[26].

ВИСНОВКИ

Доба метамодерну, в яку вступило людство на початку 21 століття, формує принципово нову світоглядну парадигму, для якої притаманна

---

[25] Schopenhauer A. Die Welt als Wille und Vorstellung. Hamburg : Felix Meiner Verlag GmbH, 2020.

[26] Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness – Open Road Media, 2013. P. 89.

осциляція між бінарними опозиціями із рівномірним врахуванням одночасно протилежних позицій. У викликах сучасного світу, у вигляді пандемії, російсько-української війни тощо, світоглядний контекст осциляції яскраво представлений в бінарній опозиції «агресивність – асертивність». Саме цей виклик провокує актуальну відповідь людства в усвідомленому перегляді як змісту агресивності, яка не має переходити межі насильства, так й асертивності, що має формувати впевнену самоцінну позицію всіх соціальних суб'єктів, як підставу для сутнісної єдності людства із гарантованою можливістю кожного на обґрунтування права на певну позицію. При цьому, метамодерний принцип осциляції сприяє формуванню широкого простору полівекторного порозуміння шляхом запобігання насильства, що дозволяє підняти свідомість соціальних суб'єктів на еволюційний рівень мирного співіснування поза соціально-прагматичних обумовленостей та ідеологічних обмежень.

Метамодерн – час пошуку позапросторово-часового топосу людини, де Я відчуває себе «вдома» поза соціальними ролями, але при цьому активно соціально здійснюючись. Маятник розгойдується між бажаним й можливим, що інтуїтивно точно відчувається в добу метамодерну. «Розумне відчуття» глибинних змістів реальності дозволяє залишатися «вдома», вирушаючи у соціальні мандри, зберігаючи «себе справжнього» у світі соціальної стандартизації. Якщо агресивність – це прояв особистості, що категорично стверджує себе, то її трансформаційний варіант – асертивність, це самодостатнє та нескінченне здійснення індивідуального. Через концепт асертивності формується спільнота самодостатніх індивідуальностей, які здібні креативно збагачувати світ. Відповідно до цього, прогресивним соціальним актором виступають не особистості, з гіпертрофованим еталоном соціальної затребуваності, а індивідуальності, що рівноправно проявлені у широкому спектрі здійснення життєво відчутного. Через асертивність створюється простір, в якому кожен соціальний суб'єкт зберігає право на автономну позицію через процеси зосередженості та включеності у власний життєвий світ. Асертивність, в межах відчуттів нової культурної парадигми метомодерну виявляється своєрідним концептом «турботи про себе», як істинної, цілісної й самодостатньої людини у світі поваги та шанування іншого. Перфоманс – як концепт абстрагування від крайніх опозицій відтворює акт моделювання простору побудови комфортної комунікації в осциляції агресивність – асертивність та відіграє роль соціального актора нейтрального характеру, дозволяючи бінарним опозиціям позбавитися вульгарного протиставлення. Так перформатизм формує унікальну можливість вступити з іншим в єдиний життєвий простір на підставі модусу

всеприйняття полівекторності проявів кожного соціального суб'єкту. Відповідно, категоричний прояв агресивності трансформується в осциляцію агресивність – асертивність, спираючись на взаємовраховування як «доброякісної» агресивнисті у вигляді доцільного самозбереження (захисту), так й асертивності кожного актора соціального самоздійснення.

АНОТАЦІЯ

Проблема агресивності в філософській традиції вирішувалась в контексті бінарної опозиції толерантності та змістовно споріднених їй категорій, на кшталт терпимості. Сучасна культурна парадигма метамодерну, що формується на тлі метаксису цінностей модерну та зневіри в них постмодерном, визначає актуальний підхід осциляції між бінарними опозиціями світоглядних основ попередніх культурних парадигм. В межах формування наданої парадигми розглядається проблема агресивності в її осцилятивному взаємодоповненні асертивністю, що виступає продуктивним модусом формування еволюційної відповіді, сучасним викликам пандемії COVID-19 та російсько-української війни в контексті світової загрози самознищення планетарної культури людства. Асертивність, на відміну від толерантності, дозволяє укріпити впевненість в справедливості «доброякісної» агресивності в площині захисту від «злоякісної» агресивності, що провокує насильство та допомагає здійснити екзистенційний вибір осмисленого існування в атопічному вимірі самодостатнього Я.

Література

1. Akker T., Gibbons A., Vermeulen T. Metamodernism: History, Affect and Depth After Postmodernism. London : Rowman & Littlefield, 2017.

2. Eshelman R. Performatism, or the End of Postmodernism. In: Anthropoetics Vol. 6, No 2. 2001.

3. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. Open Road Media, 2013.

4. Hutcheon, L. The politics of postmodernism. London, New York : Routledge, 2002.

5. Nelon J. Post-Postmodernism or the Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism. Stanford : Stanford University Press, 2012.

6. Ritzer G. Sociological theory / George Ritzer. 8th ed. New York : McGraw-Hill, 2011.

7. Rowson R., Layman P. Dispatches from a Time Between Worlds: Crisis and emergence in metamodernity. Perspektiva Publishing, 2021.

8. Schlegel, F. Atheneum Fragments/ Lucinde and the Fragments. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1975 pp. 150–182.

9. Schopenhauer A. Die Welt als Wille und Vorstellung. Hamburg : Felix Meiner Verlag GmbH, 2020.

10. Smith M. J. When I Say No, I Feel Guilty URL: https://content.app-sources.com/s/20871271027542841/uploads/pdf/when-i-say-no-i-feel-guilty-smith-en-6339-8298674.pdf

11. Storm, J. A. J. Metamodernism: The Future of Theory. University of Chicago Press, 2021.

12. Toynbee A. J. A Study of History. URL: https://discoversocialsciences.files.wordpress.com/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf

13. Vermeulen T., Akker R. Misunderstandings and clarifications / Theory, 2015. URL: http://www.metamodernism.com/2015/06/03/misunderstandings-and-clarifications/

14. Vermeulen, T., Akker, R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. 2010. V 2. Pp. 56–77.

15. Платон. Бенкет / пер. Уляни Головач. Л. : УКУ, 2018.

Information about the author:
Shabanova Yuliia Oleksandrivna,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy and Pedagogy
Dnipro University of Technology
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

LANGUAGE, LITERATURE AND TRANSLATION IN MODERN COMMUNICATIVE SPACE

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-10

ANALYZING GENRE RESTRICTIONS AND CONVENTIONS IN TRANSLATION STUDIES

Aksiutina T. V.

INTRODUCTION

Nowadays translation studies are experiencing a new round of its development in various areas: in theory, methods of teaching translation, in applied areas related to IT technologies, software, platforms of machine translation and complimentary services. In contrast to the numerous online and electronic "translator friends", true and false, there is a growing scientific interest in studying anthropocentric phenomena of translation within the paradigms of functional linguistics as the relationship between language and context, language and genre, accounting for modern concepts of natural intelligence and its direct implementation in language. This suggests that linguistic translation studies, which emerged in the last century, is acquiring a new perspective on the study of translation problems, highlighting its cognitive, interpretive and creative aspects.

According to this approach, it makes sense to look differently at the interaction of translation and reflection, translation and genre, so we consider it appropriate to dwell on one of the above issues – translation and genre restraints.

The article under review aims to theoretically make a universal logical model of the translation process. Aiming to explore the concept of genre in different areas of translation process, the study gives a detailed account of various approaches, both recent and current ones, which have evolved over the last years, depending on the theoretical frameworks. Within translation studies, the analysis of the 'genre and translation' issues is made within the framework of functional linguistic, which attempts "to conceptualize language as a communication tool". Adopting the model of speech variation by M. A. Halliday and J. Martin[1], the article analyses *genre and translation* issues within the systemic functional linguistic, and presents various approaches applied to studying the problem. In particular, it gives a

[1] Halliday M. A. K., Martin J. R. *Writing Science: Literacy and Discursive Power*. Pittsburgh, Univ. of Pittsburgh. Press Publ., 1993. 283 p.

comparative analysis of theoretical findings by B. Hatim and I. Mason[2] and J. House[3] who, treating genre as a semiotic category within the socio-linguistic context, apply opposite approaches to particular examples. It also considers the simulated analytical operations regardless of differences in specific types of translation, such as interpretation and translation, and are based on the starting points cognitive theory, semiotics and theory of interpretation. Variants of interpretation of the meaning of the original and versions of its transmission in the language of translation are studied with emphasis on the presence and possible development of intuitive and creative skills of the translator, ways to initiate and update them in professional activities.

Following the objectives of the study, the article relies on different methodological models for studying the genre, including a contrastive analysis of genre systems, generic genre relationships, structural analysis of linguistic choices.

1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation

The issue of "genre and translation" has been raised repeatedly. Historically, its study is related to issues of literary translation and, above all, to such phenomena as borrowing, modification and (re) adaptation of traditional genres in the process of literary and cultural contacts, interlingual and intralingual translation of literary sources remote in time. Theoretical research in this area is presented in certain articles[4], in encyclopedic reviews on genre problems of literary translation in general, individual literary genres[5], sacred texts[6]. This area is closely related to comparative literary criticism and cross-cultural studies[7]. One should mention that it was C. James who attempted to conceptualize translation as a "special genre"[8].

---

[2] Hatim, B., and Mason, I. The Translator as Communicator. London : Routledge, 1997. Pp. 56–140.

[3] House, J. Translation quality assessment. Past and present. London, Routledge Publ., 2014. 170 p.

[4] Bassnet, S. & A. Lefevere.Translation, History And Culture, London, Frances Pinter, 1990. Pp. 123–134.

[5] Swales, J. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings, Cambridge, Cambridge University Press, 1990. Pp. 88–97.

[6] Serban A. Translation and Genre: Sacred Texts. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford, Elsevier, 2006, pp. 47–50.

[7] Snell-Hornby, M.Translation Studies: An Integrated Approach. Revised Edition. Amsterdam: John Benjamins, 1995. P. 54.

[8] James, C. Genre Analysis and the Translator. *Target*, 1 (1), 1989. Pp. 29–41.

Later this idea was developed in the works of B. Hatim[9]. The very possibility of existing pseudo-translations and imitations suggests that the translated text has special characteristics, exists as a "genre within the genre". In Hatim's words, translation has something that affects the reader; the translation language has something to do with the textural feel, and gives the impression of a remote relationship between the original and the translation[2]. Such interpretation implies specifying the language of translated texts as their inherent property. This approach to the conceptualization of translation has not developed into any separate line of research.

Actually translation studies approaches to the study of the problem of genre and translation began to take shape with the expansion of the boundaries of a strictly linguistic theory of translation, which was associated with attempts "to conceptualize language as a communication tool", according to G.Saldanha, and the realization that "language cannot be separated from the situational and cultural context, by which it is shaped"[10].

The most significant theoretical contribution to the study of the problem of genre and translation was the theory of text genres by K. Reiss, according to which text types, representing the main communicative functions of the text, and text genres, linking conventionally fixed linguistic and speech characteristics of the text with typical communicative situations largely determine the methods of translation. The theory of text genres became part of the general theory of translation by K. Reiss and Vermeer[11], but, as repeatedly noted, it is generally normative in nature, limited to indicating the features of the genre without revealing its essence, and is inconsistent with G. Vermeer 's theory of scopos[11].

Questions concerning the problem of *genre and translation* were raised in the works of J. Holz-Mänttäri [Holz-Mänttäri] and G. Hönig [Hönig], as well as in the articles of A. Trosborg, K. Nord, D. Seiger, P. Kussmaul, V. Bhatia and other authors, collected in the monograph *Typology of texts and translation*[12]. One cannot mention the narratological concept of translation by M. Baker[13], influenced by the American psychologist D. Bruner's research, considering narrative as a tool for constructing reality. M. Baker

---

[9] Hatim, B., Teaching and Researching Translation. Harlow: Longman, 2001. Pp. 155–156

[10] Saldanha G. P. Linguistic approaches. Encyclopaedia of Translation Studies. London, New York, Routledge, 2009, pp. 148–152.

[11] Reiss K., Vermeer H. J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Tubingen, Niemeyer Publ., 1984. 253 p.

[12] Text Typology and Translation. Ed. by A. Trosborg. Amsterdam, John Benjamins Publ., 1997. 264 p.

[13] Baker, M. Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research. *Target, 7* (2), 1995. Pp. 223–243.

describes the narrative as a basic and integral way that determines our experience of the world[13]. Narratives are represented by stories that we invent "while making sense of reality", and that determine our behavior and our interaction with others". In line with this approach, M. Baker defines the genre as "conventional types of narrative that form the structural forms of the story. <…> Assigning a narrative to a certain genre endows it with coherence, cohesion, a sense of delimitation, and allows identifying the narrative as a special case of a common communicative practice"[13].

2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development

Systemic functional linguistics has had the most significant impact on theoretical and applied approaches to the analysis of genre problems in translation. Corresponding translation studies adopted M.A.K. Halliday's register model of speech variation[1] which included categories of field, mode and tenor, and was later supplemented by the category of genre. If the register characteristics are determined by the immediate situational context where the speech activity is carried out, then the genre of the text is conditioned by the socio-cultural context, a set of typical situations with which the subjects of communication associate different types of texts.

Structurally, a genre is a potentially infinite number of texts created in typical communicative situations, and can be referred to as "generic structure potential", according to M. Halliday[1], R. Hasan[14]. Considering a speech production, the genre can be defined as a "phased goal-oriented and goal-directed activity", where the author of the text appears to be a member of a particular culture. J. Martin regards genres as the ways we act and use language "to achieve goals"[15]. In the light of the speech variation, genre is a combination of register characteristics, which is realised by typical register linguistic means.

Almost all functionally oriented studies in the field of translation studies directly and indirectly have referred to the above-mentioned context model or to its modified versions[16]. The most complete theoretical justification for this approach was received in the framework of the corpus project *Text*

---

[14] Halliday M. A. K., Hasan R. Language, context and text: aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford, Oxford University Press Publ., 1989. Pp. 63–69.

[15] Martin, J. R., and Rose, D. Genre relations. Mapping culture. London : Equinox, 2007. p. 25.

[16] Manfredi, M. *Translating Text and Context: Translation Studies and Systemic Functional Linguistics:* in 2 vols. Vol. 1: Translation Theory. Bologna : DU Press Publ., 2008. 97 p.

genres for translation, where the genre is seen as an integrating concept of translation studies[17].

B. Hatim and J. Mason[2], J. House[3] referred to the functional-linguistic model of the context, including its genre component in their studies in the field of theoretical translation studies.

According to B. Hatim and J. Mason[2], the functional and stylistic model of language variation is a three-part context model that includes communicative, pragmatic, and semiotic dimensions. Communicative measurement practically coincides with M.A. Halliday's register model of speech variation[1]. The pragmatic dimension includes speech acts, implicatures, presuppositions, and textual acts. The category of genre, along with the categories of discourse and text, is part of the last, semiotic dimension.

Genre as a top-level socio-semiotic category is a link between the context model and the social occasion, and is defined, according to the functional linguistics, as "conventionally conditioned forms of the text that reflect the functions and goals of specific social events and their participants", according to B. Hatim[2]. B. Hatim and J. Mason[2] state that the semiotic dimension is actualized at the level of socio-cultural context, allows interpreting "communicative units" and "pragmatic meanings as macro-signs in the system of social and cultural conventions.

In terms of language, the genre is realized by its typical linguistic means with no rigid genre attachment. B. Hatim and J. Mason note that "there is no direct unambiguous connection between the elements of vocabulary, grammar, etc. and social situations related to a particular genre"[1]. However, at the level of speech practices, genres are associated with typical text formats and genre structures, which can be described as sets or combinations of linguistic, rhetorical, pragmatic units.

Opponents still argue that the study does not examplify specific genres and means of their linguistic manifestation. B. Hatim and J. Mason[2] operate with the concepts of genre restrictions (generic constraints) and genre conventions, or norms (generic conventions), which determine the translation strategy. These concepts are not defined in the study, their meaning is explained when analyzing the ways of translating specific speech correlates of the genre – culturally connoted components ("cultural signs"[2]), thematic text structures, principles of text composition and more.

Thus, genre conventions of literary and news texts determine differences in the ways of translating culturally connoted components, such as politeness

[17] Ordonez-Lopez, P. Integration in Specialisation. The GENTT Research Group: Genre as an Integrative Concept in Translation Studies. *Scientific Bulletin of the Politehnical University of Timisoara. Transactions on Modern Languages*. 2009, vol. 8, no. 1–2, pp. 43–58.

formulas, names of social and religious statuses, realities. If literary translation involves their preservation, no matter how exotic they are for the target audience, then in cultural texts cultural signs are regularly omitted or neutralized in news texts. The issue of transfering cultural signs in translation is also related to differences of genre conventions in various languages.

Thus, the genre of official news, typical of the Arabic language, is characterized by the use of detailed names of official and religious titles, official addresses and socially significant formulas that serve as markers of social status (for example: "…in order to greet His Highness and enquire about his health…." – "… in order to greet His Highness and inquire about his health"[2]). When translated into English, these genre markers are not transmitted, as they do not correspond to the genre norms of news texts in the receiving language.

Some argue that in news translation, it is difficult to distinguish between the influence of genre conventions and ideological and technological factors that determine the final form of the target text[18]. Moreover, the connection of culturally connoted elements with the norms of a particular genre ("genre conventions"[1]) is not always obvious, since social status markers can be a cross-genre characteristic and characterize a whole group of news or information genres (editorial, interview, reportage).

The study also does not clarify the question of how the omission of these components in translation is related to the *genre restrictions* imposed by a specific genre of the receiving language, and whether such omission does not indicate contrasts at the level of cross-genre functional and stylistic norms.

The analysis of examples in the study of B. Hatim and J. Mason[2] is carried out mainly by pointing to the connection of individual elements of the text with specific genres, without taking into account the characteristics of the genre structure as a whole and a systematic description of the elements of its speech implementation. So, for example, B. Hatim and J. Mason note that the topic-rhematic counterargumentary structures do not actually perform the function of argumentation within the genre of debatable news ('the scoop'), the communicative task of which is to draw attention to the event[2].

The study does not clarify the question of whether the omission of these components in translation is related to the "genre restrictions" imposed by a particular genre of the target language, and whether such omission does not indicate contrasts at the level of cross-genre functional and stylistic norms.

---

[18] Schaffner C. Rethinking Transediting. *Meta: Translators' Journal.* 2012, vol. 57, no. 4, pp. 866–883.

The authors limit themselves to pointing out the most common genre characteristics of debatable news (presentation of facts and their assessment), which distinguish it from the editorial and "simple news" ("mere news reporting"[2]). The analysis of the translation of a specific debatable news in the study shows that the translation has undergone a genre transformation, the debatable news turned into an editorial in which counter-argumentative structures perform their inherent function. The authors' opinion is generally clear: similar argumentative structure performs different functions in two different news genres. At the same time, the linguistic mechanism of genre shift remains concealed. The authors only note that the translation uses lexical units explaining and enhancing the value of the text, and the translator had neutral equivalents[2]. Therefore, the function of argumentative structures in the two genres is determined by the degree of explication of the evaluative characteristics of the text. Given that the debatable news presupposes "statement and evaluation of facts"[2], the mechanism of genre distortion requires at least additional explanations.

Under this approach, any micro- or macro-level translation transformation can be interpreted in terms of genre restrictions or conventions, and any genre modification in translation – in terms of individual lexical, grammatical, pragmatic, etc. transformations. In later research, B. Hatim introduced the concept of *genre shift*, which covers both the result of misinterpreting the genre characteristics of the source text, and motivated or unmotivated "transition" to an alternative genre during translation. The methodological principle of the analysis of specific examples, however, remained the same. So, B. Hatim lists typical mistakes in translations of news texts: "It is worth mentioning (when the news item in question is least noteworthy); On the other hand (when no 'contrast' is stated or implied, and something like meanwhile should have been used); In parallel (when 'also' is intended)"[2]. In his opinion, "a cursory glance at examples of translations of news texts into English shows that the cause of numerous errors lies primarily in insufficient awareness of the genre characteristics of the text (genre awareness), and in translator's grammatical or lexical incompetence" that causes numerous errors in translating the news texts into English[19].The research does not explain why the above list of speech errors is associated specifically with the genre characteristics of news texts.

The described methodological approach to the analysis of specific examples (from pointing to a specific translation error or transformation to generalization at the level of genre conventions, restrictions or displacements) is based on the researcher's intuitive ideas about the genre

[19] Munday J. *Introducing Translation Studies: Theories and applications*. London, New York : Routledge Publ., 2008. p. 89.

relation of specific language means. The nature of the relations between lexical, grammatical, pragmatic, compositional, etc. elements, on the one hand, and the genre characteristics of the text, on the other hand, is defined by B. Hatim and J. Mason through the category of "appropriateness" – "correspondence of linguistic characteristics context"[2]. Genre characteristics we perceived "as appropriate (appropriate) to a specific social event"[19], and specific linguistic characteristics as appropriate or inappropriate to a particular genre.

B. Hatim[2] and I. Mason in their study justify that the analysis of the actual genre aspects of translation is not its main task[2]. The authors' efforts are largely aimed at explaining the components of the context model, the nature of their relationship and interaction. Compositionally, the research is a series of examples illustrating the impact of different aspects of context on translation. In this regard, A. Pim ironically noted that the authors have so much to say about discourse and related terms that the word "translator" in the title of their work has become a simple pretext for theoretical reasoning that could be provoked by any what artistic or political text…"[20].

A fundamentally different approach to the study of genre issues of translation is manifested in the models for assessing the quality of translation by J. House[3]. On the whole, J. House's concept is a register model of context that covers linguistic and situational (communicative and pragmatic) aspects of text functioning and provides an assessment of the "relative coincidence" of the original and translated texts, taking into account these parameters[3].

There are two versions of J. House's model – "original" and "revisited"[3]. The main interest for this article is the second, "revisited" version, since the genre category has become its fundamentally new component, which makes it possible to explain the choice of register "configuration" of specific texts by their communicative functions. It is the category of the genre that determines the course of modification of the original model[3].

The "revisited" context model is a hierarchical system of semiotic levels "genre – register – language / text", which are related in D. House's model as plans of expression and content: genre is a plan of register content, the register is both a plan for expressing the genre and a plan for the content of the language, language / text is a plan for expressing the register[3]. The fourth component of the model is the individual textual function, which represents the genre. The category of genre links the register that implements the genre, and the individual function of the text[3].

---

[20] Pym A. Limits and Frustrations of Discourse Analysis in Translation Theory. *Revista de Filologia de la Universidad de La Laguna.* 1992, no. 11, pp. 227–239.

Modernized original concept also affected the category of the register. The first version of J. House's model adapted D. Crystal and D. Davy's[21] registry model, which did not include the genre category, the registry model of the "revisited" version, according to D. Mandei, is "openly Halliday's". J. House really adapts M. A. K. Halliday and J. Martin's "classical" model of the register"[22], which includes three "situational variables" (field, tenor, mode), supplemented by the category of genre.

Within the model, J. House defines genre as "a socially conditioned category characterized by an event that determines the use of a text, its source and communicative purpose, or any combination of these parameters"[3]. This definition contains all the basic features of the functional-linguistic interpretation of the genre category. Just as the functional-register model was once supplemented by the semiotic category of the genre, J. House[3] supplements the category of the genre with his original model for assessing the quality of translation.

At the level of describing the categorical apparatus of analysis, J. House[3] briefly explains the role of the category of genre in assessing the quality of translation: the original and translated texts are "associated with "certain general knowledge" about the nature of other texts of the same type, that is, with the concept of genre. In one of the latest studies, J. House explains the nature of this connection: while "the description of the register comes down mainly to fixing the features of surface language structures" or to a systematic description of the microcontext, the genre category connects specific texts with classes of texts that have common communicative goals and functions, with "the macro-context of the linguistic and cultural community in which these texts are embedded" and which they serve[3].

Describing the categorical apparatus of analysis, J. House briefly explains the role of the genre category in assessing the quality of translation: the original and translated texts contain certain general knowledge "about the nature of other texts of the same type, i.e. the concept of genre"[3]. In a recent study, J. House explains the nature of this connection: while "register description comes down mainly to fixing the features of surface language structures"[3] or to a systematic description of the microcontext, the genre category connects specific texts with classes of texts that have common communicative goals and functions, with the "macrocontext of the linguistic and cultural community in which these texts are embedded" and which they serve[3].

---

[21] Crystal, D., Davy D. *Investigating English style*. London : Longman Publ., 1969. 265 p.

[22] Halliday, M. A. K., Martin J. R. *Writing Science: Literacy and Discursive Power*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press Publ., 1993. 283 p.

The introduction of the genre category into the translation quality assessment model required a reassessment of the equivalence category associated in J. House's concept with the dichotomous pair of overt translation and covert translation. Overt translation assumes that the target audience is not the direct recipient of the translated text, so it has clear signs of translation and does not claim to be a "second original". Texts that require overt translation are especially related to the language and culture of the target language community[3]. A covert translation has the status of the original in the target culture; it "is not pragmatically marked as a translated text"[3]. Texts that require covert translation are not intended for the target audience of a particular linguistic and cultural community: "… the original text and its hidden translation have equivalent purposes … they are based on the concurrent common needs of comparable target audiences"[3]. To mark the difference between covert and overt translation J. House introduces the concept of primary and secondary function of the text. Covert translation implies the need to repcreate an equivalent speech event, which allows organically integrating the translated text into a new cultural frame. The communicative function of the translated text in this case does not differ from the communicative function of the original text (first level function). Overt translation, on the other hand, can only perform a second-level function, since it is related to a new speech event, cannot be imperceptibly "embedded"[3] in a new cultural frame, and inevitably refers to the original cultural frame.

Two types of translation involve achieving equivalence at different levels of the J. House's model[3]. Covert translation should be equivalent to the levels of the primary textual function and genre, but not at the levels of the register and its implementing language structures. Overt translation assumes equivalence at all levels of the model, except for the text function of the primary level, as it can perform only the "referencing" function of the secondary level[3]. Thus, the genre is the only equivalence constant for different types of translation. If there is no equivalent genre in the target culture, translation as such is not possible, and the translated text can only exist as an overt or covert versions.

The category of genre has a unique status in the context of J. House's model, and at the same time reveals its internal contradictions. Equivalence at the genre level is a prerequisite for translation, but J. House does not explain exactly how it should be achieved. Based on the general structure of the model and the nature of the relationship between its levels, genre equivalence should be ensured at the level of register equivalence, because the combination of register characteristics is the plan of expression of the genre. However, genre equivalence, as follows from J. House's concept, does not depend on the equivalence of the original and the translation at

other levels of the model, including the equivalence at the register level. That is, we can assume that the equivalent genre in the target language can be implemented by an alternative combination of register characteristics.

This contradiction is due to the fact that the category of genre adapted by J. House, is not so much linguistic as socially semiotic. According to J. House's concept[3], the "genre equivalence" makes it possible to do the translation, and is provided by the "pre-translation" equivalent social events and communicative situations in the original and receiving cultures, which determine the use of a conventionally fixed texts, and structurally, the common potential of genre structures[3]. If we consistently develop this thesis, the procedure for establishing genre equivalence will require including into the translation analysis model the section contrasting the analysis of the genre (sub) systems in the original and host cultures, both at the level of genre boundaries and at the level of genre structures.

The universal nature of genre equivalence in J. House's model allows expecting that when analyzing specific examples, the formulation of genre affiliation of the original and translated text should be common. J. House follows this principle in full, expanding or narrowing the set of genre characteristics depending on the level of analysis. For example, she defines the genre of the scientific and historical article *Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* as "… a scientific text that offers a provocative hypothesis and rethinks the causes of historical events"[23]. Comparing the original and the translation, J. House repeats this wording, specifying that the article is characterized by a strong emotional appeal[23]. The genre of the translated text, in J. House's opinion of, coincides with the genre of the original text, although it is implemented differently: in translation, the author's position and rhetorical strategies are significantly softened[23]. These changes in the genre realization are due to significant modifications of the text only at the register level. Much of the key concepts and terms for the original text are omitted in the translation, which makes the position of the author less involved, leveled the "provocative and emotional text". The translation does not convey intensifiers, superlatives, "… emotionally colored vocabulary", etc., which systematically changes the intellectual, emotional and the author's ethical attitude to the content of the article. J. House summarizes stating that these changes significantly affect the genre realisation: " … translation is a serious scientific document rather than a provocative text that appeals to the minds and hearts of the readers"[23]. However, the very genre of the text, according to J. House, remains unchanged. In this regard, the question arises: how to establish the genre

[23] House, J. *Translation Quality Assessment. A Model Revisited*. Tubingen : Narr Publ., 1997. 207 p. Pp. 151–165.

equivalence of a serious scientific document and a provocative text? The criteria that determine the genre affiliation of the two texts remain outside the scope of J. House's research; the question of whether changes at the register level can affect genre characteristics is not clear. Finally, it is unclear why J. House characterizes the genre of the original and the translation separately, if the genre of the two texts is identical.

Both analyzed studies have a common functional and linguistic basis, however, they apply different approaches to the analysis of genre aspects of translation. B. Hatim[2] and J. Mason[24] proceed from the analysis of specific linguistic means, linking them with the genre characteristics of the text. Their attention is focused on the genre constraints that determine the choice for the translation strategy, and on the genre shifts that may be the result of both conscious "recontextualization of the genre"[25] (Bhatia's term) and translator's incompetence. In J. House's conception[3], on the other hand, genre is the only inviolable constant of equivalence that distinguishes translations from "versions"[3]. It offers a holistic analysis of the text, and goes from the definition of the text genre to the analysis of its register configuration.

Such different, opposite in terms of analysis procedures, approaches have a fundamentally common characteristic. The basis for determining the status of the genre shifts and genre equivalence of the target and translated texts are researchers' intuitive ideas about the genre of the text. In the works of B. Hatim[2] and J. Mason[24], as mentioned above, this is the category of "compatibility" or "appropriateness". J. House, summarizing the theoretical part of the work, notes that he uses the category of genre in the everyday sense: the genre category is socially conditioned and pre-scientific "in the sense that its parameters can not be determined strictly scientifically"[3]; the idea of the genre can be formed only in the "everyday practice of specific linguistic cultures"[23]. In fact, J. House[23] formulates the principle of "compatibility", which is based on intuitive ideas formed by social and speech practice about typical test forms and means of their language implementation. As a result, both approaches make it possible to arbitrary interprete the genre status of the language means.

S. Magalhães notes that when translating scientific news from the New York Times into Portuguese, there is a steady practice of "genre normalization"[26]. English-language news is characterized by "hybridization of the

---

[24] Mason, I. Discourse, ideology and translation. Critical Readings in Translation Studies. Ed. by M. Baker. London, New York, Routledge Publ., 2010, pp. 83–95.

[25] Bhatia, V. K. World of written discourse: a genre-based view. London : Continuum Publ., 2014. P. 198.

[26] Magalhaes, C. Discourse and Translation Studies: a Case Study of Genre Intertextuality. Cadernos de Traducao, 2000, vol. 1(5), pp. 11–26.

genre" and includes elements characteristic of literary texts (personification, metaphor, syntactic means of expression, etc.). In translation, all these elements are not transmitted, and the news text is brought to a stereotypical academic standard. According to S. Magalhães[26], this practice is due to ideological reasons, namely – the lower status of popular science news in the hierarchy of cultural genres. A similar example is given by I. Mason. In the English translation of Freud's fundamental work, the author's terminological innovation was leveled by the Greek-Latin influence of the academic norm of the English language. The more abstract and scientific nature of the translated text ensures its "adequate perception by the Anglo-American scientific community"[24].

CONCLUSION

Within B. Hatim and I. Mason's model[24], these transformations can be interpreted in terms of the genre shift (J. Mason uses the term "genre modification"[24]). According to J. House's[3] concept, these transformations do not affect the genre status of the translated text and change only the way of linguistic realization of the genre. This contradiction is due not to differences in approaches to determining the category of genre – the definition of genre in the two studies have a common functional and linguistic basis – but to the lack of the stage of analysis of genre structures and genre systems in two models. This approach will significantly shift the focus of research to the field of contrastive analysis, however, if we follow the logic of systemic functional linguistics, only the analysis of potentials of the genre structures can provide the objective criteria for determining the scope of the genre constraints and genre equivalence. Otherwise, the analysis of the relationship of specific translation transformations with genre constraints or shifts leads to a paradox: on the one hand, none of the elements of linguistic implementation of the genre has a non-conditional genre status, on the other – any interlanguage contrast can be interpreted as an element of the genre implementation in the original and target languages, and any translation transformation is an element of genre modification.

One of the possible and, apparently, the most productive areas for studying the genre issues of translation is to involve theoretical and empirical methods of systematic and cross-cultural analysis of genres and genre systems. Depending on the goals of the study, translation studies may be based on different methodological models for studying the genre. The contrastive analysis of genre systems[27] creates the preconditions for the

[27] Bazerman, C. Systems of Genres and the Enactment of Social Intentions. Genre and the New Rhetoric. Eds. A. Freedman, P. Medway. Bristol, PA, Tayor and Francis Publ., 1994, pp. 79–101.

development of the substantive criteria for determining the categories of genre equivalence and genre shifts. This is especially true for areas of discursive practices characterized by the mobility of genre boundaries. Thus, it has been repeatedly noted that the systems of news genres in different linguistic cultures have significant differences[28]. The contrastive analysis of the news genres is potentially able to become the basis for the genre comprehension of numerous transformations used in translating the news texts. The scope of these transformations is so significant that the practice of translating news has been termed *transsediting*[29]. Directly related to the methodology of research on genre issues of translation are theoretical approaches that allow systematizing speech practices taking into account the different degrees of generalization of genre characteristics[25] (65) and to carry out the contrastive analysis of genre systems not only in the horizontal plane of genre boundaries, but also in the vertical projection of generic genre connections. Finally, translation studies can use methods for analyzing the structure and means of language implementation of individual area or disciplinary genres[30], developed within the empirical approaches to the study of languages for special purposes.

SUMMARY

Aiming to explore the concept of genre in different areas of functional linguistic, the paper gives a detailed account of various approaches, both recent and current ones, which have evolved over the last years, depending on the theoretical frameworks. So, following Cap and Okulska's theoretical findings, genre is viewed as a macrostructure in which required and optional elements are put in a predetermined order. Modern researches consider genre as a social process with a repeated use of stable and recognizable patterns to fulfil a specific communicative goal.

Within translation studies, the study of the 'genre and translation' issues began to take shape with the expansion of the boundaries of a strictly linguistic theory of translation, which was associated with attempts "to conceptualize language as a communication tool". Adopting the model of speech variation by M. A. Halliday and J. Martin, the article analyses *genre and translation* issues within the systemic functional linguistic, and presents various approaches applied to studying the problem. In particular, it gives a comparative analysis of theoretical findings by B. Hatim and I. Mason and

[28] Kornetzki, A. Contrastive Analysis of News Text Types in Russian, British and American Business Online and Print media. Berlin : Frank and Timme Publ., 2012. 378 p. (Forum fur Fachsprachen-Forschung: 102)

[29] Schaffner C., pp. 866–883.

[30] Swales, J. M.Genre Analysis. English in academic and research settings. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. P. 70.

J. House who, treating genre as a semiotic category within the socio-linguistic context, apply opposite approaches to particular examples. B. Hatim and I. Mason consider specific properties of micro-context, linking them with the genre characteristics of the text. Their attention is focused on genre restrictions and genre conventions that determine the choice of translation strategy, as well as on changing the genre status of the text during translation. J. House proceeds from formulating the genre of the text to analysing its register configuration and specific language means of register realization. In her concept, the genre is the only constant equivalent valency that delimits translations from versions, while the attention of B. Hatim and I. Mason is focused on the difference between the genre statuses of the original and the translation.

One of the most productive areas for studying genre issues of translation is involving theoretical and empirical methods of systemic cross-cultural analysis of genres and genre systems. Following the objectives of the study, the article relies on different methodological models for studying the genre, including a contrastive analysis of genre systems, generic genre relationships, structural analysis of linguistic means.

References

1. Baker, M. Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research, 1995. Target, 7 (2), 1995. 223–243. URL: https://benjamins.com/online/target/articles/target.7.2.03bak.doi.org/10.1075/z.64.15bak
2. Bassnet, S. & A. Lefevere.Translation, History And Culture, London, Frances Pinter, 1990. 133p. URL: https://www.researchgate.net/publication/49617680_BassnettMcGuire_S_Translation_Studies_Revised
3. Bazerman, C. Systems of Genres and the Enactment of Social Intentions. Genre and the New Rhetoric. Eds. A. Freedman, P. Medway. Bristol, PA, Tayor and Francis Publ., 1994, 101 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/269222539_Systems_of_Genres_and_the_Enactment_of_Social_Intentions
4. Bhatia, V. K. World of written discourse: a genre-based view. Continuum Series Advances in Applied Linguistics, 2004. DOI: https://doi.org/10.1016/j.esp.2005.02.007
5. Crystal, D., Davy, D. Investigating English style. London, Longman Publ., 1969. 265 p. URL: https://www.jstor.org/stable/412181. DOI: https://doi.org/10.2307/412181
6. Halliday, M. A. K., Martin J. R. Writing Science: Literacy and Discursive Power. Pittsburgh, Univ. of Pittsburgh Press Publ., 1993. 283 p.
7. Halliday, M. A. K., Hasan R. 1989. Language, context and text: aspects of language in a social-semiotic perspective. URL: https://www.annabellelukin.com/uploads/1/3/3/6/13365891/halliday_1985_context.pdf

8. Halliday, M. A. K., Martin J. R. Writing Science: Literacy and Discursive Power. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press Publ., 1993. 283 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203209936

9. Hatim, B., and Mason, I. The Translator as Communicator. London : Routledge, 1997. Pp. 56–140. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203992722

10. Hatim, B. Teaching and Researching Translation. Harlow: Longman, 2001. Pp. 155–156. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315832906

11. House, J. Translation quality assessment. Past and present. London, Routledge Publ., 2014. 170 p.https://doi.org/10.4324/9781315752839

12. House, J. Translation Quality Assessment. A Model Revisited. Tubingen, Narr Publ., 1997. 207 p. P. 151–165. URL: https://www.redalyc.org/pdf/219/21901510.pdf

13. James, C. Genre Analysis and the Translator. Target, 1 (1), 1989. Pp. 29–41. https://www.jbe-platform.com/content/journals/10.1075/target.1.1.04jam https://doi.org/10.1075/target.1.1.04jam

14. Kornetzki A. Contrastive Analysis of News Text Types in Russian, British and American Business Online and Print Media. 378 p. Frank and Timme, 2012. URL: https://www.bookdepository.com/publishers/Frank-und-Timme-GmbH

15. Magalhaes C. Discourse and Translation Studies: a Case Study of Genre Intertextuality. Cadernos de Traducao, 2000. URL: https://www.researchgate.net/publication/307782704_Discourse_and_Translation_Studies_a_Case_Study_of_Genre_Intertextuality. DOI: https://doi.org/10.5007/5605

16. Manfredi, M. Translating Text and Context: Translation Studies and Systemic Functional Linguistics: in 2 vols. Vol. 1: Translation Theory. Bologna, DU Press Publ., 2008. 97 p. URL: http://amsacta.unibo.it/2393/1/Manfredi_2008_Monografia.pdf.DOI 10.6092/unibo/amsacta/2393

17. Martin, J. R., and Rose, D. Genre relations. Mapping culture. London : Equinox Publishing Limited, 2008. 233p. URL: https://www.researchgate.net/publication/299534750_Genre_relations_Mapping_culture. DOI: 10.1017/S007404510000254

18. Mason, I. Discourse, ideology and translation. Critical Readings in Translation Studies. Ed. by M. Baker. London, Routledge, 2009. 528 p. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.01.149

19. Munday, J. Introducing Translation Studies: Theories and applications. London, New York, Routledge Publ., 2008. 222 p. URL: https://dpsionline.co.uk/wp-content/uploads/2020/08/Introducing-Translation-Studies_Theories-and-Applications-J.-Munday.pdf.

20. Ordonez-Lopez, P. Integration in Specialisation. The GENTT Research Group: Genre as an Integrative Concept in Translation Studies.

Scientific Bulletin of the Politehnical University of Timisoara. Transactions on Modern Languages. 2009, vol. 8, no. 1–2, pp. 43–58.

URL:https://www.researchgate.net/publication/339047689_Genre_Issues_in_Translation_Studies. DOI: 10.21638/11701/spbu09.2016.401

21. Pym, A. Limits and Frustrations of Discourse Analysis in Translation Theory. Revista de Filologia de la Universidad de La Laguna. 1992, no. 11. URL: https://www.researchgate.net/publication/28291951_Limits_and_Frustrations_of_Discourse_Analysis_in_Traslation_Theory

22. Reiss K., Vermeer H. J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Tubingen, Niemeyer Publ., 1984. 253 p. URL: http://traduttologiageneralenz.pbworks.com/w/file/fetch/139448655/Katharina%20Reiss%2C%20Hans%20J%20Vermeer. DOI: https://doi.org/10.1515/9783111351919

23. Saldanha, G. P. Linguistic approaches. Encyclopaedia of Translation Studies. London, New York, Routledge, 1998. 673p. URL: https://www.academia.edu/30815389/Saldanha_Gabriela_Baker_Mona_Routledge_encyclopedia_of_translation_studies_Routledge_2009

24. Serban, A. Translation and Genre: Sacred Texts. Encyclopedia of Language and Linguistics. Oxford, Elsevier, 2006, pp. 47–50.URL: https://www.researchgate.net/publication/288153148_Translation_and_Genre_Sacred_Texts. DOI:10.1016/B0-08-044854-2/00486-7

25. Schaffner, C. Rethinking Transediting. Meta: Translators' Journal, 2012, vol. 57, no. 4, pp. 866–883. URL: https://id.erudit.org/iderudit/1021222ar. DOI: https://doi.org/10.7202/1021222ar

26. Snell-Hornby, M. Translation Studies: An Integrated Approach. Revised Edition. Amsterdam: John Benjamins, 1995.180 p. URL: https://www.scirp.org/(S(vtj3fa45qm1ean45vvffcz55))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1824421. DOI: https://doi.org/10.1075/z.38

27. Swales, J. M. Genre Analysis. English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Pp. 576–580. URL: http://www.sciepub.com/reference/108361. DOI: 10.12691/education-3-5-7

28. Text Typology and Translation. Ed. by A. Trosborg. Amsterdam, John Benjamins Publ., 1997. 264 p. URL: https://pdfcoffee.com/text-typology-and-translationpdf-3-pdf-free.html

Information about the author:
Aksiutina Tetiana Volodymyrivna,
Senior Lecturer at the Department of English Philology
Oles Honchar Dnipro National University
72, Haharina ave., Dnipro, 49000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-11

PROPER NAMES MATRIX IN THE HEADLINES OF THE MODERN INDIAN NEWSPAPERS

Nasakina S. V.

INTRODUCTION

Nowadays online newspapers have become one of the popular sources of information. It is worth noting that any texts with a variety of language features, are studied from the standpoint of psychology, sociology, linguistics, sociolinguistics, philosophy, suggestive linguistics, etc. In the last decade, the number of onomastics studies devoted to newspaper, commercial and political advertising texts is constantly increasing. The issue of proper name choice is critical in the case of politically, culturally and historically oriented texts.

The headlines of the newspapers have the following features: information content and linguistic means compression. In the framework of a newspaper article, headlines are particularly important units because they "can often be ambiguous and confusing"[1]. Proper names included in the national newspapers create a special microcosm that displays cultural and historical events from the life of a particular nation. A significant fact is that proper names possess a special status in lexical filling of newspaper texts because they fix the peculiarities of the cultural and historical development of society at the certain epoch.

It is a well-known fact that the effectiveness of the newspaper text is largely determined by the addressee level of interest, the design of the text material, the inclusion of special lexical units, as well as the headlines. Linguists and onomasticians took an interest about the phenomenon of the headlines, examined them, their ultimate goal being to understand how to attract people`s attention and affect on the people`s minds.

The object of this research is newspaper headlines in *The Times of India* (the Indian English-language daily newspaper for 2019–2021 years was analyzed); the subject of research are proper names used in the structure of newspaper headlines. The objective of this paper is to emphasize the role of proper names, their symbolic and cultural weight in the modern mass media.

It must be noted, that English is an official language of 7 states and 5 Union Territories and also it is an additional official language of 7 states and 1 Union Territory of the Republic of India. The newspaper *The Times of*

[1] R. Danuta, The Language of Newspapers, Routledge 2002, p.13.

India is “the oldest English daily newspaper”[2] in India, which determines the choice of this newspaper as the resource for our research. A total of 1000 newspaper headlines were collected and analyzed.

Newspaper texts have long been in the interest of many scientists[345678]. Generally, the readers choose what they want to read and there are headlines targeted at them. Linguistically speaking, the headline as an obligatory element of a newspaper article which is created according to certain rules and conveys the quintessence of the author’s intention. At present, studies on structure and stylistic, sociolinguistic and psycholinguistic, cognitive and semiotic, gender and cultural aspects of newspaper texts have been carried out. There are different areas of research for a newspapers headlines: 1) a headline as factual basis for a language game[9], 2) stylistic and pragmatic aspects of headlines[10],3) intertextuality in the headlines[11], 4) headline as an object of discourse analysis[12], 5) syntactic characteristics of the headlines[13], 6) structures of Hindi newspaper headlines[14], etc.

The research method, which includes two stages, has been presented. The first stage consisted of material collection, the observation of certain types of

---

[2] S. B. Bhattacherje, Encyclopaedia of Indian Events & Dates Sterling Publishers Pvt. Ltd. 2009, p. 126.

[3] Teun A. Van Dijk, News Analysis. Case Studies of International and National News in the Press. Hillsdale, New Jersey1988, pp. 1–30.

[4] R. Danuta, o. c. p. 13–35.

[5] Н. Клушина, Имя собственное на газетной полосе, Русская речь 1, 2002, с. 53–56.

[6] Н. В. Кондратенко, Прецедентні компоненти в заголовках публіцистичних текстів (на матеріалі газетних статей), Мова і культура, Т. IV, вип. 7, ч. 1, 2004, с. 162–166.

[7] И. П. Лысакова, Язык газеты: социолингвистический аспект, Издательство ЛГУ 1981, с. 42–52.

[8] M. McLuhan, Understanding Media, The Extensions of Man, Cambridge 1994, p. 278.

[9] О. Фокина, Имя собственное как материал языковой игры в СМИ, Състояние и проблеми на българска ономастика 12, 2012, с. 432–438.

[10] A. Dykstra, Critical Reading of Online News Commentary Headlines: Stylistic and Pragmatic Aspects, Topics in Liguistics 20(2), 2019, pp. 90–105.

[11] J. Buitkienė, A Canary in a Coalmine: Intertextuality of Newspaper Headlines, Man and the Word vol. 16, no. 3, pp. 26–35. URL: https://www.vdu.lt/cris/handle/20.500.12259/100404>[20.04.2020]

[12] C. Develotte, E. Rechniewski, Discourse analysis of newspaper headlines: a methodological framework for research into national representations, Web Journal of French Media Studies, vol. 4, no. 1, 2001, pp. 1–16. URL: <https://www.researchgate.net/publication/316282294> [20.04.2020]

[13] S. Quintero Ramírez, The Guardian Sports Headlines from a Syntactic Perspective. In: ATINER’S Conference Paper Series, Athens 2016, pp. 3–13.

[14] Vandana, Jayshree Chakraborty, Niladri Sekhar Dash, Analysing Structures of Hindi Newspaper Headlines: A Discourse Perspective, pp. 196–222.

proper names. 1000 headlines were selected using the representative sampling method. The second stage consisted of the description and systematization of the data obtained using particular methods. The descriptive method was used in the paper for inventory and taxonomy of the studied proper names and headlines. The quantitative analysis provided the means of verification of the hypothesis propounded, as well as for the substantiation of the results.

1. The theoretical background of the proper names functioning in the headlines

Mass media studies have revealed that some aspects of people's daily life can be considered in terms of proper names functioning. Initially, the attention of scientists was turned to the study of proper names in literature. At present, the interest of modern onomasticians is also directed to the functioning of the proper names in the means of mass communication. As for the proper names that have been used in the newspapers headlines, there have been studies on the material of different languages. For example, the research about the place name metonyms in British newspaper headlines[15], functioning of anthroponyms in German newspapers of various genres and, respectively, in headlines[16], informational content of proper names in the Ukrainian newspapers headlines[17], symbolic functions of proper names in the Ukrainian newspapers[18]. Although the topic of the proper names functioning in the newspaper headlines has been exploited by many researchers, the proper names in Indian mass media headlines have not yet been considered. In the present paper we attempt to show how headlines are becoming catchy with the help of proper names in the newspaper *The Times of India*.

The discussion will be easier, if we have some technical terms to use. First we consider the definition of onomastics and proper names. According to the Dictionary of Ukrainian Onomastics terminology, onomastics is the

---

[15] J. Lewin Jones, M. Webb, Ideology in Disguise: Place Name Metonyms and the Discourse of Newspaper Headlines, Sociological Research Online, 18(4)18, 2013, pp. 167–181.

[16] Л. А. Артемова, Особенности функционирования антропонимов в газетных текстах различных жанров (на примере немецкой прессы), *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 2 (2), 2007, с. 66–74.

[17] О. О. Порпуліт, Роль власної назви у газетному заголовку, *Записки з ономастики*, 5, 2001, с. 24–31.

[18] О. В. Яковлева, Символьна мова газети (на матеріалі українського суспільно-політичного тижневика "Дзеркало тижня»), *Young Scientist*, 9.1(61.1), 2018, с. 157– 60.

field of linguistics that studies proper names in different aspects[19]**.** The International Council on Onomastic Sciences (ICOS) in its List of Terms indicates that onomastics is a " study of proper names in a scholarly way"[20]. Our paper partly deals with socioonomastics, that's why we present the definition. According to the List of Key Onomastic Terms "socio-onomastics – branch of onomastics studying names from a sociolinguistic point of view"[21]. Onomasticians notice the interdisciplinary nature of onomastics which relates to formal linguistics and the philosophy of language. Researchers emphasize the weighty role of proper names in the memorization process, as well as in the process of "perception and understanding of the text, therefore it can be argued that the use of proper names in the headlines serves in many respects for both informative and suggestive purposes. The linguistic phenomenon of proper names is defined as "linguistic expression that uniquely identifies a person, a group of persons, a place, an animal or an object (ship, thain)"[22]. Proper names (onyms) have long been surrounded by some symbolic meaning. Anderson states that "proper names are appropriated to certain individual objects. Common names are applied to a whole class of objects"[23]. Let's take a look at the proper names and common names in the headline.

(1) ***Karnataka:*** *Average daily* ***Covid*** *cases below 1,000 after* ***February*** (September 16, 2021).

There is the proper name *Karnataka* and there are two common names *Covid cases* and *February*. Analysis of scientific literature shows that onyms were present in all forms of folk art in many countries: myths, fairy tales, conspiracies, names of means of transportation. In almost every culture, the name was attributed to a means of influencing forces beyond the control of the human consciousness. In terms of onomastics proper names (or onyms) may pass the extra knowledge which over and above help to create the whole tissue of mass media text. According to the Ukrainian onomastician D. G. Buchko, proper names in contemporary linguistics are understood as the names given to a particular object or a person for distinguishing it from a number of identical or similar objects[24]. Proper names are regularly used

---

[19] Д. Г. Бучко – Н. В. Ткачова, Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012, с. 139.

[20] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 5

[21] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 6.

[22] List of Key Onomastic Terms, p. 5. URL: https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf.

[23] Anderson John M. The Grammar of Names. London : Oxford University Press, 2007. P. 17.

[24] Д. Г. Бучко – Н. В. Ткачова, Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012, с. 62–63.

within mass media texts and fulfill different functions. It seems that sometimes the force of the information presented in the newspaper texts depends on the inclusion of proper names, for example:

(2) ***FC Goa*** *raise red flag ahead of player draft* (October 16, 2019).

In the above mentioned example, we can see the use of the proper name *Goa* and it is clear that the article will be interested for some categories of people, who are interested in sports. The American scholar Izumi claims that proper names are what speakers of natural languages regularly use to talk about particularly objects in past, present and future, whether they are real or fictional[25]. This is explained

(3) ***Pakistan*** *invites Khalistanis to Kartarpur corridor event* (October 16, 2019).

Very often proper names are used as metonymy with the aim of reinforcing what it is said in the headline like in the above mentioned example. Metonymy is the replacement of one phenomenon by another, contiguous in essence. The toponym *Pakistan* is used here instead of the Government of Pakistan.

Representation of onyms in the form of a system helps to establish the relationship between proper names.Taking the historical perspective, we have to note that there are different onomastics schools with their own models of onymy, i.e. "the set of proper names within a particular region, language, period of time[26]. British scientist A. Gardiner has presented the set of proper names among them there were personal names, place names, ship names, animals and plants names, names of the months and imaginary names, names of titles, houses names and celestial names[27]. Dutch scholar W. van Langendonck[28] classifies proper names into four subclasses. The first, most important class includes prototypical proper names: 1) personal names; 2) the names of animals; 3) names of places; 4) other names. The second subclass consists of non-prototypical proper names such as names of works of art, books, journals, temporal names, etc. The third and fourth classes are marginal subclasses. The Finnish researches classified proper names into four groups:1) Personal Names; 2) Animal Names; 3) Nature Names; 4) Culture Names. The third group consists of topographic names, hydronyms, celestial names and the fourth group includes Settlement names, Cultivation names, Transport names, Names of Structures, Names of

[25] Yu Izumi, The Semantics of Proper Names and other Bare Nominals, University of Maryland, 2012, p. 2.

[26] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 4.

[27] A. Gardiner, The Theory of Proper Names: A Controversial Essay, Oxford University Press 1957, pp. 38–56.

[28] W. van Langendonck, Theory and Typology of Proper Names, Mouton de Gruyter 2007, p. 184.

Artwork, Organisation Names, Product Names[29]. F. Nuesel proposed his classification, which included anthroponyms, place names, acronyms, names of brands and brands, various names that are fictitious, professional names and names of colleges[30].

Taking the classification of the German researcher A. Bach as a basis, the A. V. Superanskaya[31] proposed a detailed analysis of proper names in the Russian language and identified fourteen subclasses, among them antroponyms, toponyms, animals and plants names, chrematonyms, transport names, names of the complex objects, names of mass-media, celestial names, names of arts, names of mythological characters, names of documents, names of holidays, names of natural calamity.

In Ukrainian onomastics, the systematization of proper names was first undertaken by V. V. Nimchuk in the project "Ukrainian Onomastics Terminology" in 1966. The researcher identified four main sections in the onomastics system: 1) proper names in general; 2) proper names of places; 3) proper names of objects (except places); 4) proper names of living beings[32]. And the list of proper names classifications does not stop here. We propose to consider the Indian headlines proper names matrix consisting of 1) personal names (anthroponyms); 2) names of places (toponyms); 3) chrematonyms, i.e. proper names of social events, institutions[33]; 4) ideonyms; 4) ethnonyms, i.e. proper names of an ethnic group, or a member of this group[34]; 5) chrononyms, i.e. proper names of historically important period, epoch, holiday or certain date[35], 6) ergonyms, i.e. proper names of the certain union of people, that is, organization, the party[36]. It will be seen below that all these groups are presented in headlines with differing frequency.

The work of Biletsky, who used the term eidonyms to describe his own names, was a watershed moment in the development of an onomastic space categorization paradigm. The researcher categorizes eidonyms into two

---

[29] T. Ainiala, M. Saarelma, P. Sjöblom, Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics, L. Pearl (trans.), Helsinki 2012, p. 26.

[30] Nuessel Frank The Study of Names: A Guide to the Principles and Topics. Westport, Greenwood Press, 1992. 26 p.

[31] А. Суперанская, Общая теория имени собственного, Наука 1973, с. 174–209.

[32] В. Німчук, Українська ономастична термінологія, Повідомлення Української ономастичної комісії 1, 1966, с. 24–43.

[33] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 2.

[34] Ibid.

[35] Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова, Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012, с. 2.

[36] Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова, Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012, с. 85.

groups: 1) anthroponyms and 2) monadonyms[37]. Idioms (diminutive or hypocritical forms of personal names) and koinonyms, which are divided into three categories:1) philonims (generic or tribal names); 2) oikistonyms (names of residents or settlers); and 3) ethnonyms (names of people) (names of ethnic groups). Monadonims are divided into 1) cosmonyms (names of space things); 2) toponyms (names of geographical objects); 3) ergonomics (names of works of art, literary works, names of various wines, names of various types of medications); 4) epochonyms (names of epochs)[38]. The author in turn divides all these categories into subgroups. It must be noted that the researcher sees the difference between proper names and common names "in the use, use, functions of both lexical classes"[39].

Denotative-nominative classification, proposed by Torchinsky, is the division of onymic space into 6 onymic fields: 1) vitonyms; 2) toponyms; 3) astronomers; 4) pragmatonyms; 5) ideonyms; 6) ergonomics[40]. The researcher distributed onyms depending on the biological characteristics of objects. The onomastician included anthroponyms, zoonyms, phytonyms and mythonyms to the category of vitonyms. There are cosmotoponyms among toponyms (complex cosmonyms) and geotoponyms (proper names of geographical objects on Earth). The author names subclasses of cosmonyms by cosmoorbitonyms (proper names of integral space objects that move according to certain laws) and cosmotoponyms (proper names of geographical objects that are not on Earth, but on other cosmic bodies). According to Torchinsky, pragmatonyms include architectural names (proper names of buildings built by people for residential, industrial, entertainment purposes), chrematonyms, regional names (proper names of vehicles) and commodity names (proper names of serial goods intended for sale). The class of ideonyms consists of the following subclasses: artonyms (proper names of works of art), biblionames (proper names of texts), hemeronyms (proper names of mass media), poetonyms (proper names in artistic speech), artifragmentonyms (proper names in works of art) and chrononyms (proper names of time intervals). Ergonomics include collective names (proper names of collectives engaged in production and service), confederation names (proper names of associations of people, countries and other objects on political, ideological and other grounds), presulatonyms (proper names of governing structures of different levels).).

---

[37] Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). К. : Изд-во Киев. ун-та, 1972. С. 169.

[38] Ibid.

[39] Ibid. С. 167.

[40] Торчинський М. М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови : дис. … д-ра філол. наук. Київ : КНУ, 2010. С. 289.

In the late twentieth century, some onomasticians began to view onomastic space as a field with a nuclear-peripheral organization. Thus, the French scientist Jonasson proposed a classification according to which in the core of onomastic space there are the names of people whose bearers are easily identifiable and place names, such as Socrates, Paris or London. On the periphery there are those units such as the North Star, Kodak[41].

It must be noted, that because of the lack of a unified approach to the structure of onymy (onomastic space), there is no common generally accepted opinion on the type and number of components of newspapers onymy. We insist that it is necessary to draw line between newspapers onymy in different languages because there are different cultural and historical traditions in the creating of headlines in the newspapers. Furthermore, proper names within a headline may carry out particular functions, within a paradigmatic semantic and symbolic fabric. Characteristic features of onomastic space, in our opinion, are: 1) its hierarchical structure based on the separation of the nucleus and periphery, 2) the constant nature of the included categories of onyms, 3) the uniqueness of its components. The fact that diverse approaches to onymy exist suggests that truth does not have a monopoly. We believe that in any text it is possible to isolate the onomastic space, which gives us the right to consider the onomastic space of the certain newspaper.

As researches notice, in Hindi "the informative efficiency of the headlines is enhanced by arranging value-loaded informational content of the news story in a systematic manner"[42]. In this paper our intention has been to point out to the suggestive function of the headlines with proper names. We agree with the statement that there is the focus of linguistic units on the suggestion in any communication[43] and proper names in headlines of the newspapers may be considered as the essential part of suggestive techniques.

The headline serves as a kind of information signs and it helps the readers to determine their choice. Much depends on the headline, the purpose of which is to attract readers' attention. This part of the paper deals with some points about proper names functioning in the headlines. Whenever the readers try to understand what the certain article is about, the proper names make the headlines more understandable, for example:

---

[41] Jonasson K. Le nom propre. Constructions et interpretations K. De Boeck Supérieur, 1994. Pp. 22–23.

[42] Vandana, Jayshree Chakraborty, Niladri Sekhar Dash, Analysing Structures of Hindi Newspaper Headlines: A Discourse Perspective. P. 199.

[43] R. Detrez, Historical Dictionary of Bulgaria, Rowman &Littlefield 2014, p. 73.

(4) *Hospital, convention centre, library to be built to honour* ***Dharam Singh*****(**December 20, 2021).

Depending on the purpose of the article, the proper name at the end of the headline should evoke certain feelings in the audience. Indian people know about *Dharam Singh* who was an Indian senior congress politician who served as the 17th Chief Minister of Karnataka. Since both content and structure of headlines are of equal importance, let's look at the headlines from these points.

Firstly, the literature review shows that there is 'broad consensus regarding the dual and competing functionality of headlines, i.e., *to inform* and *to persuade*[44]. To our mind proper names functioning in the headlines help to implement these functions and a key question might be whether the idea of persuasiveness is achievable with proper names in the headlines. Secondly, there exists the opinion that presuppositions which can be considered as the statement in which implicit information is contained are "key elements in nominalizing conceptions of information"[45] and proper names are often used in such way[46].

We suggest that people seem to remember information better with the well-known proper names. Furthermore, because of their cultural background, the readers regard the headline as the fixed unit in which some proper names can be seen in the differing attitudes. Some authors researching headlines have suggested the term 'national representations'[47] which means both "the knowledge systems that encapsulate knowledge about other nations and nationalities" and "representations of one`s own nation, people and country"[48]. As a consequence, thirdly, it can be pointed out that certain proper names, e. g. *India* are the most often used in the headlines, for example:

(5) *Pandemic turns* ***India*** *into Edtech capital of the world* (November 21, 2019).

(6) *Farmers undertake 'paduatra' in* ***Purnia***(September 4, 2019).

The proper name *Purnia* could be linked with the collective memory of the Indians and function as national symbols. *Purnia* is the part of the Mithila region. *Purnia* is known for its uniquely designed organization, Ramakrishna Mission, where the festival called Durga Puja is celebrated in

---

[44] S. Isani, Of Headlines & Headlinese: Towards Distinctive Linguistic and Pragmatic Genericity, Asp 60, 2011, pp. 81–102.

[45] A. Dykstra, Critical Reading of Online News Commentary Headlines: Stylistic and Pragmatic Aspects, Topics in Liguistics 20(2), 2019, pp. 90–105.

[46] A. Dykstra, o. c. in p. 94.

[47] C. Develotte, E. Rechniewski, o. c. in p. 8.

[48] C. Develotte, E. Rechniewski, o. c. in p. 9.

October. Another attraction in the city of *Purnia* is the oldest temple of Mata Puran Devi. It is theorized that Purnia received its name from this temple.

The other point of proper names in headlines concerns personal names constancy as pointed out by Margolin, proper names are "unique in being fixed points in a changing world"[49]. Analyzing the headlines in *The Times of India* for 2020–2021 years we observed that the most encountered were anthroponyms and toponyms which in some cases were like permanent signs for the Indian people during many centuries. The nexy example illustrates the ergonym functioning:

(7) ***Mumbai University*** *may appoint tech partner 3 days before IDOL exams* (October 15, 2020).

The ergonym *Mumbai University* is linked with the India history, because it is one of the oldest Universities in India, and "it was established in 1857 consequent upon 'Wood's Education Dispatch"[50]. On the one hand, we may suggest that the onym *Mumbai University* in connection is used for informative purpose in the headline, and besides, this onym will be like triggering for the Indians collective memory because it reminds them about the premier and one of the oldest Universities which was modelled on similar universities in the United Kingdom. From the other hand, the onym *Mumbai University* helps to create the positive frame about India education system. At last, the presupposition of this headline is the implicit assumption introduced into the information realm with the help of proper names that *Mumbai University* continues to be the scientific research centre in India. Another example with ergonym is the following:

(8) ***Meghalaya Congress*** *walkout over cop suspension talks* (October 25, 2020).

We suppose that the core and periphery of the onomastics space of mass media texts will be different in different languages. It must be added that according to Ainiala et all., personal names have "an extremely strong sociocultural function[51]. The following example includes the toponyms *Punjab* and *Jaipur*.

(8) ***Punjab*** *police seize 'medicines' in* ***Jaipur*** (October 28, 2020).

All in all, the aim of the newspaper headline is to present the article to readers and to attract their attention. It must be stressed that the categories of proper names in newspaper headlines have varying degrees of frequency but the most common proper nouns are anthroponyms and toponyms. At the

---

[49] U. Margolin, Naming and Believing: Practices of the Proper Name in Narrative Fiction, Narrative 10(2), 2002, pp. 107–127.

[50] Gupta A., Kumar A., Handbook of Universities, Atlantic Publishers & Dist, 2006, p. 578.

[51] T. Ainiala, M. Saarelma, P. Sjöblom, o. c. in p. 19.

same time, periphery onyms can play an important role in forming the idea of a separate headline, and may determine the emotional set of the headline. In the following part we consider the functioning of the different subclasses of proper names.

2. The matrix of proper names functioning in the newspaper headlines

Since anthroponyms and toponyms are the most studied in onomastics the most detailed classifications are created for these categories. Anthroponyms and toponyms are traditionally considered to be the main classes of onomastics[52]. Traditionally, the way of defining anthroponym (personal name) is that it is "a proper name of person or a group of persons"[53]. People seem to pay attention to anthroponyms better than any other words in the headlines because personal names belong to such a lexical section, which is closely connected with the life of man and society, therefore a number of researchers consolidate the "central place" in the onymy for anthroponyms[54]. Besides personal names are an integral element of the newspaper language, and, in addition, they have a huge linguistic and pragmatic potential.

Anthroponyms in the headines can be attributed to the keywords of the article, which both attract the attention of readers, and also represent, to some extent, the idea of the article. As we see later, personal names are often used at the beginning or at the end of the sentence. In the semantic aspect, the anthroponyms included in the headlines could be divided into four groups:1) the names of statesmen and political figures from India; 2) names of famous sportsmen; 3) the names of singers, actors, writers; 4) the names of political leaders from the foreign countries. This division is illustrated by the following set of examples in which different types of anthroponyms and toponyms will be involved.

(9) *Former Minister* ***Y Nagappa*** *passes away in Harihar* (October 28, 2020).

Y Nagappa had served as the social welfare minister during Congress-JD coalition government led by then chief minister N Dharam Singh, therefore his participation in the political life of the country was well-known. The function of both the anthroponym *Y Nagappa* and the toponym *Harihar* in the headline is informative. The personal names from the first group,

---

[52] Langendonk van W. Theory and Typology of Proper Names (Trends in Linguistics. Studies and Monographs. Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 2007. p. 185.

[53] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 1.

[54] В. И. Супрун, Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал, Волгоградский государственный педагогический университет 2000, с. 6.

namely, the names of statesmen and political figures also perform a symbolic function.

Such anthroponyms, that make up the specifics of national culture, always appear in the halo of a positive assessment, and headlines with such onyms also perform an educational function.

The special position of the famous historical figures names in texts was pointed out by Mikhailov, the researcher of literary onomastics, who emphasizing the fact that "the importance of suggestive properties that are activated when historical names are mentioned and give rise to a certain stylistic effect: the halo and those emotional associations that surround the names of those mentioned individuals play their "subtextual" role, and it is important to know this and take this into consideration"[55]. The third group of personal names includes the names of Indian singers, actors, writers, who took and are actively involved in the country's scientific or literary life, for example:

(10) ***Ranjani Raghavan*** *rekindles her passion for writing with short stories* (May 21, 2021).

Ranjani Raghavan is an Indian film and television actress, the author, the writer and the creative director. She predominantly acts in Kannada films, that's why her name and surname is a well-known to the auditory.

The effectiveness of the newspaper article is largely determined by the degree of interest of the addressee, for example:

(11) *Musician* ***Nakul Abhyankar*** *opens about his pandemic learnings and adapting to the new normal* (June 4, 2021).

Being well known to members of the Indian society, anthroponyms in the headlines evoke various associations, using the background knowledge of the recipient. Musician ***Nakul Abhyankar*** is an Indian playback singer, music composer and sound engineer. He graduated from National Institute of Technology Karnataka with a degree in mechanical engineering in 2012. To our mind, the headlines with such personal names arouse the interest to the article and the personal names like *Nakul Abhyankar* fulfill both the nominative and the educational functions. Anthroponyms play a special role as a means of organizing the context, that's why anthroponyms are often used at the beginning of the headline in order to intrigue the auditory. It should be noted that sometimes it might be a lack of information concentrated in the anthroponym that causes the reader to find out about the person mentioned in the headline. India was the colony of the Great Britain, that's why the articles about British politicians and famous persons are often included in the Indian newspapers, for example:

---

[55] В. Н. Михайлов, Собственные имена как стилистическая категория в русской литературе, Антология поэтонимологической мысли. Т. 1, 2008, с. 115–157.

(12) ***Prince Harry*** *and* ***Meghan Markle*** *look stunning on the cover of Time magazine* (October 16, 2021).

It is worth mentioning that Hoffman, Racz and Toth insist that "the name system has a fundamental connection not only with the language system but rather with culture"[56]. In other words, there is the close bond between proper names and cultural experience of the readers.

So, an analysis of the anthroponyms functioning in the headlines showed that the headlines of the newspaper *The Times of India* presents the personal names which have left their mark in the Indian history, culture or political life.

There is no doubt that the life of any person is closely connected with proper names and especially with different place names. It should be noted that every nation has their own set of toponyms at the mention of which there is a stable associative connection with the image of the native land. For instance, for the Indians they are *India, Delhi*. There is a great number of toponyms (or place names) definitions. Professor of Geography at the Delhi School of Economic Anu Kapur's definition of place name as "a bridge that communicates a place to the people of the world "[57] presents toponyms matrix. According to ICOS, the toponym is the proper name of a place, both inhabited and uninhabited[58]. Two groups of toponyms were found in the studied material: 1) choronyms; 2) oikonyms. The term 'choronym' is defined as "proper name of a larger geographical or administrative unit of land"[59] and the term 'oikonym' or 'settlement name' is defined as "proper name of all kinds of human settlement (cities, towns, villages, hamlets, farms, ranches, houses, etc."[60].The central place among the toponyms in the headlines is occupied by the choronyms, for example:

(13) ***Goa*** *moves up to third rank on Niti Aayog index* (June4, 2021).

The choronym *Goa* is presented in the example at the beginning of the headline. *Goa* is a state on the southwestern coast of India within the Konkan region. It is India's smallest state by area and its fourth-smallest by population. Goa has the highest GDP per capita among all Indian states. This headline has the presupposition that *Goa* has the best quality of life in India. It has been pointed out that toponymy is closely connected with the history, that's why it is inevitable to resort to extralinguistic character of toponyms in the analysis of the material under study.

---

[56] I. Hoffmann, A. Racz, V. Toth, History of Hungarian Toponyms, Buske 2017, p. 24.
[57] Kapur A. Mapping Place names of India. Routledge, 2019. P. 2.
[58] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 5.
[59] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 2.
[60] List of Key Onomastic Terms, o. c. in p. 5.

India (officially the Republic of India) is a federal union comprising 28 states and 8 union territories. The readership of the newspaper is located in different states of India, therefore in the headlines you can often find the names of the different states, their capitals and cities, for example:

(14) *International conference on dryland development begins in* ***Jodhpur*** (February 19, 2019).

Jodhpur is the second-largest city in the Indian state of Rajasthan. It was formerly the seat of the princely state of Jodhpur State. *Jodhpur* was historically the capital of the Kingdom of Marwar, which is now part of Rajasthan. *Jodhpur* is a popular tourist destination, featuring many palaces, forts, and temples. The use of toponyms with clearly expressed national and cultural values require the addressee to have certain background knowledge that will be a kind of "generator" of associative reactions. The forms of information have a different nature of implementation and in some way the informative function intersects with other ones. It is worth pointing out the words of Claire Kramsch about the language, that is "linked not only to the culture that is and the culture that was, but also to the culture of the imagination that governs people's decisions and actions"[61].

It was noticed that choronyms are the most frequent used toponyms in the material under research, besides the toponym *India* is frequent enough among all toponyms in the headlines, for example:

(15) *Yaya Toure drops asking price for* ***India*** *sojourn* (August 7, 2020)

The way the headline is structured is very important for the person`s comprehension and as mentioned above we saw that place names are usually used at the beginning and at the end of the sentence, for example:

(16) ***Bengaluru*** *ranks 5th in vaccine coverage* (April 20, 2019).

We may suggest that place names like personal names can invoke historical and cultural associations in readers` minds because they are included in the genetic memory of the nation. Oikonyms as the important components of the headlines can 'hook' the attention of the audience and make them read the article, for example: *Bengaluru* is the capital and the largest city of the Indian state of Karnataka. It has a population of more than 8 million. *Bengaluru* is widely regarded as the "Silicon Valley of India" (or "IT capital of India") because of its role as the nation's leading information technology**.** According to many scholars, the mass-media not only informs the news, but also inspires certain ideas, views, shapes public opinion and social attitudes, creates the necessary stereotype of thinking, and thereby participates in the social management of society, for example:

(17) *International conference on dryland development begins in* ***Jodhpur*** (February 19, 2019).

[61] C. Kramsch, Language and Culture, Oxford, 1998, p. 8.

Jodhpur is the second-largest city in the Indian state of Rajasthan. It was formerly the seat of the princely state of Jodhpur State. *Jodhpur* was historically the capital of the Kingdom of Marwar, which is now part of Rajasthan. *Jodhpur* is a popular tourist destination, featuring many palaces, forts, and temples. The date of foundation of *Jodhpur*, which was located in the Indian state of Rajasthan, is considered to be 1822. The city is also known for the fact that Jodhpur has the largest Education Industry in western Rajasthan.

Each country, in our opinion, has its own "toponymic matrix", which contains all known toponyms relating to the country's culture, history, and geography.Yu. O. Karpenko, the founder of the Odesa Onomastics School, believed that the toponym "creates an image, simply representing a comprehensive complex tied to the respective reality of ideas and conceptions"[62]. The association of the toponym with the image in the addressee's mind is what gives the headline its unique characteristics. The significance of such place names as *Madurai* in the example below is determined by their ability to act as a bearer of cultural and historical heritage.

(18) *500-year-old stone inscription with Grantha script found in* ***Madurai*** (September 16, 2021).

Madurai is one of the oldest cities of India and was ruled by Pandya kings over most of its history. The city is famous for is rich heritage and promoting Tamil language through "Sangams". The city has been in existence since about 4th century B.C and is mentioned in ancient texts of Greeks, Romans and Arabs.

It should be noted that in the headlines there are names of villages as well, for example:

(19) *Guv, CM offer prayers at* ***Gurdwara Nanakmatta Sahib*** (September 21, 2021).

Gurdwara Nanakmatta Sahib is a village situated at Nanakmatta, there are many educational institutions in it.

Because it is well established that awareness manifests itself through language, language can be used to instill prejudices in the minds of specific groups of individuals. After all, it is feasible to create a chain of positive or negative connections to the same event or phenomenon using diverse language techniques. Many scientists have remarked that the use of language to shape society's thinking is a characteristic trait of any power.

The headline from online newspaper has pragmatic, informational, and educational purposes, the article can be characterized by coherence,

---

[62] Карпенко Ю. А. Символічна функція власних назв у поезіях Т. Шевченка. Літературна ономастика: Збірник статей. Одесса : Астропринт, 2008. С. 38.

integrity, presence of certain structural components as the headline, the subhead, the main text, and the readers' reviews or comments. It must be added article in the newspapers online may often contain the readers' comments which is specific for online mass media. Both the emotional and rational component of the headline are very important for drawing attention to the article. Besides, as it was noted earlier, in addition to informational function, the headline often implement a cultural and educational function.

Besides anthroponyms and toponyms there were many examples of such types of proper names as ergonyms, ideonyms and cosmonyms, etc. Let's consider ergonyms, ideonyms, chrematonyms and cosmonyms, The term ergonym (from the Greek words εργον'deed' and ονομα 'name') stands for a proper name referring to a certain group of people, such as an organization, a party, institution[63],for example:

(20) *Tamil Nadu sets aside land to build own* ***Siddha University*** (December 28, 2021).

The ergonym *Siddha University* at the end of the headline carry out particular functions, and fulfill cultural and symbolic meaning. Although we may assume that all subclasses can be used in the headlines of the newspaper *The Times of India*, some of them are used more frequently than others. It depends on the theme of the articles and the target audience as well. Putting these two factors together, we found out that there is a set of proper names used in the analyzed newspaper and there are subclasses that are rarely used, i.e. plants names, ship names, animal names etc. It can be explained by the absence of advertising blocks and by the cultural and educational aim of the newspaper. Readers of this mass media are invited to consider the multicultural world of Indian society.

According to the Ukrainian scholar Torchinskiy M.M, there are four classes of ideonyms, namely *artionyms*, i.e. proper names for designation of works of art; *biblionyms*, i.e. proper names for designation of texts and collections thereof; *gemeronyms*, i.e. proper names for designation of the media; and *computeronyms*, i.e. proper names of computer programs, particularly games[64], for example:

(21) ***"777 Charlie"*** *is a movie of genuine international standards, unlike any other attempt in India about animals," says Kiranraj in an exclusive chat* (June 4, 2021).

---

[63] Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова, Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012, с. 85.

[64] Торчинський М. М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови : дис. … д-ра філол. наук / М. М. Торчинський. Київ : КНУ, 2010. С. 32.

777 Charlie is an Indian Kannada-language adventure comedy drama film directed by Kiranraj K. The main purpose of the ideonym *777 Charlie* in the headlines is to attract auditory attention to the article. As noted earlier, if we concentrate on the headlines structure, we can notice that almost all proper names are used at the beginning or at the end of the headlines.

As noted above, many proper names reflect those basic values that have been entrenched in the mass consciousness of the people over the centuries. The names of state, religious, scientific and social structures can exist not only in a certain era, but such proper names can pass from generation to generation, being constants in the onymy of the nation, such headlines have both informative and educational functions. The reasons for the emergence and consolidation in the minds of representatives of different languages of chrononyms are different and depend largely on the development of the country. In our study, we rely on the Neklesova definition of, according to which chrononyms include the names of certain periods of time and events, historically and culturally significant for a particular ethnic group[65]. The name of the event from the history may have both educational and symbolic functions, for example:

(22) *Dheeren Ramkumar and Krishi Thapanda own the #PatrioticFeels for* ***Independence Day*** (August 15, 2019).

Independence Day in India is celebrated annually on the 15th of August as a national holiday in India commemorating the nation's independence from the United Kingdom on 15 August 1947, the day when the provisions of the 1947 Indian Independence Act, which transferred legislative sovereignty to the Indian Constituent Assembly, came into effect. In recent decades, speech messages have been included in the scope of linguistics research, taking into account speech impact as one of the most important characteristics of speech communication. Along with the rational side of communicative activity, great attention is paid to the study of the linguistic basis of suggestive influence.

According to the German linguist and founder of modern European neo-Humboldtism, J. L. Weisgerber, "from the works of the past only those ones reach our time, which is inherent in the language, and vice versa, when we, contemporaries, grow into our native language, then the experience of long millennia is revealed before us"[66]. That`s why the use of some proper names associated with history of the country in the headlines of newspaper texts helps to preserve and transmit the memory about those personalities or

---

[65] Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу : дис. … канд. філол. наук : 10.02.19. Одеса, 2010. С. 57.

[66] Й. Л. Вайсгербер, Родной язык и формирование духа, Либроком 2009, с. 130.

events that can be considered as the important components in the picture of the world of the Indian people.

Another example illustrating the usage of chrononyms in the headlines is the following:

(23) *A happy **New Year** for airlines: Flights out of Goa cost up to 4x the usual price* (December 28, 2021).

It may be mentioned the situation with the *COVID-19* because. This was the most frequent disease name used in the headlines during the researched period. The World Health Organization (WHO) has decided to name the disease caused by the novel coronavirus *COVID-19* and refers to the virus that causes it as the COVID-19 virus. CO for corona, VI for virus, D for disease, and 19 for the year the outbreak was first recognized. Separately, the Coronavirus Study Group of the International Committee on Taxonomy of Viruses has named the new virus severe acute respiratory syndrome-related coronavirus 2, or SARS-CoV-2. There were a lot of headlines with the *COVID*-19in the material under investigation, for example:

(24) ***US** to spend $470 million to learn more about long Covid-19* (December 21, 2021).

Here we see the toponym *US.* Many headlines are aimed at certain target group like in the above mentioned example. The article with Covid-19 in the headline attracts attention of the certain auditory. According to many scientists, the mass media do not just inform, report news, but also promote certain ideas, political programmes, and thus participate in the management of society.

All in all, in the headlines of the newspaper *The Times of India*, such subclasses of onymy were presented in such a ratio: toponyms (274), anthroponyms (235), ergonyms (169), ideonyms (153), chrononyms (45), other proper names (124)have been presented in the headlines of the newspaper *The Times of India*.

CONCLUSIONS

Thus, the study of proper names in the mass media texts is of great interest, in addition, is relevant in connection with the penetration of different kind of textsin life and activity of modern people. Currently, onomastics has accumulated extensive experience in the study of proper names. However, despite the significant amount of scientific research, there is still material that requires research, to which we include advertising texts of pharmaceuticals. Onyms, as an organized lexical subsystem, occupy a certain place in the lexical system of each nation and are the most important multifunctional tool that allows to realize the pragmatic orientation of the headlines in the national newspapers.

Proper names, having emerged in the ancient past, have absorbed millennia of human experience and are a fundamental component of any language group's lexical system. Proper names exist in every language and have an impact on a person's thinking and mental vocabulary. This property of proper names is actively used in mass media, religious and advertising texts.

The ever-increasing role of the information realm characterizes society's current stage of development. The information society is a new environment for 21st century people. Virtual reality generates a new culture by altering people's thinking and behavior stereotypes. The advancement and implementation of new information and communication technologies, as well as the accomplishments of psychology, sociology, linguistics, and biology, can be exploited in mass media. The media has created fundamentally new options for manipulating public opinion in the twenty-first century. Manipulative speech technologies are being utilized to affect the public awareness as the mass media technologies, political consulting, information lobbying, and political and consumer advertising industries grow. The development of such sciences as psycholinguistics, sociolinguistics, medialinguistics, suggestive and cognitive linguistics, as well as the study of problems of language functioning in the media, in the advertising environment, the study of the language of political figures and religious charismatic leaders, and the study of the language of election campaigns, confirms the special role of proper names.

Functional and pragmatic activity of onyms in the headlines of the newspaper *The Times of India* is higher, the greater the number of audiences that can associate the proper name with cultural and historical events. Anthroponyms and toponyms perform the cultural-symbolic function most vividly, given the deep connections with the culture and history of the language. The text-creating function is performed by those who constantly use structural elements of the headlines, namely anthroponyms, ideonyms, ergonyms, chrononyms and toponyms. Other categories of onyms perform this function sporadically, depending on the goal of the headline. Proper names used in headlines help to attract the attention of the audience, while the information function is actively performed by such categories of onyms as ergonomics, toponyms, ideonyms.

Proper names have a suggestive potential, which is hidden by the ability to hide the true essence of the message in the certain headline by creating a positive connotation of proper names and cause predictable behavioral reactions in the auditory. Most often, this function is performed in the studied material by anthroponyms, toponyms, and ideonyms. Onyms in the headlines also help to disseminate information that influences the formation of culture, aesthetic attitudes in society, that is indirectly perform aesthetic

and educational function. This function is performed by anthroponyms, toponyms and ideonyms.

Modern mass media of the 21st century is a unique cultural, and linguistic phenomenon that's why it is the subject of research in linguistics, history, onomastics. Scholars are unanimous that newspaper headlines are one of the resources to supplement knowledge in the field of onomastics. The conclusion of this paper is that the newspaper text is a special area for the functioning of proper names, representing interest for onomasticians. The involvement of anthroponymic and toponymic material taken from the local press in scientific use is very significant because it helps to substantiate theoretical positions, propose new tasks in onomastics and contribute to their solution.Toponyms in the headlines of newspaper texts are designed to attract the attention of the addressee, give the minimum necessary information, and at the same time increase the probability of memorizing the information presented in the title. The study of onymy in the regional press helps to discover and understand the features of the entire onymy system as a whole.

It was noticed that proper names are widely used in the headlines of the newspaper *The Times of India*, and they are effective means of conveying the idea of an article. They are represented by almost all well-known categories, but the most common units used in the newspaper are anthroponyms, toponyms, ergonyms, choronyms, and ideonyms, in which, like in a mirror, reflect the history and culture of the Indian people. A special position among the proper names in the headlines of the newspaper *The Times of India* is occupied by proper names reflecting the theme culture and education. Due to the research, out of 1000 analyzed proper names used in the headlines, there are 274 toponyms, 235 anthroponyms, 169 ergonyms, 153ideonyms, 45 chrononyms and 124 other types of proper names.

SUMMARY

The language of the newspapers differs from the language of literary texts in certain lexical and stylistic features. One of the most notable features of the newspaper text is the proper names using in the headline. A number of the proper names are used in the modern mass media. This paper presents the results of an investigation of the proper names in the Indian newspapers headlines. The source for the present research is the newspaper *The Times of India*. The aim of this investigation is to emphasize the cultural and symbolic specifics of the proper names in the modern national mass media. The proper names do much more than just attract the attention to the article, they, to some extent, function as symbolic signs and generate interest to the article. It was considered nominative, educational, cultural and symbolic functions of proper names as well. Moreover, special attention has been

focused on the proper names typology in the headlines of the newspaper *The Times of India*.

The communicative, epistemological, emotional, and pragmatic roles of language must all be considered in the process of linguistic communication. The study of language's communication function is the focus of all branches of current linguistic science. In any national culture, there are personal names, events, geographical places that reflect significant historical periods of the certain nation. All readers have had the background and the uniqueness of proper names. The system of national identity of the Indian people has evolved over a long time. Proper names are the part of this system which represent the Indian people worldview and reflect culture and religion, literature and history.

In our opinion the proper names in the headlines of the newspaper *The Times of India* are an array of names, which reflects the system of cultural and national identity of the Indian people.

References

1. Ainiala T., Saarelma M., Sjöblom P. Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics, L. Pearl (trans.), Helsinki 2012. 290 p.

2. Anderson John M. The Grammar of Names. London : Oxford University Press. 2007. 375 p.

3. Bhattacherje, S. B. Encyclopaedia of Indian Events & Dates *Sterling Publishers Pvt. Ltd.* 2009. 613 p.

4. Buitkienė J. A Canary in a Coalmine: Intertextuality of Newspaper Headlines, Man and the Word vol. 16, no. 3. pp. 26–35. URL: https://www.vdu.lt/cris/handle/20.500.12259/100404

5. Danuta R. The Language of Newspapers, Routledge 2002. 144 p.

6. Develotte C., Rechniewski E. Discourse analysis of newspaper headlines: a methodological framework for research into national representations, Web Journal of French Media Studies, vol. 4, no. 1, 2001. pp. 1–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/316282294

7. van Dijk Teun A. News Analysis. Case Studies of International and National News in the Press. Hillsdale, New Jersey1988. Pp. 1–30.

8. Dykstra A. Critical Reading of Online News Commentary Headlines: Stylistic and Pragmatic Aspects, Topics in Liguistics 20(2), 2019. Pp. 90–105.

9. Gardiner A. The Theory of Proper Names: A Controversial Essay, Oxford University Press 1957. 79 p.

10. Gupta A. Kumar A., Handbook of Universities, Atlantic Publishers & Dist, 2006. p. 578.

11. Hoffmann I., Racz A., Toth V. History of Hungarian Toponyms, Buske 2017. P. 24.

12. Izumi Yu. The Semantics of Proper Names and other Bare Nominals, University of Maryland, 2012. P. 288.

13. Isani S. Of Headlines & Headlinese: Towards Distinctive Linguistic and Pragmatic Genericity, Asp 60, 2011, pp. 81–102.

14. Jonasson K. Le nom propre. Constructions et interpretations K. De Boeck Supérieur, 1994. 255 p.

15. Kapur A. Mapping Place names of India. Routledge. 2019. 77 p.

16. Langendonck van W. Theory and Typology of Proper Names, Mouton de Gruyter 2007. 378 p.

17. Lewin J. Jones, M. Webb. Ideology in Disguise: Place Name Metonyms and the Discourse of Newspaper Headlines, Sociological Research Online, 18(4)18, 2013. pp. 167–181.

18. List of Key Onomastic Terms,. Available from https:// icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf.

19. Margolin U. Naming and Believing: Practices of the Proper Name in Narrative Fiction, Narrative 10(2), 2002, pp. 107–127.

20. McLuhan M. Understanding Media, The Extensions of Man, Cambridge, 1994. p. 278.

21. Nuessel Frank The Study of Names: A Guide to the Principles and Topics. Westport, Greenwood Press, 1992. 176 p.

22. Ramírez S. Quintero. The Guardian Sports Headlines from a Syntactic Perspective. In: ATINER'S Conference Paper Series, Athens 2016, pp. 3–13.

23. Vandana, Jayshree Chakraborty. Niladri Sekhar Dash, Analysing Structures of Hindi Newspaper Headlines: A Discourse Perspective, pp.196–222.

24. Артемова Л. А. Особенности функционирования антропонимов в газетных текстах различных жанров (на примере немецкой прессы), *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Вип. 2(2), 2007. С. 66–74.

25. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). К. : Изд-во Киев. ун-та, 1972.210 с.

26. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Словник української ономастичної термінології, Харків, 2012. 256 с.

27. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа, 2009. 232 с.

28. Карпенко Ю. А. Символічна функція власних назв у поезіях Т. Шевченка. Літературна ономастика: Збірник статей. Одесса : Астропринт, 2008. С. 37–39.

29. Клушина Н. Имя собственное на газетной полосе. *Русская речь*. Вип. 1. 2002. С. 53–56.

30. Кондратенко Н. В. Прецедентні компоненти в заголовках публіцистичних текстів (на матеріалі газетних статей). *Мова і культура*. Т. IV, вип. 7, ч. 1, 2004. С. 162–166.

31. Лысакова И. П. Язык газеты: социолингвистический аспект, Издательство ЛГУ 1981. с. 42–52.

32. Михайлов В. Н. Собственные имена как стилистическая категория в русской литературе. *Антология поэтонимологической мысли*. Т. 1. 2008. С. 115–157.

33. Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу : дис. … канд. філол. наук : 10.02.19. Одеса, 2010. 230 с.

334. Німчук В. Українська ономастична термінологія. Повідомлення Української ономастичної комісії 1, 1966. С. 24–43.

35. Порпуліт О. О. Роль власної назви у газетному заголовку, Записки з ономастики, 5. 2001. с. 24–31.

36. Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. Государственное издательство 1929. 308 с.

37. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного, Наука 1973. 368 с.

38. Супрун В. И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал, Волгоградский государственный педагогический университет 2000. 77 с.

39. Торчинський М. М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови : дис. … д-ра філол. наук. Київ : КНУ, 2010. 502 с.

40. Фокина О. Имя собственное как материал языковой игры в СМИ. *Състояние и проблеми на българска ономастика*. Вип. 12. 2012. С. 432–438.

41. Яковлева О. В. Символьна мова газети (на матеріалі українського суспільно-політичного тижневика “Дзеркало тижня»). *Young Scientist.* 9.1(61.1). 2018. С. 157–160.

Information about the author:
Nasakina Svitlana Viktorivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Ukrainian and Foreign Languages
Odesa State Agrarian University
99, Kanatna str., Odesa, 65000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-12

ЕКОЛОГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ В ІНТЕРНЕТ-ДИСКУРСІ

Тараненко К. В.

ВСТУП

Сучасна світова лінгвістика усе більше уваги приділяє екологічним проблемам мови та мовлення. Не викликає сумнівів той факт, що такий посилений інтерес до еколінгвістичної проблематики пов'язаний зі стрімким розвитком радикальності, агресивності та ворожості як суспільства у цілому, так і Інтернет-комунікації зокрема. Основним постулатом мовної екології є те, що вираження всіх сфер особистості через семіотику і семантику вербальної та невербальної мови є найважливішим екологічним, лінгвістичним та валеологічним фактором, що визначає якість комунікації та якість життя загалом.

Мережа Інтернет – важлива частина міжособистісної взаємодії сучасного суспільства, яка породила нове комунікативне середовище. Поява Інтернету здійснила революційний вплив на екологію мови, оскільки сьогодні вже є підстави говорити про чітке оформлення третьої форми мовлення – проміжної між усним та писемним мовленням, де нівелюються межі не лише літературної норми, а й етико-естетичних принципів та суспільних засад. Учені зауважують, що відбувається трансформація мовної особистості й організація нових принципів мережевого спілкування, коли Інтернет перетворився на потужний засіб спілкування, що руйнує часові, просторові, гендерні, соціальні й інші обмеження і стає невід'ємною частиною еволюції цивілізації.

Дослідники, які опікуються мовними проблемами суспільства, а також аналізують сучасну екологічну ситуацію в мові, виділяють такі негативні тенденції: жаргонізація, примітивізація, десемантизація, мовна агресія, лінгвоцинізм, стилістичне зниження і загальна деформація комунікативної сфери[1]. Останні десятиліття питання соціальної та міжособистісної агресії міцно закріпилися у колі інтересів не лише психологів, а й лінгвістів (спеціалістів з психолінгвістики та теорії комунікації), які вивчають вербальні засоби вираження агресії. Учені постійно наголошують на тому, що сучасна мова є мовою ворожнечі, ненависті, насилля і дегуманізації. Поруч із вищезазначеними проблемами в царині еколінгвістики особливе місце для українського

[1] Голуб Н. Риторика у вищій школі. Черкаси : Брама–Україна, 2008. 400 с.

мовознавства посідає питання екологічної комунікації в усіх сферах життєдіяльності людини, а особливо – в Інтернет-комунікації.

У зв'язку зі стрімким розвитком Інтернет-комунікації актуальним у системі гуманітарних знань стає виділення та вивчення особливостей Інтернет-дискурсу та його впливу на процес міжособистісної взаємодії та екології мови. Спілкування в комунікативному середовищі Інтернету є важливою характеристикою сучасної культури, але, водночас, лінгвістичні особливості цього феномену висвітлені ще недостатньо в науковій літературі.

1. Лінгвістичні особливості Інтернет-дискурсу

З огляду на шалену популярність мережі Інтернет, зацікавленість лінгвістів цим феноменом стає природньою. Особливий різновид мови – мова віртуальної комунікації – почав привертати увагу науковців ще наприкінці XX – на початку XXI ст. Студіюються лінгвокультурологічні (О. Лутовинова) та гендерні особливості (А. Гайфулліна, О. Горошко, Л. Компанцева) Інтернет-дискурсу, його жанрові формати (О. Распопина, Л. Самойленко, О. Землякова, С. Заборовська, С. Матвєєва, С. Данилюк, О. Галічкіна) та мовне оформлення (Н. Ахрєнова, А. Аврамова). Значну увага зосереджена осмисленню таких засадничих понять Інтернет-комунікації, як гіпертекст (О. Клочкова, С. Стройков, Н. Коломієць, О. Галічкіна), віртуальний комунікативний простір (Н. Асмус), мовна особистість віртуального комуніканта (Н. Асмус, М. Рижков) тощо. Вагомим підґрунтям для вивчення Інтернет-дискурсу з позицій еколінгвістики стали праці, спрямовані на всебічне вивчення мовних явищ та соціального контексту (Н. Арутюнова, Н. Гладуш, О. Кубрякова, В. Левицький, Г. Почепцов, С. Ульман) та проблеми нормативності мовленнєвого етикету у віртуальному спілкуванні (Р. Газізов).

Сучасний Інтернет-простір характеризується активним розвитком соціальних мереж, що спричинило розвиток віртуальної лінгвістики та вивчення віртуального дискурсу в мовознавстві, зокрема мовної специфіки соціальних мереж як особливого типу дискурсу (О. Горошко, А. Майредер, А. Матусевич, М. Навальна та ін.) з виокремленням жанрів Інтернет-спілкування (Н. Ахренова, Л. Манович, В. Митягіна, Н. Рогачова, І. Сидорова, О. Усачова та ін.). В українській лінгвістиці питання віртуальної комунікації було висвітлено в наукових розвідках О. Дзюбіної, С. Нерян, Т. Полякової, С. Фіялки, С. Форманової та ін. Більшість дослідницьких ідей вирішуються крізь призму дискурсивного підходу, методологічним принципом якого є антропоцентризм – евристичний принцип розгляду мови та мовлення у зв'язку з

мисленням людини, котре відображає її внутрішній стан, загальнолюдські, національно-культурні, соціальні цінності[2].

У сучасній лінгвістиці Інтернет-дискурс трактується по-різному. Він розуміється як:

– когнітивно-комунікативний простір. Глобальної мережі, в якому засобами електронного каналу передачі даних і гіпертекстуального механізму їх структурації та маршрутизації за допомогою (пара)вербальних засобів здійснюється комунікативна взаємодія, що характеризується заміною реального образу вигаданим[3];

– текст, що побутує в Інтернет-системі, в якому персуазивна комунікативна установка імпліцитно відображає суб'єктивно-особистісну авторську позицію, змодельовану з врахуванням психологічних, лінгвістичних та технологічних факторів[4];

– процес створення текстів в сукупності з прагмалінгвістичними, соціокультурними, психологічними факторами; цілеспрямована соціальна дія, що включає взаємодію людей та механізми їх свідомості – когнітивні процеси[5];

– складна текстова система, зумовлена екстралінгвістичними соціокультурними факторами і специфічною ситуацією вступу в мовленнєвий контакт за допомогою комп'ютера та інших електронних приладів як користувачів один з одним в мережі Інтернет, так і користувачів з дискурсивним Інтернет-простором[6].

Л. Компанцева визначає Інтернет-дискурс як «комунікативну подію мережі, комунікативну ситуацію, зафіксовану в гіпертексті; системний процес кореляції символьно-мовного спілкування віртуальних комунікантів, спосіб представлення віртуальних мовних особистостей в єдності психологічних, соціальних, національних, етичних та інших характеристик. Історія формування та пошмрення терміна віртуальний «дискурс» свідчить про становлення лінгвістичної парадигми Інтернет-комунікації, формування термінологічної системи, де ключовим є

---

[2] Фролова І. Є. Стратегія конфронтації в англомовному дискурсі. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 344 с.

[3] Рижков М. С. Прецедентные персонажи синхронного интернет-дискурса [Електронний ресурс]. URL: http://lse2010.narod.ru/lcseissue8/msrizhkov

[4] Варламова Е. В. Особенности германского леворадикального Интернет-дискурса : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки». М., 2006. 26 с.

[5] Ахренова Н. А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление : автореф. дис. … доктора филол. наук : 10.02.04 «Теория языка». М., 2009. 36 с.

[6] Распопина Е. Ю. Стратегический аспект информационного жанра интернет-дискурса : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка». Иркутск, 2012. 21 с.

поняття віртуальності[7]. На цьому термінологічному дублюванні наголошують й інші лінгвісти, визначаючи Інтернет-комунікацію як «один з можливих термінів для позначення комунікативних дій в мережі Інтернет», еквівалентами якого є «Інтернет-спілкування», «комунікація в електронному середовищі», електронна комунікація», «комп'ютерне спілкування», «комп'ютерно-опосередкована комунікація», «опосередковане комп'ютером спілкування», «людино- комп'ютерна взаємодія», «спільна робота за підтримки комп'ютера», «комп'ютерна комунікація», «телекомунікація», «веб-комунікація», «віртуальна комунікація»[8].

Активна розробка в лінгвістиці проблем Інтернет-комунікації і відсутність єдиної термінології для згаданих досліджень викликають необхідність уточнення змісту та розмежування таких понять як «віртуальний дискурс», «комп'ютерний дискурс», «електронний дискурс», «мережевий дискурс» та «Інтернет-дискурс». Терміни «комп'ютерний дискурс» та «електронний дискурс» є абсолютними синонімами, оскільки передбачають спілкування за допомогою комп'ютера. «Інтернет-дискурс» розуміється як спілкування в мережі і є різновидом мережевого дискурсу, який окрім спілкування в Інтернеті враховує ще й комунікацію в інших, зокрема, локальних мережах. Таким чином, зазначені види дискурсу перебувають в гіперо-гіпонімічних відносинах, де гіперонімом виступає комп'ютерний (електронний) дискурс, а комунікативне середовище визначається каналом зв'язку. Такої однозначності не існує між комп'ютерним і віртуальним дискурсом. Віртуальний дискурс розуміється вужче, ніж комп'ютерний, оскільки останній – це не лише спілкування за допомогою комп'ютера, але й спілкування людини з комп'ютером. Окрім того, комп'ютерному дискурсу притаманний безпосередній контакт комунікантів, чого немає при віртуальному спілкуванні, де партнер по комунікації багато в чому домислюється нашою свідомістю. А з іншого боку, віртуальний дискурс трактується ширше, ніж комп'ютерний, оскільки спілкування у віртуальній реальності створюється не лише через комп'ютер, але й інші засоби зв'язку[9]. Разом з тим, електронний (комп'ютерний) та віртуальний дискурси

---

[7] Компанцева Л. Ф. Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний і лінгвокультурологічний аспекти : автореферат дис. … доктора філол. наук. Київ, 2007. 34 с.

[8] Мацько Л. І., Калита О. М., Поворознюк С. І. Комунікативна лінгвістика: навчально-методичний посібник. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2015. 256 с.

[9] Лутовинова О. В Коммуникативное пространство виртуальной языковой личности. *Известия ВГПУ*, 2012. № 11.

позначають масиви, котрі окрім текстів Інтернет-середовища включать тексти на непаперових носіях (аудіокниги, фільми, музичні диски, ігри, програми), мультимедійні прилади (смартфони, комунікатори, ipods, e-books) тощо та є значно ширшими, ніж Інтернет-дискурс[10].

Характеризуючи специфіку мови Інтернету, Н. Шкворченко виокремлює такі ознаки: наявність спеціальних піктограм, невербальні засоби спілкування (передусім «смайлики», які передають різні почуття мовця у вигляді тих чи тих дотепних малюнків, вживання великої літери, що символізує підвищення голосу тощо); наявність нейтральних засобів літературної мови; використання нелітературних мовних засобів, що зближує з мовою публіцистики; широке поширення скорочень; створення неологізмів по продуктивним словотворчим моделям (афіксація, усічення, інтелектуальне калькування, пряме запозичення без змін); поява нових слів під впливом технічного (комп'ютерного) жаргону; наявність ономастичної лексики з підвищеною експресією; активне використання форм імперативу першої особи однини замість форми ввічливості у другій особі множини; тяжіння до аграматизмів (відхилення від синтаксичних і пунктуаційних норм літературної мови); емоційний синтаксис[11].

Як зауважує Д. Крістал, Інтернет – це електронний, глобальний, інтерактивний засіб спілкування, що безумовно накладає відбиток на його мовні характеристики[12]. Визначальний вплив на перебіг і мовну організацію віртуальної комунікації здійснює технологічний фактор. Цей вплив прослідковується на всіх рівнях мовної системи, що дає привід стверджувати про його системний характер і відносити мову Інтернету до особливої форми функціонування мови[13]. Основною формою існування комунікації в Інтернеті є писемна, але канони писемного мовлення тут постійно порушуються, оскільки спілкування більшою мірою носить неформальний характер[14]. У зв'язку з цим складно не погодитись з Л. Івановим, який підкреслює, що в

---

[10] Назарова Л. В. Гипертексти Инернет-дискурс. *Текст–Дискурс. Гипертекст–Интернет-дискурс*. СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 118–136.

[11] Шкворченко Н. Інтернет-дискурс як лінгвістична категорія. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. № 23. Т. 3. С. 62–72.

[12] Crystal D. An Encyclopaedic Dictionary of Language and Languages. Penguin Books, 1992. 422 p.

[13] Землякова О. О. Лінгвостилістичні характеристики жанру англомовного корпоративного блогу : автореф. дис. … канд. філолог. наук : 10.02.04 «Германські мови». Харків, 2010. 22 с.

[14] Ахренова Н. А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление : автореф. дис. … доктора филол. наук : 10.02.04 «Теория языка». М., 2009. 36 с.

мережевому мовленні прослідковуються принаймні дві тенденції: одночасне ускладнення одних і спрощення інших засобів в порівнянні з аналогічними засобами літературної мови; конкуруючий вплив писемного і усного мовлення[15].

Бурхливий розвиток інноваційних технологій, зокрема мережі Інтернет, певною мірою змінює традиційні уявлення про дискурс та його жанри, надає можливість повніше зрозуміти їх динамічну, чутливу до нових суспільних реалій процесуальну сутність[16]. Жанрове розшарування Інтернет-дискурсу в його сучасному стані багатогранне й досить суперечливе. Це зумовлено декількома основними факторами. По-перше, жанрова система Інтернет-комунікації відрізняється складністю і багатоаспектністю. Розвиток технологій має істотний вплив як на структуру жанрової системи Інтернет-комунікації, так і на саму комунікацію в межах того або того жанру. Крім того, можна говорити про те, що жанрова система Інтернет-комунікації багаторівнева за своєю структурою і складається з трьох основних шарів: гіпержанрів, жанрів і субжанрів з можливим подальшим поділом на жанроїди. По-друге, Інтернет, перебуває у постійному русі, постійній еволюції, тому постійно з'являються абсолютно нові форми Інтернет-комунікації, а старі видозмінюються. По-третє, проблема жанрової типології мало розроблена і надзвичайно розрізнена, мережеве жанрознавство є все ще термінологічно слабоструктурованим напрямком[17].

2. Вербальна агресія як мовний маркер неекологічної комунікації в Інтернет-дискурсі

Останнім часом спостерігаємо посилення рівня агресивності в сучасному суспільстві, тому вивчення агресивних станів людини й проявів агресії у різних сферах життя є одним із актуальних завдань сучасної науки. Увага дослідників усе більш сконцентрована на питаннях неекологічного спілкування, що розглядається комплексно представниками різних дисциплін: філософії, когнітивної й соціальної психології, психолінгвістики, прагмалінгвістики, комунікативної та когнітивної лінгвістики, культурної антропології, етики та інших. У найширшому розумінні екологічна комунікація розуміється як

---

[15] Иванов Л. Ю. Язык интернета: заметки лингвиста. URL: http://www.twirpx.com/file/751186

[16] Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 420 с.

[17] Горошко Е. И., Землякова Е. А. Виртуальное жанроведение: становление теоретической парадигмы. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации*. Том 24(63). № 1. Часть 1. 2011. С. 225–237.

спілкування, що не завдає шкідливого впливу на здоров'я загалом, не зачіпає не лише фізично, а й не вчиняє насильницьких дій щодо емоційної, когнітивної, поведінкової та комунікативної сфер особистості. Неекологічна комунікація насичена проявами ворожості, агресивності та цинізму.

Традиційно основними емоціями, що стимулюють агресивну поведінку загалом та мовленнєву зокрема, вважають три емоції, що складають так звану «тріаду ворожості» К. Ізарда – гнів, відраза та зневага[18]. Гнів та його різновиди є головним емоційним стимулом агресії, оскільки саме в контексті гніву людина вчиняє будь-які агресивні дії. Через це вербальна семіотична система агресії представлена, передусім, інвективною, грубою та вульгарною лексикою. Однак далеко не завжди використання подібного роду лексики є показником агресії в комунікації. Як справедливо зазначає Ю. Щербініна, «класифікувати те чи інше висловлювання з погляду наявності в ньому виявів вербальної агресії можливо лише в контексті цілісної комунікативної ситуації, тобто в кожному конкретному випадку необхідно встановлювати зв'язок висловлювання з реальними умовами спілкування – часом, місцем, цілями і характером спілкування, предметом мовлення, характером комунікантів»[19].

Агресія як одна із фундаментальних властивостей людської поведінки знаходить різноманітне вираження в мові, тому в поле зору дослідників потрапляють комунікативні ситуації з деструктивною мовленнєвою поведінкою, з елементами психологічної напруги, проявами морального насилля, комунікативного садизму, дискредитації комунікативного партнера, самоствердження за його рахунок, маніпулювання.

Одним з перших визначення вербальної агресії запропонував А. Басс, який зазначив, що вербальна агресія – це вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка)»[20]. А. Басс підкреслив, таким чином, два аспекти вербальної агресії – зовнішній (лінгвістичні та паралінгвістичні засоби вираження агресії) і внутрішній (інтенції, конкретний зміст і контекст агресивних висловлювань).

Відповідно до класичних чотирьох різновидів вербальних агресивних дій А. Басса, Ю. Щербініна пропонує класифікувати вербальну агресію за такими ознаками: 1) за ступенем вираженості (від слабких

---

[18] Изард К. Эмоции человека. Москва, 1980. 440 с.

[19] Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. Москва, 2008. 360 с.

[20] Buss A. Aggression Pays. The Control of Aggression and Violence. NY, 1971. P. 7–18.

проявів до найсильніших); 2) за ступенем усвідомленості (рефлексування) мовцем і цілеспрямованості мовного впливу (усвідомлена, цілеспрямована, ініціативна і неусвідомлена, нецілеспрямована, реактивна мовна агресія); 3) за характером, способом вираження (відкрита (пряма) і прихована (непряма) вербальна агресія); 4) за відношенням до об'єкта (перехідна та неперехідна (зміщена) мовна агресія); 5) за кількістю учасників ситуації спілкування (масова і соціально замкнена (групова, міжособистісна) мовна агресія)[21].

При неекологічному спілкуванні комуніканти свідомо здійснюють негативний плив на емоційну, когнітивну, поведінкову та комунікативну сфери особистості. Вплив на емоційну сферу особистості комунікативного партнера досягається через емоційний тиск, погрози, залякування, приниження, образу жертви та її близьких, ігнорування, нехтування, відкидання, лайка, знецінення почуттів жертви, звинувачення тощо[22]. Когнітивну сферу особистості зачіпають знеціненням інтелекту адресата та спробами переконати адресата в його психологічній неадекватності[23]. Нормальний прояв поведінкової сфери особистості блокується примусом, заборонами, тотальним контролем, ізоляцією, відкиданням, переслідуванням та загрозою покарання за певні дії[24]. Негативний вплив на комунікативну сферу досягається через обмеження кола спілкування, контроль усіх комунікацій, критика, лайка, відсутність позитивних моментів у спілкуванні[25]. Дисгармонійне та деструктивне спілкування негативно впливає на одну, декілька або й усі сфери особистості адресата, що спричиняє явище психологічного насилля, комунікативного садизму. Найуразливішою та найменш захищеною від комунікативного насилля є емоційна сфера.

Мовленнєвий акт погрози (менасиву) спрямований на зміну поведінкової чи емоційної сфери особистості адресата через апеляцію до почуття страху чи побоювання. Це засіб агресивної цілеспрямовано деструктивної комунікативної поведінки, що виникає за умов напруженого, ускладненого спілкування і спрямований на досягнення мети лише адресанта (мовця-агресора, автора погрози). За теорією В. І. Карасика зараховуємо погрозу до статусно-маркованих мовленнєвих актів, вибір

---

[21] Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. Москва, 2008. 360 с.

[22] Hein, S. Emotional Abuse. URL: http://eqi.org/eabuse1.htm

[23] Sonkin, D.J. Defining psychological maltreatment in Domestic Violence Perpetration Treatment Program. http://www.danielsonkin.com/articles/PsychAb.html

[24] Волков Е. Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие. *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 183–199.

[25] Горшкова И. Д., Шурыгина И. И. Насилие над женами в российских семьях. URL: http://www.womenmsu.msu.ru/apendix/bookall.pdf

яких залежить від статусу комуніканта[26]. Погроза – це завжди шантаж, обмеження свободи дій адресата, коли мовець-агресор диктує свої умови (наказ, вимога) і вказує на свої дії в майбутньому у випадку невиконання його вимог[27]. У мовленнєвих актах погрози позиції комунікантів наперед визначені, оскільки ґрунтуються на задоволенні комунікативної мети мовця-агресора через залякування адресата. Погрожування як керування поведінкою співрозмовника передбачає цілковите ігнорування інтересів останнього, домінування над ним на фоні підвищення власного статусу[28].

Менасив характеризується категоричністю, цілеспрямованістю і високим рівнем експресивності, імпліцитно чи експліцитно виконує маніпулятивну функцію, що знаходить свій вияв через вербальні (прямі й опосередковані) та невербальні мовні засоби[29]. У межах лінгво-прагматичного підходу до вивчення комунікативних ситуацій, виділимо основні вербальні й невербальні засоби вираження погрози.

Ціннісні зміни в суспільстві спричиняють трансформацію семантики слів, що пов'язана зі зміною їхніх валентних зав'язків і можливістю вживання в різних кон-текстах. Велика кількість слів української мови з нейтральним значенням набуває принизливо-глузливої семантики, що в межах еколігвістики отримало назву «лінгвоцинізм». Лінгвоцинізм є достатньо небезпечним явищем для сучасного суспільства, оскільки не лише загрожує мові та екологічності комунікації, а й безпосередньо впливає на свідомість людини.

Відсутність будь-яких етичних обмежень у межах Інтернет-спілкування спричиняє повсюдне вираження цинізму в мов-ленні Інтернет-користувачів. Поняття цинізму в мовленні виникло від загальної тенденції вульгаризації мовлення, під якою розуміємо захоплення мовців уживанням нелітературної лексики (просторіччя, сленгу, жаргону, арго, обсценної лексики, вульгаризмів тощо). Під вульгаризацією мовлення розуміємо вживання таких слів та виразів, які в цілому роблять мовлення грубим, неприємним для сприйняття, брудні з погляду лінгвістичної еко-логії. За словами О. Тараненка, мовний портрет сучасника характеризується такими ознаками: 1) масове насичення тексту зниженими та суб-стандартними одиницями як вияв мовної роз-кутості й бравади; 2) стилістика

---

[26] Карасик В. И. Языковые ключи. М. : Гнозис, 2009. 409 с.

[27] Войцехівська Н. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2014. Вип. 30. С. 17– 30.

[28] Борисенко Н. Д. Гендерна маркованість персонажного дискурсу сучасної юританської драми: лінгвокультурний аспект. *Мовні й концептуальні картини світу*. 2012. Вип. 38. С. 79–83.

[29] Гродський І. Я. Мовні засоби вираження погрози в англійських лицарських романах XII–XV ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2014. № 12. С. 76–79.

пародіювання, іронічного висміювання того, про що досі при-йнято було говорити якщо не в шанобливому, то принаймні у стилістично нейтральному тоні[30]. Як зазначає у своїй моногра-фії Л. Брусенська, проникнення жаргонізмів до сфери публічної комунікації та медіапростору веде до деградації та ущербності, оскільки біль-шість жаргонних одиниць передають цинічний погляд на світ[31]. Цинізм – це відверто зневажливе, зухвале ставлення до загально-прийнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується загальним визнанням, повагою. Вульгаризми та обсенізми, які є порушенням не лише етико-мовленнєвої норми, а й екологічності комунікації загалом, у відповідному контексті стають лінгвоцинізмами.

Під лінгвоцинізмами розуміються «слова, мовні звороти та висловлювання, в яких відбивається цинізм індивідуального й групового мислення (світогляду)»[32]. Лінгвоцинізми представляють негативно марковану аксіологічну складову частину масової культури і розуміються як слова, мовні звороти та висловлювання, в яких знаходить відображення демонстративно-зневажливе ставлення до чого-небудь. Ці одиниці мовної системи виражають принизливе, зверхнє, глузливе ставлення до того, що складає принаймні якусь загальноприйняту цінність (загальнолюдську, національну, корпоративну, особистісну). Лінгвоцинізми є своєрідними показниками нових ціннісних орієнтирів, що суперечать традиційним. Найбільш насиченим лінгвоцинізмами видається жанр Інтернет-новин, де повідомляється про аварії, порушення, злочини чи катастрофи із неприхованою іронією, цинізмом. Порушують екологію мови та етичні норми суспільства рекламні оголошення в Інтернеті, що ґрунтуються на аналогії із соціально неприйнятними явищами: наркоманією, жорстокістю. Цинічними можуть бути не лише слова, сло-восполуки чи речення, а цілий мікроконтекст, що містить у собі опис ситуації, що виходить за межі етико-естетичної норми.

ВИСНОВКИ

Учені усе частіше звертають увагу на негативний вплив інформаційного середовища на людину, на прогресуючу емоціоналізацію глобального комунікативного простору й інтенсифікацію соціального, етнічного та конфесійного напруження, що зазвичай перетворюється на агресію. Баланс емоцій у сучасній Інтернет-комунікації все частіше

---

[30] Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстантизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.). *Мовознавство*. 2002. № 4–5. С. 34–39.

[31] Брусенская Л. А., Куликова Э. Г. Экологическая лингвистика. Москва : Наука, 2016. 184 с.

[32] Сковородников А. П. К определению термина «лингвоцинизмы». *Мир русского слова*. 2014. № 3. С. 49–54.

зсувається в бік негативних проявів: негативні емоції рідше приховуються та частіше демонструються. А розповсюдження агресивних емоцій, як неодноразово доводилося багатьма дослідниками, шкідливо для здоров'я – неекологічно з позицій суспільної поведінки.

Дослідження екології мови в межах Інтернет-дискурсу з позицій багатьох гуманітарних наук покликане звернути увагу на надзвичайно небезпечне явище сучасної комунікації, що зазіхає не лише на культуру мови, а й на свідомість Інтернет-користувачів. Відсутність будь-яких етичних обмежень у межах Інтернет-дискурсу спричиняє повсюдне вираження цинізму, агресивності (менасиву) в мовленні Інтернет-користувачів. Неекологічність спілкування в Інтернет-дискурсі може виражатися безпосередньо – через лексичне значення слова чи висловлення, або опосередковано – через контекст, мікроконтекст чи натяк на етично невідповідну ситуацію. Більшість лінгвоцинізмів в Інтернет-дискурсі ґрунтується на дискримінації за статтю, віком, етнічним чи національним походженням, релігійними переконаннями в межах мікроконтексту. Перспективою подальших досліджень є детальний аналіз контекстної взаємодії всіх мовних одиниць, які створюють ситуації неекологічної комунікації в Інтернет-дискурсі.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячено актуальному напрямові сучасних гуманітарних досліджень – екології мови, що спрямована на розгляд мови як складової частини системи взаємного існування людини, суспільства і природи. Систематизовано наукові доробки зарубіжних та вітчизняних лінгвістів з питань екологічності комунікативної взаємодії в усіх сферах життєдіяльності людини, а особливо екологічній спрямованості Інтернет-комунікації. Особливу увагу зосереджено на дослідженні неекологічності Інтернет-дискурсу як жанру віртуальної комунікації. Підкреслено, що стрімке поширення Інтернету здійснило революційний вплив на екологію мови, де нівелюються межі не лише літературної норми, а й етико-естетичних принципів та суспільних засад. Визначено роль мови як інструмента формування гармонійного середовища життєдіяльності людини й найважливішого засобу віртуальної взаємодії. Екологічна комунікація розуміється як спілкування, що не завдає шкідливого впливу на здоров'я загалом, не зачіпає не лише фізично, а й не вчиняє насильницьких дій щодо емоційної, когнітивної, поведінкової та комунікативної сфер особистості. Тобто будь-які вербальні чи невербальні засоби, стратегії чи тактики комунікативної взаємодії медіа, що суперечать комунікативно-прагматичним та етико-мовленнєвим нормам та негативно впливають на психічне здоров'я людини, можуть бути кваліфіковані як неекологічні. Виділено найважливіші екологічно проблемні явища Інтернет-дискурсу, небажані для носія мови.

Література

1. Buss A. Aggression Pays. The Control of Aggression and Violence. NY, 1971. P. 7–18.
2. Crystal D. An Encyclopaedic Dictionary of Language and Languages. Penguin Books, 1992. 422 p.
3. Hein, S. Emotional Abuse. URL: http://eqi.org/eabuse1.htm
4. Sonkin, D.J. Defining psychological maltreatment in Domestic Violence Perpetration Treatment Program. URL: http:// www.danielsonkin.com/articles/PsychAb.html
5. Ахренова Н. А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление : автореф. дис. … доктора филол. наук : 10.02.04 – Теория языка. М., 2009. 36 с.
6. Борисенко Н. Д. Гендерна маркованість персонажного дискурсу сучасної юританської драми: лінгвокультурний аспект. *Мовні й концептуальні картини світу*. 2012. Вип. 38. С. 79–83.
7. Брусенская Л. А., Куликова Э. Г. Экологическая лингвистика. Москва : Наука, 2016. 184 с.
8. Варламова Е. В. Особенности германского леворадикального Интернет-дискурса : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.04 – Германские языки. М., 2006. 26 с.
9. Войцехівська Н. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2014. Вип. 30. С. 17– 30.
10. Волкова Е. Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие. *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 183–199.
11. Голуб Н. Риторика у вищій школі. Черкаси : Брама–Україна, 2008. 400 с.
12. Горошко Е. И., Землякова Е. А. Виртуальное жанроведение: становление теоретической парадигмы. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации.* Том 24(63). № 1. Часть 1. 2011. С. 225–237.
13. Горшкова И. Д., Шурыгина И. И. Насилие над женами в российских семьях. URL: http://www.womenmsu.msu.ru/apendix/ bookall.pdf
14. Гродський І. Я. Мовні засоби вираження погрози в англійських лицарських романах XII–XV ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2014. № 12. С. 76–79.
15. Землякова О. О. Лінгвостилістичні характеристики жанру англомовного корпоративного блогу : автореф. дис. … канд. філолог. наук : 10.02.04 – Германські мови. Харків, 2010. 22 с.

16. Иванов Л. Ю. Язык интернета: заметки лингвиста. URL: http://www.twirpx.com/file/751186

17. Изард К. Эмоции человека. Москва, 1980. 440 с.

18. Карасик В. И. Языковые ключи. М. : Гнозис, 2009. 409 с.

19. Компанцева Л. Ф. Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний і лінгвокультурологічний аспекти : автореферат дис. … доктора філол. наук. Київ, 2007. 34 с.

20. Лутовинова О. В Коммуникативное пространство виртуальной языковой личности. *Известия ВГПУ*, 2012. № 11.

21. Мацько Л. І., Калита О. М., Поворознюк С. І. Комунікативна лінгвістика : навчально-методичний посібник. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2015. 256 с.

22. Назарова Л. В. Гипертексти Инернет-дискурс. *Текст – Дискурс. Гипертекст – Интернет-дискурс*. СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 118–136.

23. Распопина Е. Ю. Стратегический аспект информационного жанра интернет-дискурса : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.19 – Теория языка. Иркутск, 2012. 21 с.

24. Рижков М. С. Прецедентные персонажи синхронного интернет-дискурса. URL: http://lse2010.narod.ru/lcseissue8/msrizhkov

25. Сковородников А. П. К определению термина «лингвоцинизмы». *Мир русского слова*. 2014. № 3. С. 49–54.

26. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстантизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.). *Мовознавство*. 2002. № 4-5. С. 34–39.

27. Фролова І. Є. Стратегія конфронтації в англомовному дискурсі. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 344 с.

28. Шкворченко Н. Інтернет-дискурс як лінгвістична категорія. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. № 23. Т. 3. С. 62–72.

29. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. Москва, 2008. 360 с.

30. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 420 с.

Information about the author:
Taranenko Kseniia Volodymyrivna,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department
of Philology and Linguistic Communication
Dnipro University of Technology
19, Dmytra Yavornytskoho ave., Dnipro, 49005, Ukraine

THE ROLE OF HISTORY IN MODERN CULTURAL SPACE

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-13

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ХАРКІВЩИНИ У 1932–1933 РР.

Свинаренко Н. О.

Вступ

Як історичний процес Голодомор 1932–1933 рр. у різних аспектах вивчали вітчизняні науковці[1] та публіцисти[2]. Одним із найостанніших важливих заходів, присвячених вивченню проблем Голодомору 1932–1933 рр. Було проведення IV Міжнародної науково-практичної

---

[1] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид : труднощі усвідомлення. Київ : Наш час. 2008. 432 с.; Марочко В. І., Мовчан О. М. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.; Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. / *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 166–179; Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51; Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. XX ст. / *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 120–122; Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні / *Гілея. Науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103; Свинаренко Н.О, Добрунова Л. Е. Становище освітян Харківщини в роки Голодомору 1932–1933 рр.: здобутки, труднощі та проблеми (історіографічні та джерелознавчі аспекти). *Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 36. С. 32–38; Свинаренко Н. О. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: проблеми дослідження та суспільного розуміння. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція*, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 171–176 та ін.

[2] «Столиця відчаю» : Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. / упор.: Т. В. Поліщук. Львів : Березіль, 2006. 416 с.; Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.; Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.; Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. 119 с.; Стрілець В. В. Люботин : Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 300 с.

конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», котра відбулася у Києві 19 жовтня 2020 р.[3].

Станом на 1932–1933 рр. Харків ще залишався столицею Радянської України, і тому становище освітян у ній можна вважати показовим. Епоха Голодомору 1932–1933 рр. співпала у часових рамках з політикою деукраїнізації у духовно-ідеологічній сфері. Голодування селян у цей час – факт загальновідомий, але ситуація у освіті теж залишала бажати кращого. Щодо пресловутої рівності радянського суспільства, варто зазначити, що високе партійне керівництво надзвичайно турбувалося про певні категорії. Радянські керманичі завжди проголошували, що активно турбуються про вчителів. А чи так це було насправді?

Метою даної роботи є визначення ролі та місця освітян у роки голоду 1932–1933 р. в Україні (на прикладі Харкова та Харківської області) у вітчизняній науковій та публіцистичній літературі. ***Завдання роботи:*** охарактеризувати основні напрями їх освітньої та виховної роботи; вивчити основні напрями їх позанавчальної роботи, визначити їх місце у осередках «активістів» у селах; висвітлити проблеми соціально-побутового життя учительства. В ході дослідження найбільше використовувалися такі ***методи*** як історико-порівняльний (для пояснення проблем стану освіти на 1932–1933, рівня зарплат різних категорій населення, здобутків освітян та їх участь у громадському русі, соціально-побутового життя педагогів) та герменевтичний (для аналізу та тлумачення архівних матеріалів).

Історіографічна та джерельна база з указаної проблематики є не дуже значною. Найінформативнішими на даний час є видані збірки архівів державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України[4]. У збірках архівних документів представлені телефонограми райкомів КП(Б)У партосередкам у сільрадах, доповідні записки уповноважених по районах, скарги та звернення вчителів щодо їх голодування, постанови президій райвиконкомів Харківської області, досить детальні звіти районних санітарних лікарів про загрозливий санітарно-епідемічний стан району, акти обстеження комісій районних відділів народної освіти, постанови

---

[3] Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду : матеріали IV Міжнародної науково-практичної ї конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 208 с.

[4] Голодомор у першій столиці / Укл. І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.; Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УССР / упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.; Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптєва, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.

бюро райкомів КП(б)У Харківської області, протоколи засідань сільрад, доповідні записки представників громадських організацій, листи Харківського облвиконкому ЦК КП(б)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю та ін.[5].

1. Особливості навчальної та позанавчальної діяльності вчителів

Загальновідомим є той факт, що радянська система виховання 30-х рр. XX ст. була заполітизованою та за ідеалізованою. А ключовим завданням роботи дитячих садків було виховання майбутніх будівників комунізму у дусі колективізму на противагу індивідуалізму. Ці функції і виконували працівники дошкільних закладів у дитячих садах та яслах і педагоги у шкільних закладах. Інтереси окремо взятої дитини або школяра взагалі до уваги наставниками не бралися. Замість індивідуальних занять, котрі сприяють гармонійному розвитку людської особистості, активно запроваджувалися колективні ігри та колективна праця під керівництвом вихователя[6]. З точки зору оціночних суджень нашого сьогодення можна сказати, що виховання носило яскраво виражений антидемократичний характер. З раннього дитинства малих дітей змушували засуджувати своїх товаришів за погану поведінку, дрібний непослух, поганий вчинок та ін. Вивчати причини цього та намагатися дитині пояснити, зрозуміти мотивацію її вчинків – вважалося зайвою та не надто ефективною педагогічною роботою.

Радянська виховна система мала на меті культивувати у дитячому та юнацькому середовищі уміння підкоряти свою особисту волю інтересам колективу, певній колективній меті. Серед важливих аспектів виховання слід зазначити, що багато часу приділялося привчанню до абсолютного порядку та до беззаперечної дисципліни. Це подавалося наставниками як найважливіші людські чесноти.

А тодішні пріоритети виховання, на думку деяких вітчизняних сучасних публіцистів, зводилися до таких характеристик як підпорядкування особистості її волі колективу, виховання «людини-гвинтика»; особлива роль відводилася трудовому вихованню, і тому його роль серед інших видів вважалася пріоритетною[7].

---

[5] Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т.Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. 368 с.

[6] Головко О. В. Формування тоталітарного світогляду у дошкільних закладах УСРР у 20–30-ті рр. XX ст. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція*, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 75.

[7] Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. С. 69.

Ази трудового виховання педагоги дошкільних закладів прищеплювали малечі з раннього віку. Іграшки для малюків мусили бути тільки змістовні, такі як лопати, возики, цеберки, молотки, двигуни, машинки, дрібні механічні деталі, та ін. Звичайно ж, з раннього дитинства малюки розуміли і чітко такі терміни як «жіноча праця», «чоловіча праця». У шкільних закладах цей процес продовжувався у тому ж дусі, навіть поглиблювався.

А із промови відомого державного та партійного діяча П. П. Постишева на об'єднаному пленумі Харківського обкому КП(б)У та облвиконкому від 14 червня 1933 р. всі присутні почули, що тодішні педагоги дошкільних та шкільних закладів мають виховувати працівників, які слухняно себе поводять та ретельно виконують такі важливі для громадян нашої держави сільськогосподарські роботи як косовиця, обмолот, сівба озимих культур, підняття зябу та ін.[8]. Ті, хто мислить креативно, творчо, радянській державі не був потрібен, особливо у великих масштабах, і застосування подібним здібностям у радянській педагогіці не знаходилося. Сталінська держава та система управління нею потребувала тільки слухняних виконавців на різних рівнях.

У будь-якому тоталітарному суспільстві важливу роль надавали вихованню майбутнього покоління. Конкретно для Радянського Союзу, і для радянської України, зокрема, потрібно було масово виховувати будівників радянського суспільства – робітників та колгоспників. Відповідно возвеличувалися ударники праці, переможці соціалістичних змагань, прості трударі, котрі працюють не покладаючи рук. Учителі разом з учнями масово їздили на оглядові екскурсії на великі та малі підприємства, знайомилися з їх трудовими досягненнями та передовиками праці. А набували навичок практичної роботи абсолютно всі учні на уроках трудового навчання та у позаурочний час, в ході гурткової діяльності під чітким керівництвом педагогів.

Саме вчителі навчали дітей із сільських та міських шкіл мити парти, вікна, підлогу, пришивати гудзики, готувати елементарні кулінарні страви, навчали азам роботи за стругальним станком та умінню користуватися молотком, сокирою та ін. Вибір методичної та фахової літератури був мінімальний. Звичайно, така робота буде ефективною, коли її педагог ретельно розпланує. Тобто, педагоги того часу мусили виконували колосальну роботу.

Варто зазначити, що у той час авторитет учителя був безперечним, тому вчитель був правим завжди. Певною мірою це полегшувало процес навчальної та виховної роботи. Вважалося, що він є фаховим

[8] Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги XXI, 2008. С. 700.

спеціалістом, а справою дитини є слухати і виконувати чіткі вчительські вказівки. Переповнені класи не менше ніж по тридцять осіб як у міських, так і у сільських школах, навчальний процес у дві зміни, активна позашкільна робота, екскурсії на підприємства, зустрічі з відомими людьми та шанованими на той час передовиками праці, іноді до цього ще додавалося і навчання у вищому навчальному закладі заочної форми – такими насиченими були реалії життя освітян сталінської епохи. Про психологічні особливості різних дітей, про демократичність у відносинах між вчителем та дитиною у тодішній тоталітарній державі тоді ніхто не говорив і навіть не думав. Адже у країні панувала тоталітарна влада. Про яку там демократію могла іти мова? Безперечно, певною мірою, це значно полегшувало життя освітян. Уся навчальна література писалася та орієнтувалася на середньостатистичного учня середніх здібностей.

Політика деукраїнізації була дуже складним періодом – вилучалася українська мови з діловодної сфери партійних і радянських органів, збільшувалася присутність російської мови в засобах масової інформації до відверто репресивних дій – масових арештів, ув'язнень та розстрілів представників української інтелігенції, студентів[9]. Тобто, значна кількість освітян, як інша інтелігенція, стала жертвою сталінської політики деукраїнізації, більшість педагогів довго жила під глибоким морально-психологічним тиском.

Як відомо, у патріотично-виховних системах тоталітарних держав провідну роль відіграють сама країна та створені нею громадські організації. Крім нести у маси «розумне, добре, вічне», тодішні педагоги мусили проповідувати у позаурочний час догми марксистсько-ленінського вчення, навчатися на спеціальних курсах, виступати з підготовленими промовами до відповідних тодішніх державних свят: Дня Паризької комуни, Дня Інтернаціоналу, роковин пролетарської революції, Першого Травня та ін.[10].

У такий пропагандистський спосіб вчителі ознайомлювали своїх підопічних з відповідною інформацією історичного, географічного, літературного та пропагандистського характеру. Готувати ці доповіді було потрібно у вільний час, ретельно вивіривши кожне слово. Адже кожне не обережно сказане слово могло вартувати педагогу життя. Кожен вчитель ретельно мусив перевіряти тексти своїх підготовлених промов, намагався підготувати простий, доступний та короткий за

---

[9] Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48.

[10] Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183.

змістом матеріал, який не можна інтерпретувати багатоваріантно. Усі заходи підлягали ретельній перевірці та періодично контролювалися відповідними органами. Подібна атмосфера недовіри та відсутності внутрішнього спокою за своє особисте життя, за життя своїх рідних була характерною впродовж всієї сталінської епохи. Ці труднощі носили штучний характер і це дуже утруднювало життя освітян.

У позаурочний час всі педагоги мусили проводити громадську роботу. Деякі джерела повідомляють, що по всіх школах Люботина, невеликого містечка, поблизу Харкова, активно діяли осередків юних ленінців, вчителі мусили пристосовувати колишні релігійні свята до нових комуністичних свят через проведення таких масових заходів як, «Вечірка зеленого листя», «День товариша Врожаю», «День червоного яблука», «Свято лампочки Ілліча»[11]. Ці заходи можна вважати певною популяризацією радянських економічних реформ на місцях, та своєрідною її презентацією у доступній та зрозумілій для маленьких громадян формі.

Щорічно районні відділи освіти перевіряли так звану «громадсько-корисну роботу школи». Окрім навчальної діяльності, вчителі мусили виконувати і виховну роботу. Одним із прикладів подібної роботи можна назвати гурткову. Є інформація, що у середньому навчальному закладі села Огульці Валківського району Харківської області станом на 1933 р. у школі діяли такі гуртки: товариство «Геть неписьменність» (182 постійних учасники), військовий (115 постійних учасники), товариство «Друзі дітей» (110 постійні учасники), безвірницький (60 постійних учасники), кооперативний (45 осіб), гурток юних кореспондентів (31 особа), драматичний (25 осіб), музичний (24 особи)[12].

За вказаними назвами та напрямами гуртків можна зробити висновок щодо так званого «потрібного вектору» розвитку дітей та юнацтва у позакласний час: боротьба з тотальною безграмотністю, військовий (для захисту від ворогів), антирелігійна пропаганда.

Освітяни брали активну участь і у організації та діяльності дитячого самоврядування. Щоденні реалії тогочасного життя складалися так, що ті навики догляду за своїм тілом, за порядком на робочому місці, зокрема, які мають прищеплювати батьки, мусили робити шкільні вчителі. А відбувалося це тому, що першочерговим завданням батьків було виконувати сталінські плани п`ятирічок на промисловому виробництві та у колгоспах. Вчителі проводячи заходи по самоврядуванню

---

[11] Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. С. 266.

[12] Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. С. 145.

планували та втілювали завдання ради ланкових, санітарної комісії, статистичної комісії. У санітарній комісії елементарно розуміли та якісно виконували відповідальні особи свої завдання – оглядати стан утримання учнями навчальної літератури, оглядати стан чистоти рук, своєчасно провітрювати кімнати, регулярно проводити суботники.

2. Участь учительства у місцевих осередках активістів

Активістів в українських селах початку 30-х рр. XX ст. можна назвати елітою тогочасного суспільства. До складу сільських активістів з входили особи з числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах). Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» і колгоспні засоби виробництва фактично своєю власністю[13].

З оціночних позицій традиційних селянських чеснот, приблизно такими характеристиками пересічні селяни наділяли активістів – це було втілення нахабної, владної, людини, часто ледаря і п'яниці. Автор історико-краєзнавчого нарису про Валківщину, І. Ф. Скотар зазначає, що у «актив» ішли ледарі та п'яниці, котрі заздрили та люто ненавиділи порядних трударів, буквально грабували як заможних, так і незаможних селян, до того ж заможних селян та неугодних бідняків позбавляли права голосу, а дітей таких батьків виганяли зі школи[14]. Якщо ж хоч хтось з селян починав протестувати, того «актив» оголошував підкуркульником, цю людину негайно арештовували і висилали без суду та слідства, переважно у Сибір. Ніхто з селян не був певний, що його і сім'ю не арештують і не зашлють в Сибір або у табори. Люди були беззахисними і ніхто допомогу їм не надавав, бо фактично всі селяни знаходилися у подібному. Ось такою всемогутньою була влада активістів на місцях – на їх сваволю управа не знаходилася. Крім сваволі грабіжницького характеру, котрі творили активісти – шукали зерно, перекопували садиби, розвалювали печі, залізними крючками та палицями прощупували землю, скирти сіна чи соломи, обшукували горища, погреби, сараї. Також вважається, що активісти, це саме ті особи, котрі закривали храми, руйнували церкви, своїм особистим прикладом пояснювали молоді, що це робити так можна.

---

[13] Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 168.

[14] Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. С. 66.

Тобто у села та містечка тодішньої України, з її класичними людськими цінностями, активісти на вістрях своїх залізних палиць, принесли нову мораль. І у цьому середовищі знаходили своє місце деякі педагогічні працівники.

Владними функціями радянська влада охоче наділяла і спеціалістів, котрі мали освіту вищу за середню. За цією характеристикою до колгоспних активів могли потрапляти шкільні вчителі. Але при цьому важливе значення приділялося такій складовій як соціальне походження людини. Найвище у той час цінувалося соціальне походження людини – з родини селян, робітників; допускалося – з сімей вчителя, лікаря, службовців. А якщо фахівець походив з родини священнослужителя чи дворян, і навіть мав університетську освіту, претендувати на гарну, тим більше відповідальну роботу така особа не могла. Добре, якщо такій людині знаходилося місце пересічного фахівця у міському чи навіть селищному навчальному закладі.

Якщо ж фахівець з так званим «правильним соціальним походженням» вступав до лав партії, то перед ним відкривалися великі можливості, не доступні пересічним трудівникам та колгоспникам.

Свідчення того, що колективіст, це щось надзвичайно важливе та значуще для радянської держави початку 30-х рр. XX ст. можна знайти у деяких архівних джерелах. Зокрема, це підтверджують підсумки проведення рейду перевірки роботи будинків колективіста, червоних куточків, шкіл грамоти для дорослих на 02.02.1932 р. у селі Огульці Валківського району: «Будинок колективіста не закінчили будувати і тому робота у ньому не проводиться. Культурно-масова робота проводиться лише у червоних куточках при колгоспах та в сільраді, але слабо, через те, що немає особи, яка б за це відповідала. Завідує будинком культури секретар партійного осередку. Ліквідація неписьменності теж у незадовільному стані, хоч дещо по цьому і робиться, але з боку сільради немає ніякої підтримки… У 1934 р. першочерговим завданням вважати негайну добудову будинку колективіста»[15].

Проаналізувавши вказану інформацію, можна зробити висновок, що у вказаному населеному пункті вчительство геть безініціативне, повністю позбавлене активності, громадську роботу веде погано, навіть з ліквідацією неписьменності не може впоратися… Натомість будь за яку ціну треба будувати будинок колективіста – це при тому, що маса людей за страшні роки голоду померла, і багато будинків пустувало. Кошти, зрозуміло, що на будинки колективіста теж знаходилися, бо на такі потреби партія грошей не шкодувала.

---

[15] Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. С. 169.

З точки зору високого партійного керівництва «…завданням учительства на місцях було зобов'язати забезпечення від народного комісаріату освіти практичну найактивнішу участь у хлібозаготівля по одноосібному сектору вчительства, поповнення найкращими місцевими вчителями хлібозаготівельні бригади, організацією демонстрації учнів, лінією закладів молодіжних комуністичних організацій розгорнути масову культосвітню роботу по державних хлібозаготівлях, популяризацією рішень сталінської партії й уряду та відозви РПВ і РВК»[16].

Подвійні стандарти життя українського суспільства сталінської епохи: пропагувати колгоспне виробництво, а насправді саме ці люди, активісти, замість внесення конфіскованого на користь бюджету місцевого колективного господарства, особисто збагачувалися за рахунок родин заможних та більш хазяйновитих та підприємливих селян-одноосібників. Варто зазначити, що масової участі педагогів у русі активістів на Харківщині у архівних документах не зафіксовано.

Натомість, образ вчительки-активістки, затятої прихильниці сталінської політики, або ж просто відчайдушної кар'єристки теж можна знайти в деяких архівних матеріалах, наприклад, свідчення Коняєвої В. П. (1913 р.н., уродженки хутора Гузівки Валківського району Харківщини)[17] про участь місцевої вчительки у роботі продовольчого загону, який надто активно працював.

Коняєва, будучи малолітньою чинила супротив і хутко розв'язувала складені активістами мішки з зерном, розсипаючи пшеницю на землю. Натомість учителька схопила, її (Коняєву, потерпілу) за одяг і відкинула її від мішків, як цуценя. Хоч діти страшенно плакали та кричали, вчителька уваги на них зовсім не звертала.

Мотивація до подібної діяльності у кожного була різна. Однозначним поясненням є те, що подібна категорія людей прагнула отримати владні функції та відчути свою зверхність над беззахисними українськими селянами, які були виставлені злочинцями сталінським режимом перед іншими категоріями населення та обвинувачені в усіх смертних гріхах.

Аналізуючи описаний вище історичний факт, можна зробити висновок, що у 1932–1933 рр. в нашому суспільстві з'явився певний нечисленний прошарок людей, які через певні важелі влади отримували практично нічим не обмежену владу над своїми односельцями – нещасними селянами та їх нехитрими статками, котрі наживалися

---

[16] Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. 368 с. С. 138.

[17] «Столиця відчаю» : Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців / упор.: Т. В. Поліщук. Львів : Березіль, 2006. С. 135.

роками, а то й навіть цілими поколіннями. І цим шансом змінити життя, покращити його таким нелюдським способом намагалися скористатися і освітяни, мораль яких дозволяла творити такі безчинства.

Тобто, у освітянському середовищі 1932–1933 рр. траплялися такі абсолютно безпринципні особи, яких і близько не можна було пускати до дітей. Їм точно не можна було довіряти життя, здоров'я та виховання майбутніх поколінь. Під прикриттям свого високого суспільного статусу громадського активіста, користуючись покладеною на них довірою громади, вони у відкритій формі грабували нещасних та беззахисних селян, котрі не чинили жодного опору. Саме їх поведінка була типовим символом подвійних стандартів радянської влади і ознакою лицемірства і брехні – адже діти, яких вони навчали та виховували на уроках, своїми очима бачили справжню сутність своїх шкільних наставників. Подібна поведінка педагогів-активістів була одночасно і дуже поганим прикладом для дітей. Вчителі теж були таким ланцюжком суспільства, яке мало можливість на громадських засадах керувати життям своїх односельців. Зрозуміло, що частина з них і реалізовувала себе саме в такий недостойний спосіб.

3. Нагальні проблеми у роботі та в житті педагогів

У радянській літературі поняття «розкрадання державних коштів» завжди вживалося у контексті існування буржуазних держав та відповідно їх проблем. Та чи справді не було жодних розкрадань у радянській державі (в освітній сфері), де реально за кримінальним кодексом за такі речі застосовувалися достатньо жорсткі покарання? Чи такими вже кришталево чистими були освітні чиновники того часу?

Згідно з матеріалами акту обстеження валківського дитмістечка № 149 від 7-8 липня 1933 року на день обстеження дитяче містечко має покращання в санітарно-гігієнічному стані дитячих корпусів. Щодо господарчого стану, то у справі налагодження позашкільно-виховної роботи, руху грошових сум, продуктів, різного майна, руху дитячого колективу дитмістечка обліку зовсім не ведеться». І, на думку комісії, треба негайно відповідним керівним організаціям утворити ревізійну комісію для проведення ревізії дитмістечка, яка б покінчила з безобліковістю і поклала б початок планової роботи[18].

Проаналізувавши матеріали акту обстеження можна зробити висновок, що у той надскладний період хлібозаготівель, коли люди помирали практично щогодинно, у невеликих населених пунктах в освітній системі мала місце так звана «безобліковість», тобто мали

[18] Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 215.

місце певні махінації. Підтвердженням цих фактів може слугувати скарга учня Валківської автотракторної школи Зорі до Валківського РКК РСІ про розкрадання свиней від 8 червня 1933 р. У цьому документі учень доступною мовою повідомляє державні партійні органи про зникнення відгодованих тварин із шкільного свинарника, призначених для харчування школярів, у той час як учні відверто голодують, а частина вихованців мусили через голод закинути навчання[19]. Опрацьовані матеріали архівів дозволяють зробити висновок, що у освітній системі розкрадання державних коштів мали місце тане можна вважати це явище системним та масовим.

Українізація давала радянській Україні шанс мати значну сферу життя, непідвладну і непідконтрольну центру, хоча в цьому і була певна загроза існування сталінської імперії. І тому вчительству приділялася досить значна у тодішньому буремному суспільстві роль. Вважалося, що під особливою опікою держави знаходяться такі категорії суспільства як червоноармійці, іноземні спеціалісти та вчителі[20]. Ці категорії населення, по апріорі, не мали голодувати і повністю задовольняти свої фізичні та духовні потреби. Але чи такою була тодішня щоденна реальність?

Аналізуючи деякі архівні джерела, ловлю себе на думці, як же може відчувати себе доросла зріла людина, які просить керівництво виділити їй 0,5 літри молока? Адже мова йде не про кошеня, а про людину, якій тодішня радянська влада довірила найдорожче – навчати і виховувати майбутні покоління будівників радянської держави… Висновок напрошується абсолютно зрозумілий кожному – державні заготівлі це першочергове завдання, а фізіологічні потреби вчителів – це щось індивідуальне, не колективне, тому кожен мусить ці проблеми вирішувати самостійним чином, а не турбувати якимись другорядними питаннями державні органи. Бо вони мали вирішувати глобальні питання, а не місцеві, споживацькі.

Підтвердженням цього є текст скарги групи вчителів Різуненківської школи до Валківського КК РСІ про відмову у виділенні їм молока від 5 липня 1933 р. містить інформацію про те, що через затруднене матеріальне становище вчителі місцевої школи А. Неаполітанська, В. Андрійченко, А. Жорникова та О. Неаполітанська просять дозволу на виділення по 0,5 (!) л молока на працівника школи[21].

---

[19] Чорні жнива:Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / Упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 206.

[20] Ibid. С. 26.

[21] Ibid. С. 214.

Натомість вони отримали відмову, мотивуючи першочерговістю виконання державних заготівель Проаналізувавши ці історичні джерела можна зробити такий висновок – в селах державні чиновники активно економили на потребах місцевого освітянства. Інформації про те, що винних у несвоєчасній виплаті заробітної платні чи у відсутності продуктового пайку у освітян покарали теж не має. Значить, державні чиновники свідомо економили на потребах освітян. Мабуть тут варто згадати популярну у Радянському Союзі фразу про те, що не все вимірюється грошима, має бути ще сумління… Можна припустити, що скоріше за все, це стосувалося оплати праці вчителів, котрі повинні бути сумлінними та мовчки чекати свої зарплати та спеціальний продуктовий пайок, а не вимагати у чиновників кошти (навіть ті, що законодавчі затверджені), у той складний історичний період.

Не була відчутно кращою за систему забезпечення освітян продуктами харчування та предметами першої необхідності й ситуація зі своєчасною виплатою заробітної платні. Типова апробована чиновниками практика тих років – місяцями не виплачувалась ця мізерна зарплатня, що змушувало вчителів влазити у постійні борги. Зрозуміло, що освічені вчителі писали скарги до відповідних контролюючих органів. Спеціальними перевірками були установлені факти розкрадання з державних додаткових фондів або факти невидачі харчових пайків владними структурами освітянам своїх районів. Таким чином, саботаж процесу забезпечення освітньої галузі харчовими продуктами та продовольчими товарами у кінці літа 1932 р. набув загрозливих масштабів і перетворився на злочинну діяльність у цій сфері керівного складу та виконавчих органів влади, розпорядчих структур та споживчих товариств.

Про бездушність, відвертий цинізм, брутальність і зневагу радянського режиму до представників освіти (освітян, студентів та викладачів українських вишів, учителів шкіл та інших установ) йдеться у статті Є. А. Коняєва[22]. Як висновок, цей автор наукової роботи констатує, що освітяни області, студенти та викладачі вищих навчальних закладів Харкова та Харківської області стали заручниками репресивних заходів радянського керівництва щодо українського селянства.

Харчування – поняття матеріальне, тому, рівень зарплати того часу теж варто враховувати для повної уяви цілісної картини реалій 1932–1933 рр. А рівень харчування залежав безпосередньо від рівня

[22] Коняєв Є. А. «Паразити» й «нероби» в умовах трагічних подій на Харківщині в роки Голодомору (до питання про становище освітян у 1932–1933 рр.). *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави* : Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 81.

заробітної платні людини, від її посади та місця у тодішньому суспільстві. Відомо, що станом на 1932–1933 рр. середньостатистичний робітник отримував зарплату від 50 до 100 карбованців на місяць; учитель, лікар – близько 500; слідчі надзвичайного комітету, ГПУ, надзвичайного комітету внутрішніх справ – близько 600 плюс практично безкоштовний продуктовий набір; зарплата С. Косіора – 6000 карбованців; є відомості, що районний керівний – працівник номенклатурної категорії щомісяця, окрім зарплати, отримував 2 кг крупів, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1 кг сиру бринзи, 1кг кондитерських виробів, 0,5 л олії, 2 шматки мила і 250 штук цигарок[23]. Вказані норми стосувалися також і членів родин цих відповідальних осіб. Вказана вище інформація зайвий раз підтверджує політику подвійних стандартів радянської влади та під корінь знищує преславуту теорію рівноправності всіх радянських громадян, про яку завжди згадували партійні керманичі з високих трибун.

Матеріальне забезпечення учнів вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів теж було мізерним і його обсяги не забезпечувало повною мірою потреби молодих людей. Зокрема, з Постанови ЦВК і РНК СРСР від 16 вересня 1930 р. йдеться про те, щоб встановити такі розміри щомісячних стипендій учням індустріально-технічних, транспортних та індустріально-сільськогосподарських вищих навчальних закладів – на I курсі – від 55 карбованців (I розряд) до 75 крб (3 розряд), на II курсі – від 70 до 90 крб, на III курсі – від 90 до 110 крб, на VI курсі – від 110 до 130 крб.; учням сільськогосподарських, економічних і педагогічних вищих навчальних закладів – від 50 до 105 крб. Учням факультетів радянського права та медичних вищих навчальних закладів – стипендію від 40 до 90 крб. Крім вказаного державного забезпечення також було передбачено стипендіатам одноразове забезпечення на підручники та навчальне приладдя – 30 крб (на учня вищої школи), 20 крб (на учня технікуму), 15 крб (на учня робітничого факультету)[24]. Тобто, освітяни на початок 30-х рр. XX ст. не належали до високооплачуваних професій. А держава мінімально турбувалася про ту молодь, котра вирішила здобути середню спеціальну або вищу освіту.

Факти, котрі підтверджують несправедливий розподіл матеріального постачання вчителів є численними та беззаперечними.

---

[23] Товкун Л. П. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки XX ст.). *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28). Частина 2. Січень. С. 12–13.

[24] Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів /за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги XXI, 2008. С. 700.

З Постанови політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України про зменшення продовольчих фондів для постачання вчителів від 11 листопада 1932 р., підписаної С. Косіором, цілком таємно: «З матеріалів, що надходять в Центральний Комітет, видно, що в районах Харківської, багатьох районах інших областей утворені спеціальні фонди постачання вчителів на весь рік, причому в більшості випадків під виглядом фондів для постачання вчителів, утворюються фонди для постачання всіх службовців, що перекривають у багато разів дійсну потребу вчителів…»[25].

Тобто на законодавчому рівні інтереси вчителів держава певною мірою підтримувала, але реальна ситуація була такою, що у 1932–1933 рр. педагоги реально потерпали від невиконання державних зобов'язань і винні у цьому відповідальні особи не були притягнуті до відповідальності та жодного покарання не мали. Таким чином, на основі проаналізованих документів маємо висновок – потреби вчителів, це не є першочергове завдання партії та уряду, державні чиновники на місцях чинили свавалю проти працівників навчальних закладів і жодного покарання за це не несли, значить, сталінська система заохочувала подібне.

З Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району від 17 жовтня 1932 р. йдеться про те, що незважаючи на той факт, що «… термін утворення районних фондів для постачання вчителів хлібом та круп'яними виробами минув ще 15 вересня, до цього часу від колгоспів поступило лише 38%, а за останній час надходження до цих фондів майже зовсім припинилось…Постачання вчителів промисловим крамом не налагоджено. Райвідділ постачання та райспоживспілка до цього часу не вжили ніяких заходів щодо виділення промислового краму для постачання вчителів згідно постанови облвиконкому»[26].

Стан постачання вчителів катастрофічний. Мали місце ряд заяв про звільнення з роботи вчителів (через слабкий стан здоров'я внаслідок систематичного недоїдання), були випадки невиходу на роботу. Про те, що президія виконкому схвалила видати картоплю голодуючим учителям ми дізнаємося «З доповідної записки валківського райкому працівників освіти та районного відділу народної освіти до вчителів КК РСІ про голодування вчителів Валківського району», написана в березні 1933 рр. У ній відділ наросвіти та райком Робос повідомляють, що до цього часу пайка за лютий вчителі не одержали, зарплата

[25] Чорні жнива:Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 214.

[26] Ibid. С. 95

багатьом школам не виплачена за січень, а за лютий – борг всім школа району склав 59 тисяч 963 карбованці. Для постачання вчителів району потрібно щомісяця 11 тонн хліба. В лютому видано лише пайок вчителям райцентру, а вчителям району за лютий не видано 9,8 т згідно постанови харківського обласного управління постачання від 26 лютого 1933 р. У листі вказується, ситуація є загрозливою і потребує невідкладного вирішення[27].

Фрагментарні відомості та матеріали архівних джерел на конкретних випадках красномовно показують настільки потрібні були вчителі радянській владі.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства у різних його виявах, укладачка «Чорних жнив» не обійшла увагою і висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги місцевого вчителя Кучеренка про голодування освітян» від 1 серпня 1932 р. згадується і про затримки заробітної платні, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по 100–250 карбованців через надвисокі ціни на продукти харчування,і це все в умовах постійної заборгованості у виплаті педагогічних окладів[28]. Зрозуміло, що за вказаних обставин вчительська спільнота була не більш ситнішою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, даний приклад є яскравим свідченням того, що голод 1932–1933 рр. був геноцидом не тільки проти селянства, а й проти інтелігенції.

Факти голодування освітян Харківщини можна знайти і в інших архівних джерелах. Є також відомості про лист обласного оргбюро Робос та Валківської районної прокуратури з проханням розслідувати справу щодо постачання борошном вчителів села Огульці, від 28 липня 1932 р. від вчительки Сукачової, що голодувала зі своїми трьома дітьми[29].

У цьому ж джерелі є й інша подібна інформація. Зокрема, з Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м’ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району[30]. Цинічністю та повною бездушністю наповнений зміст доповідної записки Валківського райкому працівників освіти та райвідділу народної освіти до районної КК-РСІ про незадовільний стан харчування вчителів району

---

[27] Чорні жнива:Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 95.

[28] Ibid. С. 98.

[29] Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптєва, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. С. 122.

[30] Ibid. С. 142.

від березня 1933 р. А вирішенням цього питання стала передача трьох кілограмів макухи вчительці с.Благодатне.

По – перше, макуха є додатковим продуктом харчування свійських тварин, але аж ніяк не продовольством для людей. Це, по-друге, надмізерні обсяги, адже переважна більшість людей мала родини, дітей, яких потрібно утримувати. Подібна інформація показує нам, чому таке нелюдське ставлення влади було до нашого народу. І це при більш поблажливішому ставленні представників радянської влади до інтелігенції, ніж наприклад, до колгоспного селянства, яких людьми в цей історичний період не вважали. І зрозуміло ж, цей факт є свідченням повної безперспективності та безрезультатності сталінської колгоспної системи, її неспроможності задовольнити елементарні людські потреби її громадян.

На той час, як ніколи, була актуальною проблема безпритульності. Голодомор 1932–1933 рр. був тим періодом, коли напівживі селяни своїх власних дітей самостійно намагалися вивезти у місто на залізничні та автовокзали, де завжди чергували міліцейські патрулі, і таким чином у рази збільшувалася ймовірність виживання маленьких у спеціалізованих закладах.

Вирішувалася проблема безпритульності у той час через створення та діяльність інтернатних закладів. Найвідомішими у Харківській області станом на 1932–1933 рр. була дитяча колонія ім. Дзержинського. Засновником її був А. С.Макаренко, відомий у світовій педагогіці як новатор та поборник дитячо-підліткового колективного виховання. Світова педагогіка подібної ефективної практики перевиховання затятих малолітніх злочинців та правопорушників не мала. Дійсно дивовижними були випадки перевиховання закоренілих злочинців, його система виховання довела, що соціум може перевиховати навіть закоренілих злочинців.

Візьмемо до уваги історичний аспект існування його закладів. Педагоги у цих навчальних закладах були фахові, а фінансування явно краще за типові районні заклади, створенні швидкоруч на місцях з метою навчання та виховання дітей-сиріт. На перевиховання кожного такого складного юнака йшли роки кропіткої педагогічної праці. А на відміну від тодішньої типової практики колективного навчання і виховання у колонії Макаренка, дуже багато уваги приділялося індивідуальній роботі. Закоренілими злочинцями у радянській літературі кого називали? Підлітків до чотирнадцяти – п`ятнадцяти років, які часто зовсім не пам’ятали своє справжнє ім’я, не знали батьків та свою рідню. Більшу частину свого свідомого життя безпритульні тільки крали, втікали і спілкувалися із закоренілими чужими байдужими людьми. Крім того, не було жодного фактичного доказу, що кровними батьками макаренківських вихованців були закоренілі злочинці.

По всій же території Радянської України масово відкривалися сиротинці. Вони були поширеними не тільки на території великих міст, а й у середніх та навіть невеликих населених пунктах. Досить помітно ця проблема загострилася і у Балаклійському районі Харківської області за часів колективізації сільського господарства та голоду 1932–1933 рр.[31]. У цій роботі є відомості, що на 1928 р. у Балаклійському дитбудинку ім. Н. К. Крупської перебувало тридцять чотири вихованці і троє педагогічних працівників. Звичайно ж, це були діти померлих від голоду місцевих селян. Подібна попередній інформація підтверджує кричущо складну ситуацію також і в інтернатних закладах у Борівському районі Харківської області[32].

Опис умов проживання дітей у спеціалізованих закладах наводить гнітюче враження. Мізерна кількість речей, конче необхідних для елементарного людського існування, про наявність у когось із вихованців індивідуальних чи специфічних потреб взагалі мови немає. Зокрема, акт обстеження валківського дитячого містечка ім. Яковлєва комісією районного відділу народної освіту у грудні 1931 р. так описує тодішні культурно-побутові умови проживання вихованців і умови роботи вихователів: більшість шибок у їдальні вибиті, діти їдять з однієї миски по черзі по десять осіб, подвір'я забруднене, білизну міняють тільки двічі на місяць, замість шафи вихованці всі свої речі ховають під матрацем або під подушками, дітей купають двічі на місяць, без мила. Кожна дитина має два комплекти простирадл, серед яких одне геть непридатне[33]. Зрозуміло, що за таких антисанітарних умов здоров'я вихованців було під загрозою підхоплення інфекційних хвороб, а умови роботи працівників варто оцінювати як складні.

Окрім спеціалізованих навчальних закладів, створених державними органами для подолання проблеми сирітства та безпритульності, на території Харківщини продовжували свою діяльність і деякі суспільні організації. Станом на 1932–1933 р. на території м.Харкова і Харківскої області існувало і громадське об'єднання «Друзі дітей», засноване ще у 1924 р. Та на момент початку 30-х рр. XX ст. названа громадська організація за браком коштів втратила здатність до оперативної діяльності.

Досвід роботи Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» показує першочерговість застосування соціально-профілактичних заходів,

---

[31] Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. С. 63.

[32] Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. С. 112.

[33] Чорні жнива:Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 115.

спрямованих на ліквідацію соціально-економічних причин масової безпритульності дітей, унеможливлення асоціальної динаміки переростання бездоглядності у безпритульність, яка стає генеруючим середовищем для тодішньої підліткової злочинності[34]. Це товариство керувалось комплексним підходом (поєднання агітаційно-пропагандистської, суспільно-організуючої, культурно-просвітницької видів діяльності) до вирішення проблеми дитячої безпритульності, тому, що обмеження проблеми лише наданням притулку бездомним дітям, не вирішить її суперечливих складових, позаяк дитяча безпритульність явище системне[35].

Кропітка ж багаторічна робота десятків явно не байдужих людей, гарних спеціалістів, позитивне психологічне оточення – це ті фактори, які допомагали виростили та виховали для тодішнього суспільства гармонійних особистостей, які поставили у цьому житті правильні пріоритети та стали достойними членами соціуму.

ВИСНОВКИ

Вчителі несли в дитяче та юнацьке середовище догми ленінсько-сталінської ідеології без жодних компромісів, навіть натяку на демократизм. Першочерговим завданням тодішніх будівників комунізму були: оспівування героїки перших п'ятирічок, комсомольські та піонерські змагання, прославляння в усіх позитивних моментах тогочасного буття партії та уряду. І деякі освітяни це робили з великим завзяттям.

Особливістю роботи педагогів початку 30-х рр. XX ст. була занадто значний обсяг громадської роботи: постійно потрібно було організовувати екскурсії, зустрічі з відомими передовиками соціалістичних змагань, готувати доповіді у місцеві клуби чи будинки культури з нагоди різних державних свят, планувати та керувати дитячим та юнацьким самоврядуванням.

Частина вчителів знаходила своє місце у роботі місцевого активу – займалася розкуркуленням українського селянства та відповідно брала не останню роль у тій сваволі, що тривала в українських селах мало не щодня. Також вчителі у складі активу часто займалися знищенням та свідомою руйнацією храмів та його майна.

Партійні керманичі завжди популістично проголошували, що турбуються за вчителів. Але в той період голодували і робітники, і

---

[34] Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. XX ст. / *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 122.

[35] Ibid. С. 122.

інтелігенція, і службовці, студенти та учні. Як свідчать архівні джерела, вчителі у 1932–1933 рр. потерпали від заборгованостей у виплаті заробітної платні, а мізерні продуктові пайки, які вони на законних підставах мали щомісячно отримувати – отримували вкрай не регулярно. Скарги освітяни м. Харкова та Харківської області писали регулярно, спеціальні комісії підтверджували їх правомірність, але далі папірців нічого не змінювалося. Голодували освітяни, як і представники інших соціальних категорій. Надзвичайно великою проблемою на 1932–1933 рр. стала проблема боротьби з безпритульністю. Спеціалізовані заклади, котрі мали вирішувати ці проблеми, створювалися як у великих, так і у малих населених пунктах. Та відсутність достатньої кількості необхідних ресурсів заважала швидко вирішити ці проблеми.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто процес дослідження стану освіти та ролі освітян у роки голоду 1932–1933 рр. у сучасній вітчизняній науковій та публіцистичній літературі. Доведено, що частина педагогічних працівників входила до складу активістів, і відповідна брала активну участь у розкуркулюванні українського населення та у безчинствах, що його супроводжували. Виявлено, що у освітній сфері 1932–1933 рр. мали місце розкрадання освітніх коштів місцевими органами, та законного покарання за це відповідальні особи не понесли. Зазначено, що заробітна платня педагогам виплачувалася не своєчасно, і тому освітяни масово голодували, писали скарги, але це відчутного результату теж не мало. Акцентовано увагу на тому, що продовольчий пайок, котрий всі освітяни мали отримувати щомісячно на законних підставах, місяцями не видавався, а про повний набір його складових взагалі мови не було.

ВИСНОВКИ

Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині потребує подальших досліджень розширення джерельної бази вказаної проблеми; вивчення історичних оцінок різними дослідниками; аналіз біографічних відомостей про видатних місцевих освітян та історії вивчення унікальності їх методик навчальної та виховної роботи. Зміна ж політико-адміністративної карти Харківської області (назви міст, сіл, селищ) певною мірою утруднює вивчення вказаної теми.

Література

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час. 2008. 432 с.

2. Марочко В. І., Мовчан О. М. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.

3. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. / *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.

4. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 166–179.

5. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики де українізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51.

6. Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. XX ст. /*Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 120–122.

7. Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні / *Гілея. Науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103.

8. Свинаренко Н.О., Добрунова Л. Е. Становище освітян Харківщини в роки Голодомору 1932–1933 рр.: здобутки, труднощі та проблеми (історіографічні та джерелознавчі аспекти)//*Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 36. С. 32–38.

9. Свинаренко Н. О. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: проблеми дослідження та суспільного розуміння. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція*, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 171–176.

10. «Столиця відчаю» : Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. / упор.: Т. В. Поліщук. Львів : Березіль, 2006. 416 с.

11. Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.

12. Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.

13. Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008.119 с.

14. Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 300 с.

15. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної ї конференції (19 листопада 2020 р.).Київ, 2021.208 с.

16. Голодомор у першій столиці / укл. І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.

17. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УССР / упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.

18. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптєва, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.

19. Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця,1997. 368 с.

20. Головко О. В. Формування тоталітарного світогляду у дошкільних закладах УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р.* Харків : ХДУХТ, 2018. С. 75–79.

21. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів /за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги ХХІ, 2008. 1100 с.

22. Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / Гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. 172 с.

23. Коняєв Є. А. «Паразити» й «нероби» в умовах трагічних подій на Харківщині в роки Голодомору (до питання про становище освітян у 1932–1933 рр). *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р*. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 81.

24. Товкун Л. П. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28). Частина 2. Січень. С. 12–13.

Information about the author:
Svynarenko Nataliia Oleksandrivna,
Candidate of Historical Sciences,
Assistant Professor at the Department of Ukrainian Studies and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
9-A, Sciences Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-14

РАДИКАЛЬНИЙ ІСЛАМ І ДЖИХАД: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Ямпольська Л. М.

ВСТУП

Радикальні ісламістські рухи та угруповання, що використовують терористичні методи боротьби, є важливим чинником дестабілізації внутрішньополітичного життя багатьох країн мусульманського Сходу, сучасних регіональних і міжнародних відносин. Проблема ісламського фундаменталізму пов'язана з могутнім і небезпечним ісламським тероризмом, який прикривається канонами Корану. Ідеологія, що його виправдовує, спровокована складними відносинами ісламу з глобалізаційними та модернізаційними процесами і має неоднозначні оцінки в сучасному науковому дискурсі. Загроза поширення ісламського фундаменталізму, екстремізму та необхідність застосування проти них дієвих заходів окреслює суспільно-політичну актуальність тематики дослідження.

Ґрунтовним філософським аналізом ісламського радикалізму як ідеології відзначаються дослідження західних вчених. Проблемам релігійного націоналізму (на прикладі радикального ісламу) та його конфлікту зі світськими режимами в країнах Близького та Середнього Сходу присвячена монографія американського фахівця у сферах соціології, глобальних досліджень і релігієзнавства М. Юргенсмейєра «Нова холодна війна? Релігійний націоналізм у зіткненні зі світською державою»[1]. Автор стверджує, що релігійний націоналізм отримав рішучу перемогу над світським націоналізмом, виявивши себе найбільш динамічною та могутньою «ідеологією порядку» наприкінці «холодної війни»[2]. Приклади релігійного націоналізму автор бере в основному з досвіду країн «третього світу», аналізує політичну проблему, яку ісламський фундаменталізм ставить перед світськими режимами в Ірані, Пакистані, Єгипті, Палестині та Алжирі. Дискусійною є точка зору американського соціолога та політолога, автора концепції етнокультурного поділу цивілізацій С. Хантінгтона, оприлюдненої ним

[1] Juergensmeyer M. The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State. Berkeley: University of California Press, 1993. 292 p.

[2] Фукуяма Ф. Будущее фундаментализма. URL: http://middleeast.org.ua/articles/12.htm

у монографії «Зіткнення цивілізацій»[3], про те, що світовою політикою керують суперництво і зіткнення цивілізацій (звідси висновок про неминучість конфлікту між «ісламською» та «християнською» цивілізаціями).

Для розуміння витоків ісламської фундаменталістської доктрини були залучені праці сучасних російських ісламознавців, що містять історико-культурний аналіз «раннього фундаменталізму», ісламської реформаторської думки в країнах Сходу, а також «пізнього ісламського радикалізму», зокрема Д. Є. Єремєєва[4], О. А. Семенової[5], Р. Г. Ланди[6], У. Бека[7], В. М. Черновецького[8]. Відносини Заходу і Сходу в глобальних геополітичних трансформаціях на зламі XX–XXI ст., питання «реваншу ісламу» аналізуються у працях сучасних українських політологів В. В. Попкова[9], М. І. Горлача, М. П. Требіна[10] та інших авторів.

Істотним недоліком наукових праць із проблематики ісламського фундаменталізму є зведення предмету дослідження до вузького аспекту концепції «ісламу» або, навпаки, акцент на виявленні найбільш загальних закономірностей розвитку ісламського фундаменталізму на сучасному етапі. У зарубіжній і сучасній російській науковій літературі виявлено основні принципи ісламського фундаменталізму та визначено місце цієї ідейної течії в філософській і політичній думці XX–XXI ст. Однак вітчизняна наука ще не має в своєму розпорядженні достатньої кількості досліджень, які б розділяли уявлення про ісламський фундаменталізм не лише як про релігійний, а й комплексний історичний і політичний феномен.

---

[3] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М. : АСТ, 2005. 603 с.

[4] Еремеев Д. Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления. М. : Политиздат, 1990. 286 с.

[5] Семенова О. А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* 2007. № 3. С. 105–112.

[6] Ланда Р. Г. Исламский фундаментализм. *Вопросы истории*. 1993. № 1. С. 32–42; Ланда Р. Г. Причины и факторы радикализации ислама. *Ислам на современном Востоке*. М. : Ладомир, 2004. 286 с.

[7] Бек У. Что такое глобализация? М. : Ладомир, 2001. 304 с.

[8] Черновецкий В. М. Запад и Восток: столкновение цивилизаций. Ростов н/Д : Феникс, 2007. 331 с.

[9] Попков В. В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века). Харьков : Бурун Книга, 2010. 127 с.

[10] Современный терроризм : учеб. пособ. для высшей школы / под общ. ред. Н. И. Горлача, М. П. Требина. Харьков : Тимченко, 2006. 492 с.

Вивченню окремих аспектів джихаду в ісламській цивілізаційно-культурній традиції присвячені дослідження західних ісламознавців М. Боннера[11], Т. Фрейза[12], С. Стаффела[13], представників мусульманського Сходу О. Бакірджиоглу[14], А. Мостфи[15], російських учених А. І. Агрономова[16], І. П. Добаєва[17], А. Єжової[18], О. О. Ігнатенка[19], К. А. Кадирової[20], А. В. Сагадєєва[21], українських дослідників М. В. Несправи[22], Л. М. Ямпольської[23] та ін. Щоправда, частина робіт

---

[11] Bonner M. Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691138381/jihad-in-islamic-history

[12] Fraise T. Shades of Jihad: Variation of Military Ethics between ISIS and alQaeda. URL: https://www.sciencespo.fr/kuwait-program/wp-content/uploads/2018/05/KSP_Paper_Award_Fall_2017_Thomas_Fraise.pdf

[13] Staffell S. Jihadism Transformed: Al-Qaeda and Islamic State's Global Battle of Ideas. London : Hurst & Company, 2016. 273 p.

[14] Bakircioglu O. A Socio-legal Analysis of the Concept of Jihad. *The International and Comparative Law Quarterly*. Cambridge University Press. 2010. Vol. 59. № 2. P. 413–440. URL: http://www.jstor.org/stable/40835395

[15] Mostfa A. Violence and Jihad in Islam: From the War of Words to the Clashes of Definitions. *Religions*. 2021. 12(11). URL: DOI: 10.3390/rel12110966

[16] Агрономов А. И. Джихадъ. Священная война мухаммеданъ. Казань, 1877.

[17] Добаев И. П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2003. 416 с.; Добаев И. П. Священная война в исламе сущность, идеология, политическая практика. *Россия и мусульманский мир.* 2019. №. 2. С. 112–128. URL: DOI: 10.31249/rimm/2019.02.06.

[18] Ежова А. «Борьба с нафсом» и великий джихад в исламе. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 267–276; Ежова А. Новый лик исламского проекта. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 329–335.

[19] Игнатенко А. А. Халифы без халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. М. : Наука, 1988. 207 с.

[20] Кадырова К. А. Джихад в трудах Абу Аля аль-Маудуди. *Вестник РУДН. Серия Всеобщая история.* 2015. № 1. С. 47–64. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/dzhihad-v-trudah-abu-alya-al-maududi/viewer

[21] Сагадеев А. Джихад: Концепция войны и мира в исламе. *Наука и религия.* ***1986.*** № 6. С. 18–20.

[22] Несправа М. В. Радикальний джихадизм у Європі початку XXI ст.: монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 304 с.

[23] Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции. *Псковский военно-исторический вестник.* Псков : Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. Вып. 1. С. 183–188; Ямпольська Л. М., Абдулкадер Ардалан Латіф Абдулкадер. Концепція джихаду в ісламській цивілізаційно-культурній традиції (теоретичний аналіз). *Сходознавство. Актуальність та перспективи: Тези доповідей І Міжнародної науково-методичної конференції (20 березня 2020 р.)* / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2020. С. 197–200.

представників західної науки відзначається одностороннім акцентом на наступальному характері джихаду в процесах політизації ісламу, що, на жаль, не пояснює всієї багатогранності явища та потребує комплексного підходу до його розгляду.

Мета даного дослідження – розглянути окремі проблеми радикального ісламу та джихаду в сучасному науковому дискурсі. Завдання дослідження: визначити сутність термінів «ісламський фундаменталізм» і «джихад»; проаналізувати особливості ісламістського світогляду в працях мусульманських теологів; визначити фактори стрімкого розповсюдження радикальної ідеології в регіоні мусульманського Сходу; довести роль сучасних глобалізаційних процесів у активізації ортодоксального ісламу; визначити форми взаємовідносин ісламського і західного світів у процесах глобалізації; з'ясувати роль джихаду в історії ісламського світу, його особливості та форми; зробити акцент на ісламському фундаменталізмі як транскультурному проєкті в умовах глобалізації.

Джерельною базою дослідження є Коран[24] і праці мусульманських богословів і теоретиків радикального ісламу – Ібн Таймії[25], Абд ар-Рахмана аль-Кавакібі[26], Хасана аль-Банни, Абу Али Аль-Маудуді[27], Саїда Кутба[28], Алі Шаріаті[29], Рухолли Мусаві Хомейні[30], Каліма Сиддикі[31] та ін.

---

[24] Коран / пер. и комм. с араб. И. Ю. Крачковского. М. : Наука, 1990. 635 с.

[25] Ибн Таймийа. Путь суннизма. URL: http://gulamdag.livejournal.com ; Ибн Таймийя. Глава о джихаде. URL: https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2009/08/05/67191/ibn-tajmijya-glava-o-dzhikhade.shtml

[26] Абд ар-Рахман аль-Кавакиби. Природа деспотизма и гибельность порабощения. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Arabien/XX/1900-1920/Kawakibi/text2.phtml?id=5322

[27] Аль-Маудуди Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация. URL: http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm; Аль-Маудуди Абу Ала. Основы ислама. М. : ПК Сантлада, 1993. 128 с.

[28] Кутб Сайид. Будущее принадлежит исламу. Эта религия. Вехи на пути Аллаха. Махачкала: БАДР, 1997. 360 с.; Кутб Сайид. Джихад на пути Аллаха. Начало главы. *Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма*; пер. с фр. В. Ф. Денисова. М. : Ладомир, 2004. С. 439–441; Кутб Сайид. Под сенью Корана. М. : UMMAH, 2003. 538 с.

[29] Али Шариати. Джихад и шахадат. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 267–276.

[30] Хомейни Рухолла Мусави. Фрагменты устных выступлений великого аятоллы. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 297–303.

[31] Сиддыки Калим. Интеллектуальный потенциал Сира. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 304–307.

1. Причини та фактори радикалізації ісламу в мусульманському суспільстві: історичний аспект

У сучасному ісламі розвиваються два основні напрями: традиціоналізм і модернізм. Традиціоналізм (фундаменталізм, консерватизм) виступає за збереження ісламу таким, яким він склався в період домодерних соціально-економічних, політичних і культурних інститутів і уявлень. Він протидіє будь-яким змінам як у релігійній сфері, так і в суспільному житті. Носіями традиційної свідомості є представники офіційного духівництва, що підтримують правлячі режими (наприклад, диктатура шиїтського духівництва в Ісламській Республіці Іран). На відміну від традиціоналізму, модернізм (реформізм) прагне реформувати, пристосувати мусульманський догматизм до потреб сучасного розвитку, відкидаючи або замовчуючи одні концепції та розвиваючи інші. Носіями цього типу релігійної свідомості є, зокрема, прихильники «ісламського соціалізму», панарабізму та «ісламського націоналізму». Найбільшу загрозу для соціуму становлять радикалізм і екстремізм, унаслідок чого ісламський традиціоналізм часто називають «войовничим ісламом». Прихильники фундаменталізму вважають цілком допустимим використання терору і насильства для досягнення поставлених ними завдань, як правило, політичного характеру[32].

Радикальний іслам – термін, яким сучасні історики та політологи всього світу користуються при визначенні суспільно-політичних рухів на Близькому та Середньому Сході, які ще називають терористичними, фундаменталістськими, екстремістськими. *Фундаменталізм* (від лат. fundamentum – основа) – антимодерністська релігійність, радикальне неприйняття мети та принципів модернізації, відстоювання традиційних світоглядних форм. *Ісламський фундаменталізм* – це форма радикального ісламу, пов’язана з вірою в те, що для повернення ісламським країнам їх «колишньої величі» мусульмани повинні відмовитися від усього, пов’язаного із «західними духовними цінностями та способом життя»; передбачає повернення до витоків – «фундаменту» ісламу часів пророка Мухаммада: пріоритету колективізму над індивідуалізмом (згуртованість у межах всемусульманської громади «умми»), рівності перед Аллахом, засудження накопичування та лихварства, виправдання «джихаду» як священної війни проти «невірних»[33].

---

[32] Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 61.

[33] Еремеев Д. Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления. М. : Политиздат, 1990. С. 4–5.

В умовах глобалізації ісламський фундаменталізм є ідеологією, що претендує на інтеграцію низки деструктивних доктрин і практики в єдину ідеологію, яка має ознаки тоталітарної. У своїй політичній риториці він об'єднує як традиційні мотиви (боротьба Заходу і Сходу, конфлікт цивілізацій, культур і релігій), так і різні форми соціального протесту (антиколоніалізм, націоналізм тощо)[34]. У своєму запереченні принципів відкритого ліберального суспільства і західної індивідуалістичної культури він виявився здатним набувати вкрай агресивних форм. У цих умовах важливо розмежувати іслам як релігію та політичну ідеологію. Остання, подібно до інших політичних ідеологій (націоналізм, комунізм, фашизм), набуває власної логіки розвитку, незалежної від первинних складових[35].

Відмінна риса ісламського фундаменталізму полягає в тому, що він претендує на врегулювання всіх сфер суспільної діяльності: соціально-економічних відносин, політики, ідеології, юриспруденції, моралі, способу мислення. Це випливає з універсального характеру самого ісламу, що безпосередньо бере участь у формуванні характеру державності та економічного устрою мусульманських країн[36]. Ісламський фундаменталізм є основою релігійно-політичного екстремізму, що набуває все більш агресивних форм, зокрема міжнародного тероризму. Одним із сучасних проявів ісламського фундаменталізму є ваххабізм (на прикладі діяльності радикальних угруповань «Аль-Каїда», «Джамаат Шаріат» («Дагестанський фронт»), «Ісламська шура Дагестану»).

Основними причинами стрімкого розширення впливу ісламського фундаменталізму стали наступні фактори: відсутність у більшості мусульманських держав політичних сил демократичної орієнтації; невдачі при проведенні економічних реформ соціалістичного або ліберально-буржуазного характеру; активне проникнення в країни ісламу Заходу, що намагається нав'язати свою модель розвитку та закріпити військову присутність; напруженість в арабо-ізраїльських відносинах (діяльність угруповань «ХАМАС», «Брати мусульмани», «Палестинський ісламський джихад», «Аль-Джихад»); війни в Афганістані та Іраку (рух «Талібан», «Ісламська держава Іраку та Леванту»); «арабські революції» та громадянські війни в Лівії, Сирії, Ємені («Лівійська ісламська бойова група», «Ісламська держава Іраку

---

[34] Nassaj H. The Causes of Emergence and Development of Takfiri Groups in the Islamic World; from Confrontation of Tribal and Civilized Life to Confrontation of Tradition and Modernity. URL: DOI: 10.22054/QPSS.2018.15806.1460.

[35] Juergensmeyer M. The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 10.

[36] Примаков Е. М. Восток после краха колониальной системы. М. : Наука, 1982. С. 75.

та Леванту в Лівії», «Ісламський фронт Сирії», «Джебхат ан-Нусра», «Вілаят Ємен»). Радикальний ісламізм спровокований сучасними секуляризаційними процесами в ісламському світі, втратою традиційних релігійних цінностей і послабленням моралі у суспільстві; його успіх обумовлений гострою антизахідною та антимодернізаційною спрямованістю.

З'ясовуючи причини та передумови активізації ісламу на мусульманському Сході, слід зазначити, що радикальні рухи, які діють на основі ісламських фундаментальних принципів, мають глибоке історичне коріння. Ідеологічні витоки ісламського екстремізму сягають I тис., а його родоначальниками вважаються хариджити – група воїнів, що в 657 р. відділилися від військ четвертого халіфа Алі після того, як виявила його недостатньо твердим у боротьбі за праведну справу. Вони вважали, що правитель держави, який керує не за канонами ісламу, має бути негайно позбавлений престолу[37].

Протиборство ісламу та християнства в епоху середньовіччя створило в Європі «психологічну настороженість» від Сходу, відчуження, недовіру і навіть страх перед ним. На арабські завоювання VII–IX ст., які поширилися також на південь Європи, християни Заходу відповіли хрестовими походами в XI–XII ст., під час яких перейшли в контрнаступ. Військово-релігійна боротьба за гегемонію сконцентрувалася тоді в басейні Середземномор'я, де мусульмани (араби, а пізніше турки) здійснювали могутній опір західноєвропейському натиску. Мусульмани підсвідомо взяли на себе завдання послідовно захищати східне суспільство, ставши найбільш непримиренними супротивниками західної модернізації і «вестернізації», твердими послідовниками і охоронцями традицій релігійного, культурного і духовного спадку минулих поколінь. Проте, щоб ефективно протистояти переважаючому супротивнику, слід було виробити оборонну систему фундаментальних принципів і переконань[38].

У зв'язку з вимогами часу вже на початку XIV ст. фундаменталістською теорією зайнявся мусульманський богослов Такі ад-Дін ібн Таймія, надто популярний і сьогодні серед ісламських екстремістів, особливо суннітів, для яких його революційні заклики більш прийнятні, ніж проповіді імама Р. М. Хомейні з чітко вираженим шиїтським відтінком. Ібн Таймія відомий у мусульманському середовищі через власне трактування двох основних питань, які цікавлять ісламських радикалів: чи можна вважати мусульманином людину, яка живе не за

[37] Ланда Р. Г. Исламский фундаментализм. *Вопросы истории*. 1993. № 1. С. 32.

[38] Арабский мир: три десятилетия независимого развития: сб. науч. работ. М. : Наука, 1990. С. 112.

законами шаріату, і як ставитися до правителя, який управляє державою, не дотримуючись норм ісламу?[39]. Ідеї ібн Таймії не раз ставали в пригоді радикальним фундаменталістським організаціям, їх підхоплювали різні релігійно-політичні рухи під знаменами ісламу[40]. Зокрема, широкого поширення вони набули у XVIII ст. в Аравії, заклавши основи ваххабізму – нової течії в ісламі, створеної Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом. У його вченні акцент робився на суворому дотриманні принципів єдинобожжя (таухід) і пов'язаним із цим відмежуванням від різних «єретичних нововведень» (бід'а). На практиці ваххабізм рішуче виступав проти культу святих, вважаючи поклоніння їм однією з форм багатобожжя. Характерний елемент ваххабізму, принаймні раннього, – це ставлення до всіх мусульман-неваххабітів як до невірних (кафірів)[41].

У другій половині XIX ст. в ісламському світі поширилася ідеологія панісламізму, котра стала відповіддю на глобальну експансію європейських держав, якій мусульманські народи не могли протистояти. У цей час починають свою діяльність реформатори ісламу Джамаль аль-Дін аль-Афгані (1838–1897) і Рашид Рида, які широко спиралися на роботи ібн Таймії. Вони виступили проти вестернізації мусульманського суспільства, закликали повернутися до первинної «чистоти ісламу», виправдовували політичне насилля заради досягнення своєї мети. Аль-Афгані попереджав і вимагав від мусульманського світу відсічі колоніалізму, арабського єднання, панісламізму (ісламської солідарності) та конституційності[42].

Наступним етапом розвитку ісламського фундаменталізму став період, коли Хасан аль-Банна (1906–1949) – шкільний учитель і колишній учень ісламського модерніста Рашида Ріди – започаткував «Мусульманське братство» («Брати мусульмани») в 1928 р. у Єгипті, а журналіст Абу Ала аль-Маудуді (1903–1979) організував «Джамаат-і-Ісламі» в 1941 р. у Британській Індії. Обидва рухи оформилися і почали розвиватися в 30-х – 40-х роках XX ст. – час, коли їхні суспільства переживали кризу. Обидва рухи приписували європейському колоніалізму та вестернізованому мусульманському керівництву провину за

---

[39] Ибн Таймийа. Путь суннизма. URL: http://gulamdag.livejournal.com

[40] El-Tobgui C.S. Ibn Taymiyya on Reason and Revelation. A Study of Darʾ taʿāruḍ al-ʿaql wa-l-naql. Leiden; Boston: Brill, 2020. 459 p.

[41] Bakircioglu O. A Socio-legal Analysis of the Concept of Jihad. *The International and Comparative Law Quarterly*. Cambridge University Press. 2010. Vol. 59. № 2. P. 415. URL: http://www.jstor.org/stable/40835395

[42] Семенова О. А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* 2007. № 3. С. 106.

чисельні проблеми сьогодення[43]. Основою вчення «Братів мусульман» були панісламізм, «ісламський шлях розвитку» та «ісламська демократія», котрі спираються на наступні положення: іслам є формою наднаціональної спільноти всіх мусульман; іслам – не лише релігія, але й «спосіб життя», в ньому можна знайти вирішення соціальних, економічних, політичних і інших світських питань; іслам закликає до братства всіх соціальних груп і народів[44].

Основною причиною успіху фундаменталістських ідей був ідейно-політичний контент ісламістської доктрини. Ідеологія ісламських радикалів ґрунтувалася на загальноприйнятих релігійних традиціях і була доступна для розуміння широких мусульманських мас. Відзначимо провідні теоретичні установки, які в цілому і зараз поділяються більшістю прихильників ісламського фундаменталізму.

1) Ідея універсальності ісламу – нероздільності релігії та суспільства.

2) Заклик повернення до первинного, «чистого» ісламу, під яким розумілося звільнення релігії від різних багатовікових нашарувань, підкреслювалася необхідність жити виключно за Кораном і Сунною.

3) Гасло панісламізму. Оскільки в Корані термін «єдність» («аль-вахда») виражається словом «віра» («аль-іман»), то мусульманська нація, за вченням ісламу, – єдина нація, що об'єднує в своїх межах всіх братів по вірі, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Поняття «аль-іман» включає три основні елементи: словесне визнання істинності Аллаха, його писань і його посланників; внутрішня згода, усвідомлення серцем істинності Аллаха; добрі справи, виконання розпоряджень ісламу, релігійних обов'язків. Звідси і відоме гасло «Братів мусульман»: «Іслам – це батьківщина і громадянство».

4) Ідея відродження халіфату, де світська та релігійна влада були б невіддільні одна від одної, а саме життя мусульманської громади визначалося колективізмом, соціальною та економічною справедливістю. Слід відзначити той факт, що суннітські богослови-правознавці вважали формальною основою існування халіфату не вказівки Корану, а одноголосну думку сподвижників Пророка Мухаммада, найбільш впливових теологів, і потім – всіх мусульман (іджма – узгоджена думка). Саме іджма надавала халіфату юридично обов'язкового

---

[43] Семенова О. А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* 2007. № 3. С. 111.

[44] Милославская Т. П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока. *Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока.* М. : Наука, 1982. С. 20.

характеру, перетворювала його на правову норму, принцип, елемент системи мусульманського права в цілому[45].

5) Боротьба за ісламське правління, встановлення ісламського порядку. Оскільки іслам – це і влада, і її здійснення, законодавство, освіта, закон, суд, в його межах реальним може стати універсальний для правовірних мусульман порядок, освячений божественними сурами Корану, хадисами Сунни, а також положеннями чотирьох провідних суннітських мазхабів (ханіфітів, малікітів, шафіїтів і ханбалітів).

Щодо ідеї «ісламського порядку», слід зазначити, що це – достатньо широкий термін, який включає не лише суспільно-державний устрій, але й питання власне «ісламської економіки»[46], основні положення якої можна звести до наступних:

– поєднання консервативних традицій з новаторськими в галузі економіки (продовжувати розвиток традиційних галузей економіки, зокрема, сільського господарства, одночасно віддаючи належне розвитку нових галузей – електронної промисловості, машинобудування; відмова від пріоритетів у галузі добувної промисловості та орієнтація на обробну тощо);

– заборона ріби (лихварський відсоток з прибутку, заборонений у Корані, але відмінений у період капіталістичного розвитку в Єгипті з метою збільшення національних та іноземних інвестицій в економіку країни). Одночасно ісламські фундаменталісти наполягають на необхідності безпроцентної позики – арія – як важливого засобу для здійснення так званої «збалансованої економіки». Сутність останньої полягає в тому, щоб створити в Єгипті такі умови, за яких стане можливою ліквідація бідності. Дана сентенція, на наш погляд, є важливою, якщо враховувати той факт, що в країнах Арабського Сходу надто сильна поляризація суспільства. Тут, як правило, присутній невеликий прошарок багатих людей, тоді як переважна маса населення живе в жебрацьких умовах;

– ідея гармонії інтересів різних соціальних груп припускає перерозподіл доходів між мусульманами за рахунок так званого закяту – податку на користь бідних;

– заклик до уніфікації економічних систем всіх мусульманських держав. Ісламські фундаменталісти вважають, що за умови однакової структури економічних систем у мусульманських країнах

---

[45] Игнатенко А. А. Халифы без халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. М. : Наука, 1988. С. 48.

[46] Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана : сб. науч. работ. М. : ИВ РАН, 1997. С. 56.

спостерігатиметься порівняно однаковий розвиток, що збалансує соціально-економічну ситуацію в регіоні;

– «антизахідна» спрямованість – відстоювання ідеї про необхідність відокремлення від «благ» західної цивілізації[47]. Така постановка питання, безумовно, в першу чергу, пов'язана з тим, що ісламські фундаменталісти оцінюють втручання провідних західних держав в економіку країн, що розвиваються, як своєрідну форму продовження колоніальної залежності. Проте водночас вони виступають проти соціалістичного розвитку, що значно дискредитував себе впродовж 50–80-х рр. XX ст.[48].

Таким чином, до другої половини XX ст. вже діяла значна кількість об'єктивно сформованих в ході історичного розвитку мусульманського Сходу факторів радикалізації ісламу, зокрема:

1) давня традиція протистояння Заходу не послаблюється з роками і навіть закріпилася в колоніальний і постколоніальний період;

2) обмежений, локальний, незакінчений характер модернізації і «вестернізації» Сходу в цілому, а мусульманського – особливо;

3) розчарування більшості пересічних мусульман у політиці світських націоналістів, а тим більше їхнього соціалістичного крила, нездатного справитися зі складністю постколоніальних проблем у країнах ісламу;

4) підсвідома відмова від усього, що пов'язане з політикою світських урядів, зокрема західних адміністративних, юридичних, ідеологічних систем, включаючи соціалізм і лібералізм як «імпортовані ідеології»;

5) виникнення і швидке поширення ідей ісламського фундаменталізму як реакції на «вестернізацію» мусульманського суспільства, хоча і обмежену, але таку, що підривала монополію ісламу в соціальній і духовній сферах життя;

6) стрімке зростання соціальної напруженості, яке стимулювалося в процесі поляризації мусульманського суспільства, в ході пауперизації села, неконтрольованої урбанізації і гігантських масштабів маргіналізації урбанізованого населення[49].

Слід також зазначити, що ключовим фактором посилення ісламського фундаменталізму наприкінці XX – на початку XXI ст.

---

[47] Nassaj H. The Causes of Emergence and Development of Takfiri Groups in the Islamic World; from Confrontation of Tribal and Civilized Life to Confrontation of Tradition and Modernity. URL: DOI: 10.22054/QPSS.2018.15806.1460.

[48] Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ : навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 67–69.

[49] Ibid. С. 78–79.

стали глобалізаційні процеси. *Глобалізація* – це процес інтернаціоналізації, становлення суперечливого, але цілісного (інтегрованого) світу, у межах якого окремі суспільства, країни та регіони все більше набувають рис частин єдиного планетарного цілого, на розвиток якого впливає весь комплекс глобальних проблем[50]. З цілковитою впевненістю можна стверджувати, що і держави Близького та Середнього Сходу втягнуті у глобалізаційні процеси та випробовують на собі як їхні позитивні, так і негативні наслідки[51].

У мусульманській свідомості та релігійності є принципові положення, які суперечать сучасній моделі глобалізації. На відміну від різних християнських віросповідань, буддизму, індуїзму, іслам вимагає утвердження шаріату – системи мусульманських цінностей, певного способу життя, несумісного (або, можливо, не зовсім сумісного) з глобалістськими цінностями. Глобалізацію вважають «інжирним листком», який прикриває прагнення правлячих кіл США та інших країн Заходу нав'язати всьому людству і, в першу чергу, мусульманам, такий світовий порядок, який відповідатиме виключно їхнім власним інтересам. Спрямовані проти ісламського світу заходи – військові операції в Афганістані та Іраку, підтримка США Ізраїлю в арабо-ізраїльському конфлікті, зарахування деяких мусульманських країн до «осі зла» розцінюються не інакше як новий хрестовий похід проти ісламу[52].

Західний вплив і великий бізнес принесли в мусульманські країни вестернізований спосіб життя. Традиційна архітектура, східні базари, кав'ярні зникли, замість них з'явилися торгові пасажі, ресторани швидкого харчування і готелі. Часто ненависть до США і Заходу викликана навіть не військовою присутністю в мусульманських країнах, а саме цими фактами. В наукових і політичних колах мусульманських країн багато хто переконаний у тому, що США в своїй політиці ставлення до ісламського світу керуються концепцією С. Хантінгтона про «зіткнення цивілізацій»[53]. Проте ісламський світ не заперечує глобалізацію як таку, а, по суті, висуває свій проєкт глобалізації – альтерглобалізацію як альтернативу тим процесам, що відбуваються сьогодні. Він вимагає від сучасного світу, в першу чергу від Заходу, кардинальних змін. Тому для

---

[50] Бек У. Что такое глобализация? М. : Ладомир, 2001. С. 25.

[51] Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 79.

[52] Jihad and the Islamic Law of War. Amman: The Royal Aal Al-Bayt Institute for Islamic Thought, 2007. P. 29. URL: https://ammanmessage.com/media/jihad.pdf

[53] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М. : АСТ, 2005. 603 с.

того, щоб знайти механізми адаптації ісламського світу в новий міжнародний порядок, потрібні широкий діалог і поступки з обох сторін.

Ісламському політичному проєкту взагалі немає місця в політичній боротьбі на всіх рівнях. Захід, визнаючи, наприклад, легітимність християнсько-демократичних партій, іудейських і індуїстських політичних організацій, відмовляє в цьому ісламу і не йде з різних причин на конкурентне суперництво ціннісних систем – річ природну і корисну[54]. При цьому звужується, принаймні в рамках широкої дискусії, простір для пошуку шляхів стратегічних рішень по формуванню відносин з ісламським світом і створюються умови для інтенсифікації «гарячих» форм конфлікту. Можна визначити наступні форми взаємовідносин ісламського світу та глобалізації в її нинішньому вигляді, що формується західними елітами:

1) силове придушення і нав'язування ісламському світу західних ліберальних стандартів. Це, природним чином, активізує зворотну реакцію в найжорсткіших формах;

2) спроби поступового поглинання і включення ісламського світу в міжнародну систему через виховання і «загравання» з політичними елітами Сходу, дія в культурній і економічній сферах;

3) співіснування двох систем, тобто певний аналог «холодної війни» другої половини 40–80-х рр. XX ст. між СРСР і США;

4) конвергенція – поступове взаємопроникнення, взаємозбагачення ісламського світу і Заходу в сучасних процесах глобалізації;

5) іслам – як центр і виразник загальносвітового протесту. Політична доктрина ісламу стане загальним дискурсом для всіх протестних сил на планеті, що виступають за корекцію нинішньої глобалізації[55].

Слід зауважити, що варіант силового придушення суспільно-політичної боротьби ісламського світу проти глобалізації виглядає малоперспективним. Опора на могутні силові структури дає широкі можливості, але в довгостроковому плані подібний спосіб вирішення питання боротьби з радикальним ісламом виявляється вкрай небезпечним, що наочно показала агресія проти Іраку та Афганістану[56]. Необхідна участь ісламського світу і врахування його інтересів, які

---

[54] Бек У. Что такое глобализация? М. : Ладомир, 2001. С. 265.

[55] Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 80.

[56] Попков В. В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века). Харьков : Бурун Книга, 2010. С. 37.

виражаються сьогодні в самосвідомості, що вибудовується на базі політичної доктрини ісламу, адаптованої до умов глобалізації.

2. Концепція джихаду в ісламській цивілізаційно-культурній традиції

У глобальних геополітичних трансформаціях на межі XX–XXI ст. взаємовідносини Заходу і Сходу частина західних політологів (І. Валлерстайн[57], С. Хантінгтон[58], М. Юргенсмейєр[59], З. Бжезінський[60] та ін.) схильні розглядати крізь призму «конфлікту цивілізацій». Активізація радикального ісламу під прапорами «реваншу Бога» та діяльність ісламістських угруповань на Близькому і Середньому Сході, на Кавказі, в Середній і Південно-Східній Азії, їхня нова роль в «арабських революціях» 10-х рр. XXI ст., ідея реставрації халіфату Ісламської держави Іраку та Леванту (ІДІЛ) вимагають переосмислення концепції джихаду в ісламській традиції.

Загалом мусульманська богословська література відокремлює термін *«джихад»* (араб. جهاد – «зусилля») від «п'яти стовпів ісламу» (шахада, салят, закят, саум, хадж) та інтерпретує його як «зусилля на шляху Аллаха», «боротьбу за віру». У сучасному світі джихад асоціюється, як правило, зі збройною боротьбою мусульман проти невірних (кафірів, гяурів), проте це поняття набагато ширше[61]. Частина ісламських богословів на підставі сур Корану і хадисів Сунни поділяють джихад на великий (духовна боротьба з власними недоліками за право вважатися правовірним мусульманином) і малий (газават) – збройна боротьба з кафірами. Поняття джихаду ґрунтується на історичному протиставленні «мусульманського світу» «немусульманському». Ще з часів кодифікації Корану утвердилися такі поняття, як «Дар аль-Іслам» (мусульманський світ) та «Дар аль-Харб» (територія

---

[57] Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века; пер. с англ., под ред. В. И. Иноземцева. М. : Логос, 2004. 368 с.

[58] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М. : АСТ, 2005. 603 с.

[59] Juergensmeyer M. The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State. Berkeley: University of California Press, 1993. 292 p.

[60] Бжезинский З. Великая шахматная доска. М. : АСТ, 2019. 256 с.; Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М. : Международные отношения, 2005. 288 с.

[61] Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции. *Псковский военно-исторический вестник.* Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. Вып. 1. С. 184.

війни)[62], «джахілія» (невігластво, незнання Бога) та «хакімія ісламія» (ісламська влада)[63], які визначили взаємини Заходу та Сходу, проблеми війни та миру у світогляді представників мусульманського цивілізаційно-культурного кола.

Джихад триває, у відповідності з вченням ісламу, до кінця днів і здійснюється в наступних формах: «джихад серця» (боротьба з власними недоліками), «джихад мови» (вимога схвально говорити про богоугодне і зневажати те, що засуджує Коран), «джихад руки» (застосування покарання проти злочинців і порушників норм моралі), «джихад меча» (збройна боротьба з невірними)[64]. Останній отримав поширення в мединських, більш пізніх сурах Корану (т. зв. «аят меча»): «І бийтеся на шляху Аллаха з тими, хто бореться з вами… І вбивайте їх, де зустрінете, і виганяйте їх звідти, звідки вони вигнали вас… І вбивайте їх, поки не закінчиться смута, і віра вся не буде належати Аллаху»[65]. «Джихад – поняття війни, що ведеться в ім'я Аллаха проти ворогів ісламу… Якщо ісламська держава зазнає нападу з боку немусульман, кожен має виступити на боці джихаду, який є таким самим обов'язком мусульманина, як і щоденна молитва і піст…»[66].

Мусульманська традиція виділяє також інші види джихаду: джихад шляхом поширення істинних знань про іслам (навчання мусульман нормам Корану та обов'язок проповідувати іслам); майновий джихад (з метою відновлення порядку і матеріального добробуту в суспільстві, створення системи безпеки для мусульманських держав від можливої агресії ззовні); оборонний джихад (боротьба, що ведеться мусульманами проти сил, які протистоять ісламу і прагнуть завдати шкоди уммі); наступальний джихад (його необхідність виникає в тому випадку, якщо мусульмани, котрі звернулися з ісламським закликом до представників інших релігій у країнах свого проживання, зустріли перешкоди з боку можновладців цих держав); загальна мобілізація (ініціюється, якщо армія супротивника здійснила напад на мусульман, загрожуючи їхній релігії, життю, майну і свободі віросповідання); джихад проти власних вад і

---

[62] Ибн Джамия Зиеу. Исламская акида (вероучение, убеждения, воззрения) по священному Корану и достоверной Сунне. М. : БАДР, 1994. С. 92.

[63] Кутб Сайид. Будущее принадлежит исламу. Эта религия. Вехи на пути Аллаха. Махачкала: БАДР, 1997. С. 244.

[64] Ибн Таймийя. Глава о джихаде. URL: https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2009/08/05/67191/ibn-tajmijya-glava-o-dzhikhade.shtml

[65] Коран / пер. и комм. с араб. И. Ю. Крачковского. М. : Наука, 1990. 2:189.

[66] Аль-Маудуди Абу Ала. Основы ислама. М. : ПК Сантлада, 1993. С. 100.

пристрастей, свого нафсу (его)[67] (з метою виховати душу в покірності Аллаху і подолати схильність до забороненого – харам).

Про достоїнства джихаду в «Главі про джихад» захоплено міркував один із теоретиків раннього ісламського радикалізму XIII ст. шейх ібн Таймія: «Джихад охоплює всі види поклоніння, як очевидні, так і приховані (душевні), такі як любов до Аллаха, щирість, надія на Нього, покірність Йому всім своїм життям і майном, терпіння, задоволення тим, що Він дав, а також вшанування Аллаха»[68]. Всі ці характеристики стосуються великого джихаду.

Теоретик пізнього ісламського радикалізму 30–60-х рр. XX ст., єгипетський письменник і філософ, ідеолог першої ісламістської організації «Брати мусульмани» Саїд Кутб у 4-й главі «Джихад на шляху Аллаха» праці «Віхи на шляху» інтерпретував джихад як процес, що почався з часів хіджри Пророка в 622 р. із Мекки в Медину: «Аллах наказав Мухаммаду вести війну з тими, хто виступає проти нього з мечем, і залишити в спокої тих, хто підтримує Пророка і не веде проти нього військових дій»[69]. До початку ведення джихаду невірні (немусульмани) поділялися на три категорії: 1) люди, які добровільно підкорилися мусульманам і уклали з ними договір; 2) люди, що знаходилися в стані війни з мусульманами; 3) дхіммії (іудеї та християни), що перебували під захистом мусульман[70]. С. Кутб, роблячи акцент на «аяті меча», стверджував, що Мухаммад вів джихад проти всіх вищевказаних груп населення, незважаючи на те, дотримувалися вони договору про мир із ним чи були в збройній опозиції: «Всевишній наказав Пророку позбутися договорів і не дотримуватися їх… Пророк вів джихад проти невіруючих в іслам, удаючись до списа та меча, а проти лицемірів – за допомогою аргументів і слів»[71]. За переконанням С. Кутба, джихад «вписаний» в іслам – загальну декларацію звільнення людини на Землі від будь-якої влади, крім влади Аллаха: «Іслам, прагнучи до миру, не має на увазі той дешевий світ, сутність якого зводиться лише до того, щоб захистити територію миру – Дар аль-Іслам… Іслам бажає такого миру, під покровом якого вся релігія

---

[67] Ежова А. «Борьба с нафсом» и великий джихад в исламе. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 267.

[68] Ибн Таймийя. Глава о джихаде. URL: https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2009/08/05/67191/ibn-tajmijya-glava-o-dzhikhade.shtml

[69] Кутб Сайид. Джихад на пути Аллаха. Начало главы. *Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма*; пер. с фр. В. Ф. Денисова. М. : Ладомир, 2004. С. 439.

[70] Ibid. С. 440.

[71] Ibid. С. 441.

повністю б належала Аллаху… Це кінцевий підсумок розвитку стадій ісламського джихаду»[72].

При аналізі концепції джихаду слід приділити увагу його воїнам – моджахедам (загиблий за цінності Корану моджахед вважається в ісламській традиції шахідом). Цікавим у цьому плані виглядає компаративний аналіз моджахеда та шахіда, наведений у роботі мусульманського богослова Алі Шаріаті «Джихад та шахадат». Шаріаті називає моджахеда «щирим воїном, який заради захисту своєї віри і громади або їхнього поширення й уславлення йде в бій з метою розбити і перемогти ворога»[73]. Шахідом є той, хто «заперечує все своє існування в ім'я сакрального ідеалу… Вся святість даного ідеалу переноситься на його існування. Щоправда, його існування раптово обернулося не-існуванням, проте він увібрав у себе всю цінність тієї ідеї, за яку віддав життя»[74]. Думки Алі Шаріаті про глобальне шахідство, що є серцевиною джихаду, співзвучні аятам Корану: «Аллаху належить і Схід, і Захід, Він веде, кого хоче, прямою дорогою! І так Ми зробили вас умматан-васатан (спільною громадою), щоб ви були шахідами (свідками) щодо людства, і щоб Посланець був шахідом (свідком) щодо вас»[75].

Мусульманський муджтахід Калім Сиддикі у 1-й главі праці «Стадії ісламської революції» розмірковує над кінцевою метою джихаду як реалізацією Сіри (Життя Пророка) і Сунни Пророка: «Щоб Сіра і Сунна Пророка знову стали двигуном історії, має відбутися наступне: 1) інтелектуальна революція в ісламі, що відновить відповідність поведінки мусульман поведінці Пророка; 2) виникнення такої трансформуючої історичної ситуації, яка була б зобов'язана своїми категоріями «лідерства», «влади», «динамізму», «успіху» Сірі й Сунні Пророка»[76].

В умовах глобальних геополітичних трансформацій сучасності з виразним пророцтвом лунають слова імама Рухолли Мусаві Хомейні, який закликав до джихаду проти Заходу, що висунув претензії на вуглеводневі ресурси Сходу: «Нафта, найважливіша копалина, знаходиться в руках Сходу. Світ прогресував завдяки цим найважливішим

---

[72] Кутб Сайид. Под сенью Корана. М. : UMMAH, 2003. С. 56.

[73] Али Шариати. Джихад и шахадат. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 275.

[74] Ibid. С. 269.

[75] Коран: пер. и комм. с араб. И. Ю. Крачковского. М. : Наука, 1990. 2:142–143.

[76] Сиддыки Калим. Интеллектуальный потенциал Сира. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 307.

резервам нафти… Горе Заходу, який хоче відібрати наші ресурси, забрати безкоштовно наше багатство, пограбувати надра нашої землі… Він не дає Іраку та Ірану, Єгипту та Ірану, Туреччині та Ірану об'єднатися та стати єдиною силою»[77] (проповідь у мечеті шейха Ансарі, Неджеф (Ірак), 14.11.1965).

Однак, згідно з Кораном, джихад не має права перетворюватися на агресію з метою захоплення чужих територій, нав'язування державі іншого політичного курсу. Джихад повинен виконуватися в точній відповідності до шаріату: невинні люди, неозброєні громадяни, жінки й діти не можуть бути вбиті, священні місця інших релігій не можуть бути зруйновані; іслам засуджує викрадення людей, взяття заручників, терор проти мирних жителів, захоплення фінансів супротивника. Джихад вимагає схвалення всієї громади та чіткого визначення ворога як агресора та гнобителя безпорадних жертв – у цьому полягає його сутність[78].

З урахуванням зростаючої ролі релігійного фактору в розвитку сучасної ісламської цивілізації, активізації етноконфесійних конфліктів у країнах мусульманського Сходу та еволюції джихаду заслуговує на увагу інтерпретація ісламського фундаменталізму і тероризму як транскультурного проекту в працях вчених на межі XX–XXI ст.[79]. Американські політологи Е. Беррі і М. Епштейн визначають термін «транскультура» як «розсування кордонів етнічних, конфесійних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності і віртуальності»[80]. У їхньому розумінні, «транскультура створює нові ідентичності в зоні розмитості та інтерференції і кидає виклик самобутності, характерний для націй, рас, професій,

---

[77] Хомейни Рухолла Мусави. Фрагменты устных выступлений великого аятоллы. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 299–300.

[78] Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции. *Псковский военно-исторический вестник.* Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. Вып. 1. С. 188.

[79] Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. New York: St. Martin's Press, 1999. 226 p.; Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи. URL: https://euraboff.livejournal.com/53613.html; Мирский Г. И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты. М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. 235 с.; Резник С. В., Кутоманов С. А., Мизаев В. Н. Исламский терроризм как транскультурный проект. *Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право.* Вып. 13. 2010. № 14 (85). С. 299–305.

[80] Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. New York: St. Martin's Press, 1999. P. 14.

конфесійних, етнічних груп та інших стійких культурних утворень, які застигають у часі і просторі, а не розсіюються в політиці ідентичності у річищі теорії полікультурності»[81]. Таким чином, транскультурація пов'язана із зміною місця проживання, новою «безмісцевістю» і процесом «завоювання місця» у соціальному просторі іншого суспільства[82].

На початку XXI ст. набуває поширення нове явище – проникнення і стійка адаптація нових інституційних структур Арабського Сходу на європейському та пострадянському просторі, і як наслідок – утворення анклавів традиційної та гібридної культур (з урахуванням часткової вестернізації) і рекрутування «модерністів» у «традиціоналісти»[83], які сповідують концепцію наступального джихаду на немусульманській території «Дар аль-Харб». Професор соціології Пенсільванського університету Марк Сейджмен вказав на відміну інтернаціональних фундаменталістських організацій, зокрема «Аль-Каїди», від регіональних угруповань бойовиків (на прикладі пуштунського руху «Талібан» в Афганістані): «Це люди-інтернаціоналісти, громадяни «глобальної сільської місцевості», які покинули батьківщину й мігрували на Захід. 70 % із них стали радикалами-ісламістами за межами батьківщини, «рекрутували» себе в радикальні групи, незважаючи на те, що були послані як представники еліт національних держав на навчання до Європи та США»[84]. Їхній космополітизм істотно відрізняється від «локальної культури», тому боротьба західного світу з міжнародним тероризмом в Афганістані, країнах Близького Сходу і Маґрибу часто «б'є мимо цілі».

На думку М. Сейджмена, «глобальний джихад Салафі» є головною стратегією ісламського наступального джихаду. Будучи радником уряду США у боротьбі з тероризмом, проаналізувавши досьє понад 400 ісламських радикалів, що мали відношення до «Аль-Каїди», вчений наводить наступні статистичні дані: 17,6 % членів цієї екстремістської організації належали до еліти, 54 % – до середнього та лише 28,4 % –

---

[81] Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. New York: St. Martin's Press, 1999. P. 17.

[82] Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции. *Псковский военно-исторический вестник.* Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. Вып. 1. С. 186.

[83] Попков В. В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века). Харьков : Бурун Книга, 2010. С. 76.

[84] Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи: URL: https://euraboff.livejournal.com/53613.html

до люмпенізованого прошарку. Із респондентів лише 16,7 % мали незакінчену середню освіту, 12,1 % – середню, 28,8 % навчалися в коледжі, 33 % закінчили коледж, а 9,4 % мали науковий ступінь. Серед членів «Аль-Каїди» майже не було безробітних і жебраків, основну масу складали професіонали вищої кваліфікації: 42,5 % – юристи, лікарі, вчителі, 32,8 % були професіоналами середньої кваліфікації, і лише 24,7 % не мали спеціальної кваліфікації[85]. За переконаннями М. Сейджмена, «глобальний джихад Салафі» є головною стратегією ісламського наступального джихаду. Будучи людьми «пограниччя», учасниками «глобального транскультурного проекту», вони демонструють концепцію наступального джихаду з чітко вираженим завданням помсти традиційного світу постіндустріальному, спровокованим сучасними секуляризаційними процесами в ісламському світі, втратою традиційних релігійних цінностей і зіпсованістю суспільної моралі, гострою антизахідною та антимодерністською спрямованістю[86].

Визначаючи сутність ісламського тероризму як транскультурного проєкту, слід зробити більш ґрунтовні висновки про феномен «цивілізаційного прикордоння» у протистоянні «Схід – Захід», враховуючи теорії С. Хантінгтона, Б. Дженкінса, Г. фон Грюнебаума. Ісламський тероризм комфортно відчуває себе в країнах із незавершеною модернізацією, що мають вуглеводневі ресурси та нестабільну владу[87]. Завдяки глобалізації він стає глобальним явищем, а джихад еволюціонує від оборонного до наступального. Етнічні та конфесійні конфлікти на мусульманському Сході є живильним середовищем для політизації ісламу та активізації міжнародного тероризму в контексті теорії «зіткнення цивілізацій».

Сучасні суспільні науки розглядають тероризм у контексті протистояння бідних і багатих, як продукт заздрощів і ненависті, загострення протиріч постіндустріальних і традиційних суспільств[88]. Демографічний «бум» у мусульманських країнах наприкінці XX – на початку

---

[85] Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи: URL: https://euraboff.livejournal.com/53613.html

[86] Ямпольська Л. М., Абдулкадер Ардалан Латіф Абдулкадер. Концепція джихаду в ісламській цивілізаційно-культурній традиції (теоретичний аналіз). *Сходознавство. Актуальність та перспективи: Тези доповідей І Міжнародної науково-методичної конференції (20 березня 2020 р.)* / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2020. С. 199.

[87] Рашид А. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии; пер. с англ. М. Поваляева. М. : Библион – Русская книга, 2003. С. 198.

[88] Ямпольська Л. М. «Прикордоння» як площина етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході (друга половина XX – початок XXI ст.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*; ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 151.

XXI ст., який призвів до стрімкого зростання частки молодого населення в соціальній структурі, освіченість населення, нові інформаційно-комунікаційні технології спровокували «підвищення рівня політичного мислення широких мас, зробивши їх сприйнятливими до емоційного потенціалу націоналізму, соціального радикалізму та релігійного фундаменталізму»[89].

ВИСНОВКИ

Таким чином, окреслюючи головні проблеми радикального ісламу й джихаду в науковому дискурсі сьогодення, ми отримали наступні результати. Проаналізувавши причини і передумови радикалізації ісламу в мусульманському світі, слід зазначити, що здебільшого вона була спричинена зовнішніми факторами впливу і остаточно оформилася в XX ст. як захисна реакція мусульман проти цивілізаційно-культурної експансії Заходу. Тисячолітнє протистояння двох світових цивілізацій вилилося в превентивну війну сьогодення, а вміле та ефективне використання нечітких релігійних канонів відповідно до політичних переконань релігійних і політичних лідерів може в майбутньому призвести до більш рішучих дій як міжрелігійної, так і цивілізаційної війни (джихаду).

У сучасному світі поняття «джихад» часто ототожнюється з «газаватом» (війною проти невірних) і, підкріплене мусульманським фанатизмом і фаталізмом, є «осердям» ідеології та практичної діяльності ісламських фундаменталістів. У процесі історичного розвитку (від Мекканськo-Мединського періоду існування громади Пророка Мухаммада до сучасних геополітичних трансформацій, коли у «зіткненні цивілізацій» – мусульманської та християнської – чітко окреслюються «нафтовий фактор» і конфлікт «традиція – модернізація», відбулася еволюція джихаду від оборонного до наступального.

Суперечлива глобалізація другої половини XX – початку XXI ст., разом із проблемою поглинання і розчинення ісламського світу, має і зворотний парадоксальний ефект. Вона стимулює пробудження і модернізацію ісламського світу на основі власної ідейно-теоретичної бази, переосмисленої в контексті сучасності. Глобалізація разом із затвердженням уніфікованої культурної та ідеологічної моделі, викроєної за західними неоліберальними стандартами, стимулює появу нового формату ісламського світу, що додає процесу його пробудження додатковий імпульс. Останній має серйозні перспективи стати не тільки найважливішим процесом в XXI ст. для самого ісламського

[89] Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М. : Международные отношения, 2005. С. 116.

світу, але і впливатиме на розвиток всього людства. Таким чином, погляд на проблему ісламського фундаменталізму під кутом глобалізаційних процесів видається перспективним у подальших наукових дослідженнях.

Радикальний іслам не може бути проблемою однієї держави, одного регіону. Ця проблема має вийти на загальносвітовий рівень вирішення і без подвійних стандартів, які можуть лише загострити і поглибити протистояння. Більшість сучасних дослідників вважає, що поширення ісламського радикалізму спричинене зміною епох, переходом від біполярного світу XX ст. до нового світового порядку початку XXI ст., центр нового протистояння зміниться з добре відомого «Захід – Схід» на новий: «Північ – Південь», і головним ворогом Заходу буде ісламізм. Проте така стереотипна позиція має бути піддана критиці, оскільки пошук нового ворога не вирішить проблему, а поширення останнім часом зброї масового знищення в ісламських країнах може приректи світ на трагічний кінець.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене проблемам радикального ісламу та джихаду в сучасному науковому дискурсі. Визначено філософський та історичний контент термінів «радикальний іслам» і «джихад», проаналізовано ідеологічні основи радикальних течій у сучасному ісламі. Досліджено причини радикалізації ісламу в мусульманському суспільстві. Доведено ключову роль сучасних глобалізаційних процесів в активізації ісламського фундаменталізму, визначено форми конфлікту та взаємодії ісламської та християнської цивілізацій у процесах глобалізації.

У контексті проблем війни та миру (конфлікту «Дар аль-Харб» – «Дар аль-Іслам») у світоглядних концепціях ісламського цивілізаційно-культурного кола та «конфлікту цивілізацій» в інтерпретації філософської думки Заходу визначені форми та особливості джихаду, з’ясована його роль в історії ісламського світу. Зроблені висновки про ісламський фундаменталізм як транскультурний проєкт та еволюцію джихаду (від оборонного до наступального) в геополітичних трансформаціях на сучасному етапі.

Література

1. Абд ар-Рахман аль-Кавакиби. Природа деспотизма и гибельность порабощения. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Arabien/XX/1900-1920/Kawakibi/text2.phtml?id=5322

2. Агрономов А. И. Джихадъ. Священная война мухаммеданъ. Казань, 1877.

3. Али Шариати. Джихад и шахадат. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 267–276.

4. Аль-Маудуди Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация. URL: http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm

5. Аль-Маудуди Абу Ала. Основы ислама. М. : ПК Сантлада, 1993. 128 с.

6. Арабский мир: три десятилетия независимого развития: сб. науч. работ. М. : Наука, 1990. 327 с.

7. Бек У. Что такое глобализация? М. : Ладомир, 2001. 304 с.

8. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М. : АСТ, 2019. 256 с.

9. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М. : Международные отношения, 2005. 288 с.

10. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века; пер. с англ., под ред. В. И. Иноземцева. М. : Логос, 2004. 368 с.

11. Добаев И. П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2003. 416 с.

12. Добаев И. П. Священная война в исламе сущность, идеология, политическая практика. *Россия и мусульманский мир.* 2019. №. 2. С. 112–128. URL: DOI: 10.31249/rimm/2019.02.06.

13. Ежова А. «Борьба с нафсом» и великий джихад в исламе. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 267–276.

14. Ежова А. Новый лик исламского проекта. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 329–335.

15. Еремеев Д. Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления. М. : Политиздат, 1990. 286 с.

16. Ибн Джамия Зиеу. Исламская акида (вероучение, убеждения, воззрения) по священному Корану и достоверной Сунне. М. : БАДР, 1994. 125 с.

17. Ибн Таймийа. Путь суннизма. URL: http://gulamdag.livejournal.com

18. Ибн Таймийя. Глава о джихаде. URL: https://www.kavkazcenter.com /russ/content/2009/08/05/67191/ibn-tajmijya-glava-o-dzhikhade.shtml

19. Игнатенко А. А. Халифы без халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. М. : Наука, 1988. 207 с.

20. Кадырова К. А. Джихад в трудах Абу Аля аль-Маудуди. *Вестник РУДН. Серия Всеобщая история.* 2015. № 1. С. 47–64. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/dzhihad-v-trudah-abu-alya-al-maududi/viewer

21. Коран: пер. и комм. с араб. И. Ю. Крачковского. М. : Наука, 1990. 635 с.

22. *Кутб* Сайид. *Будущее принадлежит исламу*. *Эта религия*. *Вехи на пути Аллаха*. *Махачкала:* БАДР, *1997*. 360 с.

23. *Кутб* Сайид. Джихад на пути Аллаха. Начало главы. *Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма* ; пер. с фр. В. Ф. Денисова. М. : Ладомир, 2004. С. 439–441.

24. Кутб Сайид. Под сенью Корана. М. : UMMAH, 2003. 538 с.

25. Ланда Р. Г. Исламский фундаментализм. *Вопросы истории*. 1993. № 1. С. 32–42.

26. Ланда Р. Г. Причины и факторы радикализации ислама. *Ислам на современном Востоке*. М. : Ладомир, 2004. 286 с.

27. Милославская Т. П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока. *Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока.* М. : Наука, 1982. С. 7–24.

28. Мирский Г. И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты. М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. 235 с.

29. Несправа М. В. Радикальний джихадизм у Європі початку XXI ст. : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 304 с.

30. Особенности модернизации на мусульманском Востоке. *Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана* : сб. науч. работ. М. : ИВ РАН, 1997. 256 с.

31. Попков В. В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века). Харьков : Бурун Книга, 2010. 127 с.

32. Примаков Е. М. Восток после краха колониальной системы. М. : Наука, Глав. ред. восточной лит-ры, 1982. 208 с.

33. Рашид А. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии / пер. с англ. М. Поваляева. М. : Библион – Русская книга, 2003. 368 с.

34. Резник С. В., Кутоманов С. А., Мизаев В. Н. Исламский терроризм как транскультурный проект. *Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право.* Вып. 13. 2010. № 14 (85). С. 299–305.

35. Сагадеев А. Джихад: Концепция войны и мира в исламе. *Наука и религия. 1986*. № 6. С. 18–20.

36. Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи: URL: https://euraboff.livejournal.com/53613.html

37. Семенова О. А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития.

Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. 2007. № 3. С. 105–112.

38. Сиддыки Калим. Интеллектуальный потенциал Сира. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке*; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 304–307.

39. Современный терроризм : учеб. пособ. для высшей школы; под общ. ред. Н. И. Горлача, М. П. Требина. Харьков : Тимченко, 2006. 492 с.

40. Фукуяма Ф. Будущее фундаментализма. URL: http://middleeast.org.ua/articles/12.htm

41. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М. : АСТ, 2005. 603 с.

42. Хомейни Рухолла Мусави. Фрагменты устных выступлений великого аятоллы. *Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке* ; под общ. ред. Г. Д. Джемаля; сост., комм. А. Ежовой. М. : Издательский дом «UMMAH», 2005. С. 297–303.

43. Черновецкий В. М. Запад и Восток: столкновение цивилизаций. Ростов н/Д : Феникс, 2007. 331 с.

44. Ямпольская Л. Н. Концепция джихада в исламской традиции. *Псковский военно-исторический вестник.* Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. Вып. 1. С. 183–188.

45. Ямпольська Л. М., Абдулкадер Ардалан Латіф Абдулкадер. Концепція джихаду в ісламській цивілізаційно-культурній традиції (теоретичний аналіз). *Сходознавство. Актуальність та перспективи: Тези доповідей І Міжнародної науково-методичної конференції (20 березня 2020 р.)* / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2020. С. 197–200.

46. Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 190 с.

47. Ямпольська Л. М. «Прикордоння» як площина етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході (друга половина XX – початок XXI ст.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* ; ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 149–152.

48. Bakircioglu O. A Socio-legal Analysis of the Concept of Jihad. *The International and Comparative Law Quarterly*. Cambridge University Press. 2010. Vol. 59. № 2. P. 413–440. URL: http://www.jstor.org/stable/40835395

49. Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. New York : St. Martin's Press, 1999. 226 p.

50. Bonner M. Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691138381/jihad-in-islamic-history

51. El-Tobgui C.S. Ibn Taymiyya on Reason and Revelation. A Study of Darʾ taʿāruḍ al-ʿaql wa-l-naql. Leiden; Boston: Brill, 2020. 459 p.

52. Fraise T. Shades of Jihad: Variation of Military Ethics between ISIS and alQaeda. URL: https://www.sciencespo.fr/kuwait-program/wp-content/uploads/2018/05/KSP_Paper_Award_Fall_2017_Thomas_Fraise.pdf

53. Jihad and the Islamic Law of War. Amman: The Royal Aal Al-Bayt Institute for Islamic Thought, 2007. 79 p. URL: https://ammanmessage.com/media/jihad.pdf

54. Juergensmeyer M. The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State. Berkeley : University of California Press, 1993. 292 p.

55. Mostfa A. Violence and Jihad in Islam: From the War of Words to the Clashes of Definitions. *Religions*. 2021. 12(11). DOI: 10.3390/rel12110966

56. Nassaj H. The Causes of Emergence and Development of Takfiri Groups in the Islamic World; from Confrontation of Tribal and Civilized Life to Confrontation of Tradition and Modernity. DOI: 10.22054/QPSS.2018.15806.1460.

57. Staffell S. Jihadism Transformed: Al-Qaeda and Islamic State's Global Battle of Ideas. London : Hurst & Company, 2016. 273 p.

Information about the author:
Yampolska Larysa Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29, Alchevskykh str., Kharkiv, 61002, Ukraine

NOTES

The project was implemented with the support of

CENTER
for Ukrainian and European
Scientific Cooperation

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. **International scientific events in the EU**

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. **Scientific analytical research**

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. **International institutions study visits**

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. **International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers**

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:
Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2022. gada 29. aprīlis
Tirāža 150 eks.